

Է. Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՄԽԻԹԱՐ
ԱՅՐԻՎԱՆԵՅԻ

ԵՐԵՎԱՆ

МАТЕНАДАРАН

ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МАШТОЦА ПРИ
СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР

Э. О. АРУТЮНЯН

МХИТАР АЙРИВАНЕЦИ

(ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1985

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ
ՄԱԾՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Է. Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ

(ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ)

Gulf
535

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՎՈՐԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1985

Տպագրվում է Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի
գիթական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
պատմական գիտությունների դոկտոր / Ա. Շ. ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ /

Գիրքը հրատարակության են հրաշխավորել գրախոսներ՝
պատմական գիտությունների թեկնածուներ Լ. Ա. ԽԱՆՆԱԲՅԱՆԸ և Ա. Ս. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆԸ

Հարությունյան, Է. Հ.

Հ422 Մխիթար Այրիվանեցի (Կյանքն ու ստեղծագործությունը)
/ Պատ. խմբ. Ա. Շ. Մնացականյան. — Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.,
1985. — 240 էջ 2 թ. նկ.:

Մենագրությունը նվիրված է XIII դ. հայ նշանավոր մատենագիր, պատմիչ, բանաստեղծ, մանկավարժ, երաժիշտ ու երգահան Մխիթար Այրիվանեցու կյանքի ու գործի ուսումնասիրմանը: Ձեռագրական նորահայտ փաստերի հիման վրա ամբողջացված է նրա կենսագրությունն ու ստեղծագործական ժառանգությունը, պատմաբանասիրական քննությամբ զննահատված նրա երկերի աղբյուրագիտական, գրական-գեղարվեստական նշանակությունը: Բացահայտված է դրանց պատմաճանաչողական արժեքը, ցույց է տրված այն մեծ դերը, որ կատարել է Մխիթար Այրիվանեցին հայ բաղմադարյան մշակույթի զարգացման գործում:

Նախատեսվում է պատմաբանների, գրականագետների և առհասարակ հայ միջնադարյան մշակույթի պատմությամբ հետաքրքրվողների համար:

0505040000

Հ 703(02) — 85

63.3(22) 43

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1985

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Մխիթար Այրիվանեցին հայ հոգևոր մշակույթի երախտաշատ գործիչներից է: Նա մեկն է այն հեղինակներից, որոնց ստեղծագործությունները լայն ճանաչում են գտել և դուրս եկել ազգային շրջանակներից:

Բաղմազան ընդգրկում ունի Մխիթար Այրիվանեցու գրական ժառանգությունը՝ պատմություն, գրականություն, վարքագրություն, տոմարագիտություն: Նա հայ և թարգմանական գրականության տարաբնույթ հուշարձաններից ստեղծել է առանձին ժողովածու, կատարել մատենագիտական, բնագրագիտական ու գրչագրական մեծածավալ աշխատանք: Պատմամշակութային շատ որոշակի կարևորություն ու նշանակություն ունի նրա վաստակի և առհասարակ գործունեության ամբողջական հետազոտությունն ու գիտական գնահատությունը:

Մասնագետները դեռ վաղուց անդրադարձել են Մխիթար Այրիվանեցու վաստակին, սակայն հիմնականում սահմանափակվել են առանձին հարցերի քննությամբ: Առ այսօր հրապարակի վրա չկա մատենագրի կյանքն ու գործը հանգամանորեն լուսաբանող ամբողջական ուսումնասիրություն և իբրև սկզբնաղբյուրների հեղինակ այնքան հաճախ վկայակոչվող Մխիթար Այրիվանեցին, որպես միջնադարյան հայ առաջատար մտածողի, գիտական, մշակութային և մատենագիտական գործչի, ըստ էության մինչև օրս չի ներկայացված: Դա, հավանաբար, հետևանք է նաև լայն բանի, որ բաղմաթիվ ձեռագրերում պահպանված նրա երկերը լիովին հայտնաբերված և հրատարակված չեն: Դրանք ի մի բերելու և ուսումնասիրելու գործը դյուրանում է միայն մատենագիտության զարգացման արդի շրջանում, երբ գիտական շրջանառության մեջ են գրվել աշխարհով մեկ սփռված հայերեն ձեռագրերը ներկայացնող բաղմաթիվ ձեռագրացուցակներ ու առանձին աշխատություններ:

Ձեռնամուկ լինելով սույն ուսումնասիրությանը, ջանացել ենք որքան հնարավոր է ի մի բերել նրա պահպանված գրական ժառանգությունը և արժեքավորել այն: Ըստ այդմ, ներկա աշխատության միջոցով առաջին անգամ մասնագետներին և ընթերցող հասարակայնությանն են ներկայացվում միջնադարյան հայ նշանավոր մատենագրին

վերաբերող ինչպես հայտնի, այնպես էլ անհայտ բոլոր ստեղծագործութ-
յուններն ու աշխատանքները՝ քննությամբ ու գնահատմամբ:

* * *

Մխիթար Այրիվանեցու գրական ժառանգության առաջին գնահա-
տողները եղել են միջնադարյան մատենագիրները, որոնք մեծ աշխա-
տանք են կատարել դրա ձեռքբերման և պահպանման գործում: Իր
ժամանակաշրջանում լայն ճանաչման են արժանացել հատկապես նրա
չափածո ստեղծագործությունները (գանձեր, տաղեր, երգեր): Դրանք,
գրված լինելով եկեղեցական ամենօրյա ծեսերի և տարբեր տոների
ժամանակ երգելու համար, արագորեն ընդօրինակվել և տարածվել են:
Այս ուղղությամբ արժեքավոր է Մխիթար Այրիվանեցուց 100 տարի
անց գրական ասպարեզ իջած բանաստեղծ, մատենագիր Գրիգոր Խլաթե-
ցու գործունեությունը: Նա, Մխիթար Այրիվանեցու ստեղծագործություն-
ները ձեռք բերելու նպատակով, 1387 թ. ձեռնարկել է ճանապարհորդու-
թյուն՝ Վասպուրականից Այրիվանք: Լինելով բանաստեղծի օրրանում,
Գրիգոր Խլաթեցին գտել է Այրիվանեցու 1286 թ. կազմած բանաս-
տեղծությունների ժողովածուն՝ Գանձարանը, ընդօրինակել է այն և
օգտագործել Գանձարանների զարգացման նորագույն շրջանը բնորոշող
իր աշխատանքներում¹:

Մխիթար Այրիվանեցու անունը, իբրև գանձասացի, մեծարվել է և
հաջորդ դարերում: Դրա խոստովակությունն է XV—XVI դարերի հիշա-
տակագրություններում նրա անվան հիշատակությունը Գրիգոր Նարեկա-
ցուց և Ներսես Շնորհալուց հետո: Պատահական չէ, որ 1739, 1740 թթ.
Կոստանդնուպոլսում տպագրված Տաղարան ժողովածուների մեջ տեղ են
գտել Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի մի շարք նմուշներ: Դրանք, սա-
կայն, պակասավոր և կրճատված լինելով, լիարժեք պատկերացում չեն
տալիս հեղինակի գանձերի ամբողջության մասին²:

Մխիթար Այրիվանեցու ստեղծագործությունների նկատմամբ եղած
հետաքրքրությունը լայն բնույթ է ստանում հատկապես XIX դարի
առաջին կեսին՝ կապված հայ պատմագիտական ու գրականագիտական
մտքի զարգացման հետ: 1848 թ. էջմիածնում, ձեռագրերին քաջաժանոթ
բանասեր Մսեր Մսերյանցը փորձ է անում ճշտելու Մխիթար Այրիվա-
նեցու պատմական երկի աղբյուրները: Նա աշխատությունից դուրս բե-

¹ Այդ մասին տեղեկություններ են պահպանված Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրած
ինքնագիր Գանձարաններում:

² «Փոքրիկ Գանձարան», Կ. Պոլիս, 1739: «Գրքուկս, որ կոչի Տաղարան», Կ. Պոլիս,
1740:

րելով հրաշապատում գրույցներն ու առասպելական տեղեկութիւնները, համեմատել է դրանք Սամվել Անեցու, Մատթեոս Ուռհայեցու, Կիրակոս Դանձակեցու, Ստեփանոս Օրբելյանի, Թովմա Մեծոփեցու պատմութիւններից ծաղկաքաղված համանման հատվածների հետ և բացահայտել այն կապը, որ գոյություն ունի Մխիթար Այրիվանեցու, Մատթեոս Ուռհայեցու և Կիրակոս Դանձակեցու աշխատութիւնների միջև³:

Շուտով բանասերների ուշադրութեանն է արժանանում նաև Մխիթար Այրիվանեցու ստեղծած աստվածաբանական, փիլիսոփայական, աստվածաշնչային գրականութիւնը բովանդակող ժողովածուն՝ հայտնի «Ճառքներ» անունով:

Առաջինը, որ անդրադարձել է այդ ժողովածուին, եղել է կոստանդնուպոլսեցի բանահավաք Պ. Պետրոսյանը: Նա 1848—49 թթ. այդ ժողովածուից կատարել է որոշ ընդօրինակութիւններ հետևյալ խորագրերով. «Ճառքներ»⁴, «Մատենագրութիւնք Եւագրեայ Պոնտացոյ»⁵, «Խորհրդատետր»⁶: Իր ընդօրինակութիւններում Պ. Պետրոսյանը տվել է ձեռագրի մանրամասն նկարագրութիւնը և փորձել է բանասիրական որոշ քննութիւններ կատարել ձեռագրի գրչութեան թվականի, նրա գրչի՝ Մխիթար վարդապետի անձնավորութեան և ձեռագրի գրչական առանձնահատկութիւնների շուրջը: Բարձր գնահատելով ժողովածուն, նա ձեռագրի գրչին դիտել է իբրև «ուսումնասէր և աշխատասէր ոք, որ ընտրանօք ղերեւելի ղերեւելի գործս ի հաւատարիմ օրինակաց յայս ամփոփեւլ է իբրև ի թանգարանի, և բանադատութեամբ իմն կշռէ ուրեք»⁷:

³ Մաշտոցի անվ. մատենադարան (այսուհետև՝ Մատենադարան), ձեռ. № 8894, ֆերթ 30, 31 (№ 159—184):

⁴ Զ. Տաշյան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 548—558:

⁵ Ն. Պողադյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հատ. Ա, Երուսաղէմ, 1966, էջ 194—198:

⁶ Ն. Պողադյան, նշվ. աշխ., էջ 199—200: 1851 թ. Պ. Պետրոսյանի եղբայր Սերովբե Պետրոսյանը եղբոր օրինակից վերստին ընդօրինակել է Եւագրի մատենագրութիւնը (Զ. Տաշյան, նշվ. աշխ., էջ 614—617):

⁷ Զ. Տաշյան, նշվ. աշխ., էջ 557: Հայտնի է, որ Պողոս և Սերովբե Պետրոսյանները պատկանում են Պատկանյանների այն տոհմին, որից սերում են Գարրիել և Քերովբե Պատկանյանները: Վերջինս, շարունակելով իր պապերի գործը, նույնպէս զբաղվել է Մխիթար Այրիվանեցու գրական ժառանգութեամբ, ուստի նա թարգմանելով և ապա հայերեն և ռուսերեն լեզուներով հրատարակելով նրա «Պատմութիւն ժամանակագրական» աշխատութիւնը: Պողոս Պետրոսյանի կենսագրութեան մասին մեր տեղեկութիւնները սուղ են: Այս ընդօրինակութիւններից պարզվում է, որ նա 1848 թ. իբրև ճանաչված գիտնական Կոստանդնուպոլսից եկել է էջմիածին և մինչև 1849 թ. եղել է այնտեղ:

1860 թ. Մոսկվայում Մկրտիչ էմինը հրատարակում է Մխիթար Այրիվանեցու պատմական երկը՝ առանց հատուկ ուսումնասիրության և ժանոթագրությունների⁸։ Այս տպագրությունը առաջին փորձն է՝ կազմելու նշված երկի համեմատական բնագիրը։ Տպագրության հիմք ձևադրելն այժմ պահվում է Մատենադարանում (№ 6416)։ Դա Մատենադարանի № 1723 ձեռագրի ընդօրինակությունն է, համեմատված Մ. Սալլանյանի՝ Մոսկվայում ընդօրինակված № 6520 ձեռագրի հետ։ Ըստ այդմ, էմինը, հրատարակության համար, փաստորեն, օգտագործել է երկու ձեռագիր՝ № 1723, 6520, որոնցից հիմնականը Մ. Սալլանյանի հիշյալ ձեռագիրն է։ Վերջինս № 1723 ձեռագրի համեմատ ունի թերություններ, որն էլ տեղ է գտել մոսկովյան հրատարակությունում⁹։

1863 թ. լույս է տեսնում էջմիածնի ձեռագրերի ցուցակը, ուր ամփոփ նկարագրված է նաև Մխիթար Այրիվանեցու՝ վերը նշած «Ճառքներ» ժողովածուն¹⁰։

1865 թ. ֆրանսիացի հայագետ Մ. Բրոսսեն հանդես է գալիս ընդարձակ ուսումնասիրությամբ՝ նվիրված Մխիթար Այրիվանեցու պատմական երկին¹¹։ Չանցած մի քանի տարի, նա ֆրանսերեն թարգմանությամբ հրատարակում է նաև ամբողջ աշխատությունը¹²։ Բրոսսեն, ժանոթ լինելով էմինի տպագրությանը, այն համարել է թերի և իր թարգմանության համար հիմք ընդունել Պետերբուրգի Ասիական թանգարանում գտնվող ձեռագիրը¹³։ Աշխատության ֆրանսերեն հրատարակությունն ունի ընդարձակ առաջաբան և ժանոթագրություններ։ Ինչպես ուսումնասիրությունում, այնպես էլ աշխատության հրատարակու-

նդորո հիշատակարանից էլ տեղեկանում ենք, որ Պողոս Պետրոսյանը մեռել է 1861 թ., Բարեղոտում (Տե՛ս Ն. Պողարյան, նշվ. աշխ., հատ. Ա, էջ 198)։

⁸ «Մխիթարայ Այրիվանեցույ Պատմութիւն հայոց», Մոսկվա, 1860։

⁹ Ք. Պատկանյանը անդադառնալով էմինի մոսկովյան հրատարակության թերություններին, գտնում է, որ դրանք բխում են անհաջող նախօրինակից (տե՛ս «Хронографическая история, составленная отцом Мехитаром вардапетом Айриванским» («Труды Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества», ч. XIV, СПб., 1869, стр. 311) Հիշյալ քննությունը ցույց է տալիս, որ մոսկովյան հրատարակությունում եղած բացթողումները ոչ թե անհաջող նախօրինակի հետևանք են, այլ հրատարակչի նախասիրության արդյունք։

¹⁰ «Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի սրբոյ ամբոռոյն էջմիածնի», Թիֆլիս, 1863։

¹¹ «Etudes sur l'histoire arménienne Mkhithar d'Aïrivanck, XIIIe s.» par M. Brosset, «Mélanges asiatiques», T. IV. S. Pétersbourg, 1865. p. 315—350.

¹² Histoire chronologique par Mkhithar d'Aïrivanck, XIIIe s., St. Pétersbourg, 1869.

¹³ Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս Կ. Կ. Юзбашян, Армянские рукописи в собраниях Ленинграда, 1970, ИВ, С—13 (в рукописи).

թյան առաջաբանում, Բրոսսեն փորձում է ճշտել Մխիթար Այրիվանեցու հաղորդած տեղեկությունների աղբյուրները, նրա ժամանակագրական համակարգն ու աշխատության պատմական արժեքը: Ըստ Բրոսսենի, Մխիթար Այրիվանեցին, աշխատության աստվածաշնչային պատմության մասը շարագրելիս, օգտվել է Միքայել Ասորու պատմությունից, իսկ հիմնականում հետևել է հայ հեղինակներից՝ Սամվել Անեցուն, Վարդան Արևելցուն, օտարներից՝ Եվսեբիոս Կեսարացուն և Դիոնիսիոս Թևրիմահարեցուն: Գնահատելով աշխատությունը, նա գտնում է, որ Մխիթար Այրիվանեցին նման է բյուզանդական «մանր», բայց հետաքրքիր ժամանակագիրներին: Բրոսսեն առաջ է քաշել աշխատության գրության ժամանակաշրջանի հարցը: Այս առումով նա հակասություն է տեսնում ժամանակագրության բուն նյութի և ցուցակների միջև, գտնելով, որ առաջինի ընդգրկումները չեն անցնում 1289 թ. դեպքերի սահմաններից, մինչդեռ ցուցակներինը հասնում են մինչև XIV դարի սկզբները: Ենթադրելով, որ ցուցակներում առկա վերջին անուններն օտար հավելումներ են¹⁴, նա՝ միաժամանակ կանգ է առնում հայկական տոմարի վերաբերյալ Մխիթար Այրիվանեցու հաղորդած տեղեկությունների վրա և եզրակացնում, թե այդտեղ խոսվում է 1297—1300 թթ. մասին¹⁵:

1867 թ. Պետերբուրգի Կայսերական հնագիտական ընկերության հանձնարարությամբ, Բ. Պատկանյանի կողմից կատարվում է աշխատության հայերեն երկրորդ հրատարակությունը¹⁶, իսկ երկու տարի անց՝ նաև նույնի ռուսերեն թարգմանությունն ու հրատարակությունը¹⁷: Վեր-

¹⁴ Մ. Բրոսսեն հայտնում է, որ Կարապետ վարդապետը մի ձեռագիր է նվիրել Պետերբուրգի ակադեմիային, ուր վրաց թագավորների ցուցակը հասնում է մինչև 1298 թ.: Նրանում, սակայն, վերջին երկու թագավորների անունները գրված են լուսանցքում, որտեղից և Բրոսսեն եզրակացնում է, թե դրանք հետագայի ավելացում են: Այս առումով պարզվեց հետևյալը. հիշյալ Կարապետ վարդապետը Կարապետ Բագրատունին է, որի ձեռագրացուցակում № 32-ի տակ նկարագրված է Մխիթար Այրիվանեցու նշված աշխատությունը (տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 8794): Ներկայումս ձեռագիրը պահվում է Մատենադարանում 3070 համարի տակ (տե՛ս Օ. Նզաբեյան, Կարապետ արքեպիս. Բագրատունու հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն, «Էջմիածին», 1971, № 9, էջ 56—61): Դա ժամանակագրության մեղ հայտնի այն միակ ձեռագիրն է, ուր զրիչը վրիպումով բնագրից դուրս թողած վրաց թագավորների երկու անունները (Դավիթ, Վախթանգ) ավելացրել է լուսանցքում: Այս ձեռագիրը նույնը համարելով Բրոսսենի նշածի հետ, գտնում ենք, որ երկու անունները լուսանցքում նշելու հանգամանքը դժուար հիմք չի տալիս ասելու, որ դրանք հետագայի հավելում են, մասնավոր, որ այդ անուններն առկա են ժամանակագրության ավելի վաղ կատարված ընդօրինակություններում:

¹⁵ Մ. Բրոսսեն, նշվ. աշխ., էջ II—III, 72:

¹⁶ «Մխիթարայ Այրիվանեցույ Պատմութիւն ժամանակագրական», Ս. Պետերբուրգ, 1867:

¹⁷ „Хронографическая история...“.

ջինս ունի առաջաբան, ուր Ք. Պատկանյանը տեղեկացնում է, որ իր հրատարակությունը կատարված է Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիայի Ասիական թանգարանում պահվող Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրության լավագույն ձեռագրից, որը մոսկովյան հրատարակության համեմատ ունի շատ առավելություններ: Մեր որոնումները ցույց տվեցին, որ պետերբուրգյան հրատարակության համար օգտագործված է Կորգանովի 1841 թ. էջմիածնում կատարած ընդօրինակությունը, որի նախագաղափար օրինակը եղել է Մատենադարանի № 582 ձեռագիրը: Աշխատության հայերեն հրատարակության տողատակային նշումների (տարընթերցվածներ «Ր» անվանվող օրինակի համեմատությամբ, որն ըստ մեզ ներկայացնում է Կորգանովի ընդօրինակությունը) ուսումնասիրությամբ ճշտվեց նաև այն փաստը, որ Պատկանյանը այս հրատարակությունը կատարել է Կորգանովի ընդօրինակած բնագրի և մոսկովյան հրատարակության բաղդատմամբ: Դրանով էլ պետք է բացատրել պետերբուրգյան հրատարակության՝ նախորդի համեմատ ավելի ամբողջական լինելը: Այդուհանդերձ, այստեղ ևս մուտք են գործել բազմաթիվ աղավաղումներ, աղճատումներ, ինչպես նաև բնագրային փոփոխություններ, կապված հատկապես աշխատության առաջին մասը ներկայացնող ցուցակների հետ: Աշխատության ոտուերեն հրատարակությունում Պատկանյանը, ճշտելով Մխիթար Այրիվանեցու օգտագործած սկզբնաղբյուրների հեղինակներին, նշում է Մովսես Խորենացուն, Մովսես Կաղանկատվացուն, Սամվել Անեցուն, Վարդան Արևելցուն, Միքայել Ասորուն և Կիրակոս Գանձակեցուն: Ք. Պատկանյանը նկատում է, որ Մխիթար Այրիվանեցու աշխատությունը կառուցված է այն սկզբունքով, որ 600 տարի անց ընդունել է ֆրանսիացի Սեդիլը (1777—1832 թթ.) իր «Manuel de Chronologie universelle» աշխատությունը գրելիս: Տարբերությունը միայն վերջինիս ծավալի և ժամանակագրական ճշգրտության մեջ է¹⁸:

1882 թ. «Մխիթար վարդապետ Այրիվանեցուն» անդրադառնում է Ա. Տեկանցը և նրան հիշատակում միջնադարյան նշանավոր բանաստեղծների շարքում¹⁹: Սակայն Մխիթար Այրիվանեցու բանաստեղծական ստեղծագործությունների գնահատանքի առաջին փորձերը պատկանում են Ղ. Ալիշանին: Վերջինիս հայտնի են եղել Մխիթար Այրիվանեցու հետևյալ չորս գանձերը՝ «Աստուածայայտութեան ճրագալուցին», «Գանձ թարգմանչացն Սահակայ և Մեսրոպայ», «Գանձ երիս սուրբ ժողովոյն», «Գանձ բուն բարեկենդանին»²⁰: Ղ. Ալիշանը Մխիթար Այրի-

¹⁸ „Хронографическая история...“, с. 315—316.

¹⁹ Ա. Տեկանց, Հայերգ, Թիֆլիս, 1882, էջ Թ:

²⁰ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 350—351:

վանեցումն ներկայացնում է իբրև «ինքնատիպ և մանրամասն քննող և գրող հեղինակ...»²¹: Նկատելով նրա ժամանակագրության յուրահատկությունը, Ալիշանը ընդգծում է, որ «ոչ ոճով և մանրապատում ինչ է գրուածն հասեալ առ մեզ, այլ իսկակերպ իմն ժամանակագրութիւն և ինքն իսկ ինքնօրինակ այլ հետաքնին բարս երեւի ունիւ և նոր շաւիղ բնորել...»²²: Ըստ նրա, Մխիթար Ալիշանեցին իր աշխատության մի շարք տվյալները քաղել է ինչպես օտարալեզու, այնպես էլ հայերեն (հետադալում կորած) աղբյուրներից: Անդրադառնալով ժամանակագրության վերջին տվյալներին, Ղ. Ալիշանը հիշատակում է աշխատության բնագիրը բովանդակող մի ձեռագիր, ուր հայ կաթողիկոսների ցուցակն ավարտվում է 226 (1326—27) թվականով²³: Դա, ըստ Ալիշանի, ավելացված է կամ Մխիթար Ալիշանեցու և կամ նրա հաջորդների կողմից: Իր հետագա աշխատությունում նա ավելի որոշակի գրում է. «Իր վերջին յիշատակն է ի կարգի թագաւորաց՝ Հեթում Բ, որոյ և թագաւորութեան յոթնետասն տարին նշանակէ, որ է ասոր մահուանէն տարի մ՝ առաջ (1307)»²⁴: Ըստ այդմ էլ, Ալիշանը Մխիթարին դիտում է որպիս *XIII—XIV դարերի հեղինակ*:

Շատ լանցած, հայ և օտար բանասերների շրջանում քննության առարկա է դառնում «Պատմութիւն ժամանակագրական» աշխատության՝ Բ. Պատկանյանի և Մ. Բրոսսեի հրատարակություններում ղեկեղված մատենագրական այն ցուցակը, որ կրում է հետևյալ խորագիրը. «Կարգադրութիւնք գրոց սրբոց որք ստուգաբանեցան ՚ի Սարկավազ վարդապետէն և գրեցան յինէն ՚ի տէր Մխիթար վարդապետէս պատմագրէ ՚ի մին տուփ, յաւուրս ՃՀ»: Ցուցակում թվարկված գրականությունը բաժանված է երեք խմբի. «Նոր կտակարան», «Հին կտակարան» և «Նուրբ գրքեր»: Այստեղ, Նոր և Հին կտակարանների թվում տեղ են գտել նաև մինչև *XIII* դարը Հայաստանում հայտնի Աստվածաշնչի համարյա բոլոր անկանոն գրքերը: Ընդ որում, Նոր կտակարանի գրքերի վերջում ղեկեղված են Դավիթ Ներգինացու «Բարձրացուցէք...» ներբողը, Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի «Աղոթամատուցն» ու Հովհան Մանդա-

²¹ Ղ. Ալիշան, Հայագատում, Վենետիկ, 1901, էջ 115:

²² Ղ. Ալիշան, Այբարատ, էջ 350:

²³ Նույն տեղում, էջ 350—351: Ամենայն հավանականությամբ Ղ. Ալիշանի տեսած ձեռագիրը Վ. Սեթյանի 1835 թ. ընդօրինակությունն է (տե՛ս Բ. Մարգարյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հատ. Բ, Վենետիկ, 1924, № 219, ձև. 740), որի նախագաղափար օրինակը Մատենադարանի № 3070 ձեռագիրն է: Այստեղ է, որ ժամանակագրության «Կաթողիկոսք Հայոց» ցուցակում Գրիգոր Անավարդեցուց հետո ավելացված են ևս երեք անուններ. «Տէր Կոստանդին ԺԳ, Տէր Կոստանդին Դ, Տէր Յակոբ Անարզաւցի 226 ամին» (թերթ 360բ):

²⁴ Ղ. Ալիշան, Հայագատում, էջ 115—116:

կունու «Պատարագամատոյցը»: Մատենագիտական առումով առանձնակի նշանակութիւն ունի նաև «Նուրբ գրքերի», այսինքն՝ իմաստասիրական, փիլիսոփայական և մեկնողական երկերի բաժինը²⁵: Իր տեսակի մեջ եղակի այս ցուցակի հետ կապված հայ և օտարազգի մասնագետների աշխատանքներն ընթացան հիմնականում հետևյալ ուղղութիւններով.

ա. «Ճառքնտիր» ժողովածուի և «Սարկավագյան» «Կարգադրութիւնքի...» առնչութիւնները.

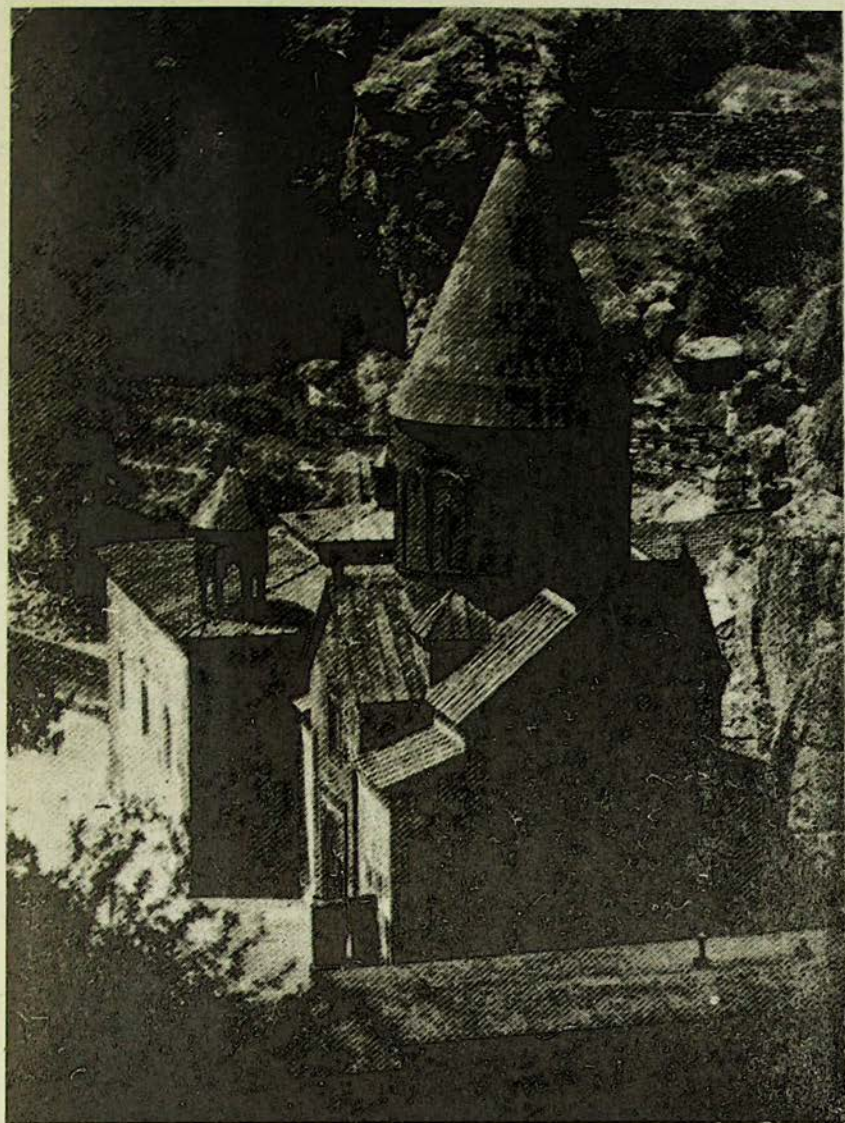
բ. Պարականոն գրքերի ուսումնասիրութիւնները և հրատարակութիւնները՝ կատարված այդ ժողովածուում գտնվող բնագրերի հիման վրա.

գ. «Նուրբ» կոչված գրքերի հետ առնչվող խնդիրների քննութիւնը՝ ըստ վերոհիշյալ ժողովածուի բովանդակութեան և «Սարկավագյան» ցուցակի տվյալների:

Բանասերները հիմնվելով «Կարգադրութիւնք գրոց սրբոց...» ցուցակի խորագրում առկա Սարկավագ վարդապետի անվան հիշատակութեան վրա, այն դիտեցին որպէս Հովհաննէս Սարկավագի մատենագիտական աշխատանքի արդյունք: Ըստ այդմ, ցուցակն ստացավ «Սարկավագյան» անունը և այդպէս էլ մուտք գործեց բանասիրութեան մեջ: Որոշ գիտնականներ փորձեցին նրա խորագիրը հասկանալ ավելի լայն իմաստով, նշելով, որ Սարկավագ վարդապետը ստուգել, քննել, ճշտել է նաև ցուցակում առկա գրքերի բնագրերը²⁶: Նրանք վերոհիշյալ խորագրից միաժամանակ տեղեկացան, որ գոյութիւն է ունեցել այդ ցուցակում նշված գրականութիւնը ընդգրկող և տեքստ Մխիթար պատմագրի կողմից ընդօրինակված ժողովածու, որի ուր և ինչ վիճակի մեջ լինելը մնում էր անորոշ: Դա տեղիք է տվել մի շարք սխալների: Օրինակ, Գ. Զարհանալյանը, անդրադառնալով ցուցակի խորագրին, այն միտքն է հայտնել, թէ «Կարգադրութիւնք...-ում» նշված Մխիթարը ժամանակակից է Հովհաննէս Սարկավագին, ապրել է Մխիթար Այրիվանցոյ 200 տարի առաջ և ցուցակի խորագիրը գալիս է նրա ձեռագրից: Ուշա-

²⁵ Նուրբ հասկացութեան մասին տե՛ս Մ. Тер-Мовсесян, История перевода Библии, СПб., 1902, стр. 229. Դ. Ալիշան, Յուշիկք հայրենեաց հայոց, հատ. 2-րդ, Վենետիկ, 1921, էջ 255: Ն. Ալիշան, Մատենագրական հետազոտութիւններ, հատ. Ա., Վիեննա, 1922, էջ 34—36: Զ. Անասյան, Հայկական մատենագիտութիւն, Ե—ԺԸ դդ., հատ. Ա, Երևան, 1959, էջ 16: Ռ. Խլամեյան, Հայ մատենագիտութեան պատմութիւն, պրակ Ա, Երևան, 1964, էջ 34—35, 92: Լ. Խաչերյան, Միջնադարի հայ մատենագիտութեան մի քանի հարցերի շուրջը («Բանբեր Մատենագրարանի», № 10, Երևան, 1971, էջ 35—101):

²⁶ Դ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 261, Յուշիկք հայրենեաց հայոց, հատ. 2-րդ, էջ 256:

Նկ. 1. Գեղարդալանք:

գրավ է, որ Գ. Զարբհանալյանն օգտվել է Մխիթար Այրիվանեցու ընդօրինակած ձեռագրից (Հին թիվ 924), բաղել է այնտեղից որոշ բնագրային տվյալներ իր «Հայկական թարգմանութիւնք նախնեաց» աշխատության համար, լիմանալով, սակայն, որ դա այն նույն ձեռագիրն է, որի շուրջը խոսում է ինքը «Կարգադրութիւնք...-ի» առնչությամբ²⁷։ Յուցակում տեղ գտած Աստվածաշնչի գրքերի շուրջը խոսելիս, նա ընդունում է, որ ակնարկված են այն գրքերը, «որոց ընթերցումը թոյլ տրուած էր կամ յանձնարարուած»։ Ապա, նկատի ունենալով պարականոն գրքերի առկայությունը, եզրակացնում է, թե «հայերէն Սուրբ գրոց ճիշդ կանոնն կամ որոշակի սահմանուած չէր, կամ դեռ եւս հակառակութիւն կը կրէր նաև ԺԱ դարուն վերջերը»²⁸։

Դերմանացի գիտնական Թ. Ցանը, օգտվելով Բրոսսեի ֆրանսերեն թարգմանությունից, հանգում է այն ենթադրության, թե «ԸՀ» օրը վերաբերում է Հովհաննես Սարկավագին, որն այդ ժամանակում ճշտել է Սուրբ գրքերի կարգն ու ցանկը, իսկ Մխիթար Այրիվանեցին ընդօրինակել է միայն այդ ցանկը²⁹։

Նվրոպացի գիտնականների կողմից ցուցակին և նրա խորագրին նվիրված բանասիրական քննությունները տարվեցին հիմնականում Աստվածաշնչի հայկական կանոնի առնչությամբ։ Նրանք (Ա. Կարիեր, Թ. Ցան, Պ. Ֆետտեր, Ֆ. Մուրատ, Մ. Սթոուն)³⁰, նկատելով հանդերձ «Սարկավագյան» և օտար ցուցակների նմանությունը, ընդունում էին նրա դուռ հայկական բնույթը և առաջնորդվելով նրանում առկա ան-

²⁷ Գ. Զարբհանալյան, Հայկական թարգմանութիւնք նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 190։

²⁸ Նույն տեղում։

²⁹ Th. Zahn, Forschungen zur Geschichte des neutestamentlichen Kanons, V, Erlangen, Leipzig: Delchert, 1893, s. 109—117: Über lntige armenische Verzeichnisse Kanonischer und apokrypher Bücher. Աշխատության մասին զբախտությունը՝ Լ. Տաշյան, Քանի մը նոր հրատարակութիւնք («Հանդէս ամսօրէայ», Վիեննա, 1895, № 1, էջ 1—3)։

³⁰ A. Carrière, Une version arménienne de l'Histoire d'Assinethe, Paris, 1886. Th. Zahn, Forschungen zur Geschichte des neutest. Kanons, V. Թ. Ցանը գերմաներեն հրատարակել է Մխիթար Այրիվանեցու կաղմած հայկական կանոնի Սուրբ գրքերի ցուցակը, որը հետագայում վերահրատարակվել է տարբեր լեզուներով։ Այս մասին տե՛ս M. Stone, Armenian canon lists III—the lists of Mechlitar of Ayrivank, Jerusalem, 1976.

Պ. Ֆեքքեր, Առ Կորնթացիս երրորդ անվավերական թուղթը («Հանդէս ամսօրէայ», 1894, էջ 280—286, 301—306, 346—350, 365—366)։

Ֆ. Մուրատ, Ցախնութեանն Յովհաննու, Երուսաղէմ, 1911, էջ ՄՂ—ՄՂԹ, Մ. Սթոուն, Նշվ. աշխ.։

կանոն գրքերի մեծ քանակով, փորձում էին կարծիք հայտնել հայկական կանոնի վերաբերյալ:

Յուցակի և խորագրի շուրջը եղած բանասիրական հակասական կարծիքները ճշտվեցին ցուցակի հիման վրա ընդօրինակված ձեռագրի երևան գալով: Ինչպես ասացինք, դեռևս 1863 թ. լույս էր տեսել էջմիածնի ձեռագրերի ցուցակը, ուր ամփոփ նկարագրված էր նաև վերելում հիշված «Ճառքնտիրը» (տե՛ս ձեռ. № 924): Բայց նրա և «Սարկավագյան» ցուցակի կապերը ճշտվեցին 1891 թ. հետո միայն, երբ Գ. Գալեմբյարյանը, ծանոթանալով էջմիածնի ձեռագրացուցակում նրկարագրված № 924 ձեռագրին, վերջինս համեմատեց Պ. Պետրոսյանի ընդօրինակած նյութերի և «Սարկավագյան» ցուցակի նյութերի հետ ու եկավ այն ճիշտ եզրակացություն, թե էջմիածնի № 924 ձեռագիրը Մխիթար Այրիվանեցու ընդօրինակությունն է և ներկայացնում է «Սարկավագյան» համարված ցուցակի նյութերը: Այա, նա պարզեց, որ ձեռագրում հիշատակված Մխիթար վարդապետը նույնանում է «Սարկավագյան» կոչվող ցուցակի խորագրում հիշատակված տեր Մխիթար վարդապետի՝ Մխիթար Այրիվանեցու հետ³¹: Դրանից հետո № 924 ձեռագիրը ստացավ լայն ճանաչում: Ձեռագրի բնագրերն արժեքավորող առաջին գիտնականներից է Կ. Տեր-Մկրտչյանը, որն այն դիտում է իբրև պարականոն գրվածքների համար մի «թանկագին ժողովածու»³²: Նա այնտեղից հրատարակել է հետևյալ գրքերը.

ա. «Տեսիլ Ենուքայ արդարոյ»³³,

բ. «Ե՛ Մնացորդաց գրոց զոր գտի ի գիրս Հոռոմոց»³⁴,

գ. «Թուղթ Կորնթացոցն առ Պողոս, Երրորդ թուղթ Կորնթացի»³⁵,

դ. Աստվածաշնչի կանոնական և պարականոն գրքերի 4 ցուցակներ³⁶:

Ձեռագրի ավելի մանրադնին քննությունը կատարել է Մ. Տեր-Մովսիսյանը՝ կապված Աստվածաշնչի թարգմանության պատմության և հայկական եկեղեցական կանոնի ուսումնասիրության հարցերի հետ: Քննության ենթարկելով ձեռագրում ընդօրինակված Աստվածաշնչի կանոնին վերաբերող 4 ցուցակները (դրանցից երկուսը ծանոթ էին բանասերներին Մխիթար Այրիվանեցու «Պատմութիւն ժամանակագրական»

³¹ Գ. Գալեմբյարյան, Մխիթար Այրիվանեցին եւ իւր նորագիտ գրութիւնը («Ճանդէս ամսօրէյայ», 1891, էջ 161—167):

³² Կ. Տեր-Մկրտչյան, Երեմիա մարգարէ («Արարատ», 1895, մարտ, էջ 81):

³³ «Արարատ», դեկտեմբեր, Վաղարշապատ, 1894, էջ 369—372:

³⁴ «Արարատ», 1895, մարտ, Ցաւիւտած, էջ 3—8:

³⁵ «Արարատ», 1895 թ. հոկտեմբեր, Ցաւիւտած, էջ 406—408:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 408:

աշխատութիւնից, իսկ 4-ը միասին՝ Կ. Տեր-Մկրտչյանի հրատարակութիւնից), նա տվեց դրանց շուրջը եղած բանասիրական վեճերի բավարար պատասխանը: Զեռագիրը դիտելով իբրև Աստվածաշնչի ամբողջական կարգադրութիւն պարունակող աշխատանք, Մ. Տեր-Մովսիսյանը միաժամանակ ճշտեց, որ այն ո՛չ Աստվածաշունչ է և ո՛չ էլ ճառերնոր, այլ «գրական ստեղծագործութիւնների մի ամբողջ արխիւ»³⁷:

«Ճառքնտիր» կոչված ձեռագրի և «Սարկավագյան» ցուցակի հետ առնչվող հարցերի քննությամբ զբաղվել է նաև Ն. Ակիւնյանը: Իր առաջին հոդվածում նա, փորձելով բացատրել ժամանակագրութիւնում և ժողովածուում Մխիթար Այրիվանեցու բերած «Գիրք հրեից ծածուկքն» խորագրով ցանկի եղրափակիչ «ղԱյս ես և Անանէ գրեցաք ի Վիմի քաղաքին, ուր եկեղեցի օրհնեցաք» նախադասութիւնը, սխալմամբ այն դիտել է իբրև Մխիթար Այրիվանեցու հիշատակարանային խոսքեր և հանգել ոչ ճիշտ եղրակացութիւնների³⁸: Հետագայում, Աբասի որդի Գրիգորի մատենագիտությանը նվիրված իր աշխատանքում, Ն. Ակիւնյանը նորից է անդրադառնում Մխիթար Այրիվանեցու բերած ցուցակին, անելով արգեն բավական կարևոր հետաւորութիւններ³⁹: Այստեղ նա տվել է «արտաքին», «ներքին», «լայն», «նուրբ» տերմինների բացատրութիւնը, որոնցից վերջինը, ինչպես ասացինք, օգտագործված է նաև «Սարկավագյան» կոչվող ցուցակում: Այա, նա որոշակի կապ տեսավ Գրիգոր Աբասյանի «Գիրք պատճառացի» և «Կարգադրութիւնք գրոց սրբոց...-ի» միջև, գտնելով, որ երկուսի հիմքում էլ ընկած է «Սարկավագյան» կարգադրութիւնը: Եվ, վերջապես, նա առաջ քաշեց «Սարկավագյան» կոչվող ցուցակում Մխիթար Այրիվանեցու միջամտության հարցը⁴⁰, եղրակացնելով, որ Սարկավագի մատենագիտական աշխատանքի անադարտ օրինակը պետք է փնտրել Գրիգոր Աբասյանի «Գիրք պատճառացում»⁴¹:

Ն. Ակիւնյանին է պատկանում նաև Մխիթար Այրիվանեցու քննվող

³⁷ М. Тер-Мовсисян, История перевода Библии, стр. 92—103, 210—223, 238—247.

³⁸ Ն. Ակիւնյան, Վիմի քաղաքն Մխիթար Այրիվանեցոյ ժամանակագրութեան մէջ («Ճանդէս ամսօրէյ», 1907, էջ 212—213):

³⁹ Ն. Ակիւնյան, Մատենագրական հետազոտութիւններ, հատ. Ա, էջ 33—37:

⁴⁰ Ն. Ակիւնյանից առաջ այս հարցը մասնակիորեն շոշափել է Յ. Մուրատը, կապված «Յայտնութեանն Յովհաննու» գրքի հետ: Նա ցույց է տվել, որ «Սարկավագյան» ցուցակում հիշատակված այդ գիրքը Հայաստանում կանոնական գրականութեան շարքն է դասվել XII դարից հետո՝ Ներսէս Լամբրոնացու միջոցով (տե՛ս Յ. Մուրատ, նշվ. աշխ., էջ ԿԿԹ):

⁴¹ Ն. Ակիւնյան, Մատենագրական հետազոտութիւններ, հատ. Ա, էջ 43:

ժողովածուի կորած հիշատակարանի հայտնաբերումը՝ բեյրութաբնակ Մանասե Գաբրիելյանի սեփականությունը հանդիսացող XIV դարի մի ձեռագիր ժողովածուում: Այստեղից հրատարակելով ժողովածուի գրականության ցանկն ու հիշատակարանը, նա կանգ է առել և Մխիթար Այրիվանեցու կենսագրական հարցերի վրա⁴²:

Մխիթար Այրիվանեցու գրական ժառանգության առավել հանգամանալից ուսումնասիրությունը կատարել է Գ. Հովսեփյանը: Նա մատենագրի ստեղծագործություններին անդրադարձել է ինչպես մասնակիորեն, այնպես և առանձին ուսումնասիրությամբ՝ լույս ընծայելով «Մխիթար Այրիվանեցի, նորագիտ արձանագրութիւն և երկեր» խիստ արժեքավոր աշխատությունը⁴³: Այստեղ առաջին անգամ ներկայացված և ըստ արժանվույն գնահատված են Մխիթար Այրիվանեցու Գանձարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 6529) քաղված նյութերը, նրա ճգնարան-քարայրի արձանագրությունը, Մխիթար Այրիվանեցու խմբագրած Ստեփանոս Սյունեցու վարքը և տեղեկություն Ալեքսիանոս կրոնավորի վարքի մխիթարյան խմբագրության մասին: Հրատարակելով Մխիթար Այրիվանեցու երկու երգերը («Վասն պատկերաց սրբոց» և «Վասն նորակերտ գիրք աւրհնելոց»), նա դրանք գնահատել է որպես հայ ազգագրության և արվեստի պատմության համար արժեք ներկայացնող ստեղծագործություններ⁴⁴: Գ. Հովսեփյանը հայտնաբերելով Մխիթար Այրիվանեցու քարայրի արձանագրությունը, փորձել է դրա հիման վրա որոշ ճշտումներ կատարել նրա կենսագրական հարցերի շուրջը: Մահվան թվականի հարցը նա առնչել է Մխիթար Այրիվանեցու պատմական երկի վերջին թվական տվյալի հետ (1289), ընդունելով, որ նա այդ թվականից հետո երկար ապրած չպետք է լինի: Անդրադառնալով նրա պատմական երկին, Գ. Հովսեփյանն այն համարել է մի շարք դեպքերի համար եզակի սկզբնաղբյուր⁴⁵: Տարակուսելով, որ աշխատության վերջին թվական տվյալի՝ ՉԼԸ (1289) և հաղորդած տեղեկության միջև (հացաթանկություն, որն ըստ Գ. Հովսեփյանի տեղի է ունեցել 1301 թվականին) պակասում է տաս տարիների պատմություն, նա օտար

⁴² Ն. Ալիճյան, Մխիթար Այրիվանեցու ձառնարի նորագիտ յիշատակարանը («Ակօս», Բեյրութ, 1946, № 13, էջ 122—126):

⁴³ Գ. Հովսեփյան, Մխիթար Այրիվանեցի, նորագիտ արձանագրութիւն և երկեր, Երուսաղէմ, 1931: Սույն աշխատությունը հոգւածաշարով տպագրված է «Սիոն» ամսագրում: Այն մասամբ տեղ է գտել նաև Գ. Հովսեփյանի «Խաղաղական կամ Պոռնիան» հայոց պատմության մէջ՝ աշխատությունում, էջ 207—217: Վերջինս հրատարակվել է երկու անգամ՝ առաջինը Երեւ հատորով 1928—1942 թթ., երկրորդը՝ 1969 թ. (Անթիլիաս—Լիբանան): Մեր կողմից օգտագործված է երկրորդ հրատարակությունը:

⁴⁴ Գ. Հովսեփյան, Մխիթար Այրիվանեցի..., էջ 6—8:

⁴⁵ Գ. Հովսեփյան, նույն տեղում, էջ 3:

ձեռքի հավելում է դիտում ինչպես այդ տեղեկությունը, այնպես և աշխատության առաջին մասի «Իշխանք Կիրիկեցոց», «Կաթողիկոսք Հայոց», «Թագաւորք Վրաց» ցուցակներում 1289 թ. հետո հիշատակված անձանց անունները: Բանասերի վերջին եզրակացությունն այն է, որ Մխիթարի «Ժամանակագրութիւնը պէտք է վերջացած լինէր Կոստանդին երկրորդ կաթողիկոսի յիշատակութեամբ, որ գահընկէց եղաւ Հեթում Բ-ի կողմից 1289 թուին»⁴⁶:

Գ. Հովսեփյանը ավելի հանգամանալից զբաղվել է Ստեփանոս Սյունեցու վարքի քննութեամբ: Ճշտելով վարքի սկզբնաղբյուրները, նա եկել է այն եզրակացության, որ Մխիթար Այրիվանեցին ձեռքի տակ ունեցել է Ստեփանոս Սյունեցու վարքի՝ Մովսես Կաղանկատվացու և Կիրակոս Գանձակեցու խմբագրություններից տարբեր մի ուրիշ «սկզբբնական» խմբագրություն, որ եղել է ավելի հին, քան Կաղանկատվացու երկը: Ապա նա ցույց է տվել, որ նշված վարքի Մխիթար Այրիվանեցու խմբագրությունը, իր հերթին, սկզբնաղբյուր է ծառայել Ստեփանոս Օրբելյանի գրած նույնանուն վարքի նոր խմբագրության համար: Գ. Հովսեփյանն այդ վարքի մխիթարյան խմբագրությունը գնահատել է իբրեւ պատմական որոշակի արժեք ներկայացնող ստեղծագործություն⁴⁷:

Ներկայացնելով Մխիթար Այրիվանեցու «Ճառքնտիր» կոչվող ժողովածուն, Գ. Հովսեփյանը ապացուցել է ժողովածուի գրչի և Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրության հեղինակի նույնությունը, ճշտելով նաև ձեռագրի գրչության և թվականի հետ կապված որոշ հարցեր: Բարձր գնահատելով ձեռագիրը, Հովսեփյանը այն դիտել է իբրեւ հայ գրչության արվեստի «առաջնակարգ երևույթներից մեկը»⁴⁸:

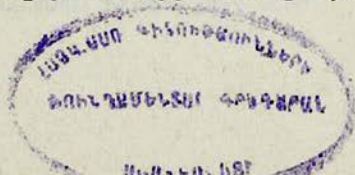
Հ. Քյուրդյանը հատուկ հոգևածով արժեքավորել է Գ. Հովսեփյանի վերոհիշյալ աշխատանքը, միաժամանակ, նշելով, թե Մխիթար Այրիվանեցին «թանկագին ծառայութիւն ալ մատուցած է իր գանձերով, որոնք գանձեր ըլլալէ ավելի հայ գեղարուեստի պատմութեան համար կարեւոր աղբյուրներ են»⁴⁹:

⁴⁶ Գ. Հովսեփյան, *խաղրակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմութեան մէջ*, էջ 207:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 211--212:

⁴⁸ Գ. Հովսեփյան, *Նույն տեղում*, էջ 208: Տե՛ս նաև «Գրչութեան արուեստը հին հայոց մէջ», մասն Գ, «Քարտեզ հայ հնագրութեան», Վաղարշապատ, 1913, էջ 39: «Մխիթար Այրիվանեցի...», էջ 3--4: «խաղրակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմութեան մէջ», մասն Բ, Երուսաղէմ, 1944, էջ 106--112: Նոր աղբիւր Մխիթար Այրիվանեցու մասին («Էջմիածին», 1945, մայիս, էջ 17--21):

⁴⁹ Հ. Քյուրդյան, *Մխիթար Այրիվանեցի («Բազմավէպ», Վեներիկ, 1933, էջ 38)*:

Հին կտակարանի գրքերի առնչությամբ Մխիթար Այրիվանեցու «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...» ցուցակին անդրադարձել է նաև Օ. Սեբուլյանը, պաշտպանելով Ֆ. Մուրատի և Ն. Ակինյանի կարծիքը՝ նրանում Մխիթար Այրիվանեցու կատարած փոփոխութիւնների վերաբերյալ⁵⁰: Այս հարցը հետազայում զբաղեցրեց բանասերներ Շ. Անասյանին⁵¹, Ռ. Իշխանյանին⁵², Լ. Խաչերյանին⁵³: Շ. Անասյանն ու Ռ. Իշխանյանը Մխիթար Այրիվանեցուն գնահատեցին նաև իբրև մատենագիր և վերահրատարակեցին նրա աշխատութիւններում առկա մատենագիտական ցանկերը:

Մխիթար Այրիվանեցու մասին համառոտ տեղեկութիւններ է հաղորդւած Շ. Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարանում»⁵⁴, Շ. Տաշյանի ձեռագրացուցակում⁵⁵, Շ. Մանանդյանի երկերում⁵⁶: Մասնագիտական հարցերով նրա պատմական երկին ու մատենագիտական ցանկերին անդրադարձել են Լ. Մելիքսեթ-Քեկը⁵⁷, Աշ. Հովհաննիսյանը⁵⁸, Ի. Աբովաձեն⁵⁹, Պ. Մուրադյանը⁶⁰: Իբրև գանձասացի, նրա մասին սեղմ խոսք ունի Պ. Խաչատրյանը⁶¹:

Մխիթար Այրիվանեցուն, որպես Ստեփանոս Սյունեցու վարքի հեղինակի, անդրադարձել է Ք. Տեր-Ղալթյանը՝ լույս ընծայելով աշխատութիւնը ռուսերեն թարգմանությամբ⁶²:

Արդի բանասիրութեան մեջ շարունակվում է հետազոտվել «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...» ցուցակը: Վերջերս Մ. Սթոունը համապատասխան ծանոթագրութիւններով հրատարակել է այդ ցուցակի Սուրբ գրքի ցանկը հետևյալ աղբյուրներից՝ Ժամանակագրութիւնից, բելրութեանակ

⁵⁰ Օ. Սեբուլյան, Նոր կտակարանի գրքերու կարգը հայոց քով, Վիեննա, 1949:

⁵¹ Շ. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ XVII:

⁵² Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 86—95:

⁵³ Լ. Խաչերյան, նշվ. աշխ.:

⁵⁴ Շ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. 3, Երևան, 1946, էջ 376—377:

⁵⁵ Շ. Տաշյան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենագրարանին Մխիթարեանցի Վիեննա, էջ 1117—1118:

⁵⁶ Շ. Մանանդյան, երկեր, Գ, Երևան, 1977, էջ 428:

⁵⁷ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա, Երևան, 1934, էջ 131:

⁵⁸ Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հատ. 1, Երևան, 1957:

⁵⁹ Քարթլիս Յիսուրբայի կամ Վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանութիւնը, լույս ընծայեց Ի. Աբովաձեն, Քրիտիս, 1953, էջ 024:

⁶⁰ Պ. Մուրադյան, Վրաց ժամանակագրութիւն (1207—1318), Երևան, 1971, էջ 10:

⁶¹ Պ. Խաչատրյան, Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր, Երևան, 1969, էջ 68:

⁶² К. Тер-Давтян, Памятники армянской агнографии, Ереван, 1973, с. 56—70.

Մանասե Դարբեկյանի № 4 ձեռագրից և Մատենադարանի № 1500 ձեռագրից: Նա ևս Սուրբ գրքի այս ցուցակը ներկայացնում է իբրև Արևելքում լավագույն ճանաչված հայկական կանոնի օրինակ⁶³:

Մխիթար Այրիվանեցու ստեղծագործությունները բազմիցս օգտագործվել են իբրև սկզբնաղբյուր՝ պատմաբանասիրական որոշակի խընդիրների լուծման առնչությամբ, որոնց անդրադառնալը, սակայն, դուրս է մեր նպատակից:

Մատենագրի կյանքի և գործի ամբողջական ուսումնասիրությամբ զբաղվել ենք նաև մենք՝ վեր հանելով և ըստ արժանվույն գնահատելով նրան իբրև պատմիչ, վարքագիր, տոմարագետ, գիտնական-խմբագիր, բնագրագետ, բանաստեղծ ու երգահան⁶⁴:

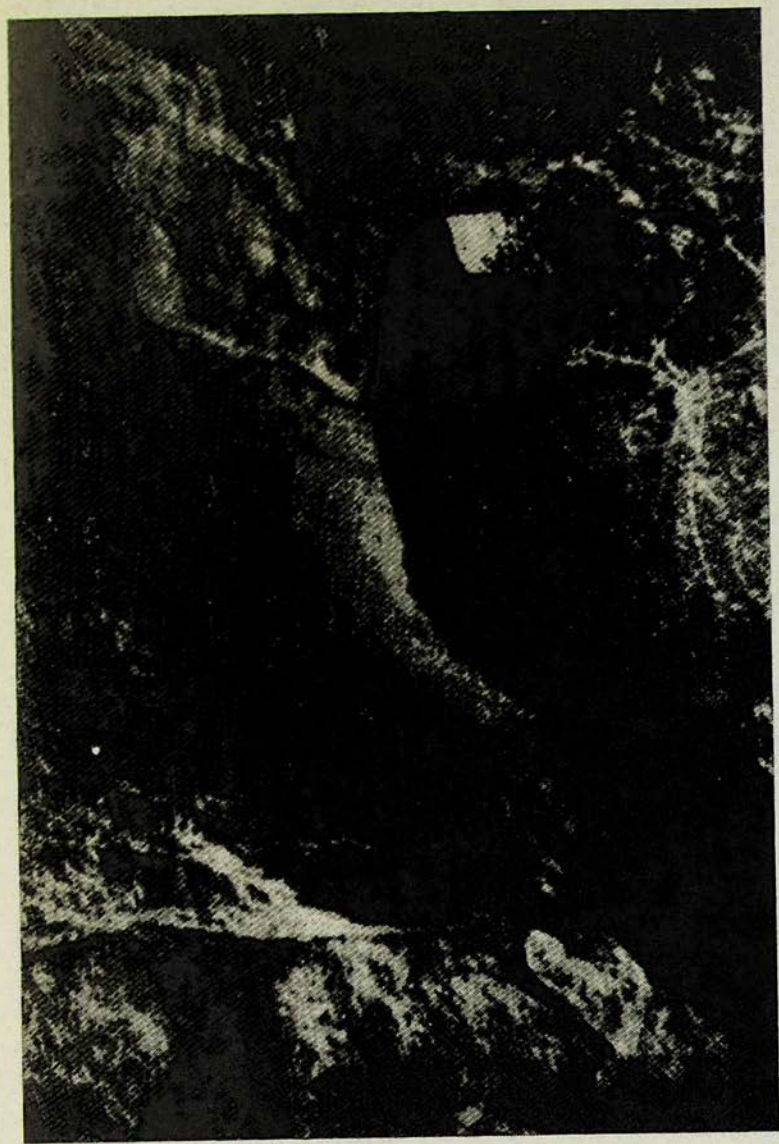
Այսպիսին է Մխիթար Այրիվանեցու և նրա գրական ժառանգության մասին եղած մեզ հայտնի հետազոտությունների ընդհանուր պատկերը:

⁶³ Մ. Սրբուն, նշվ. աշխ.:

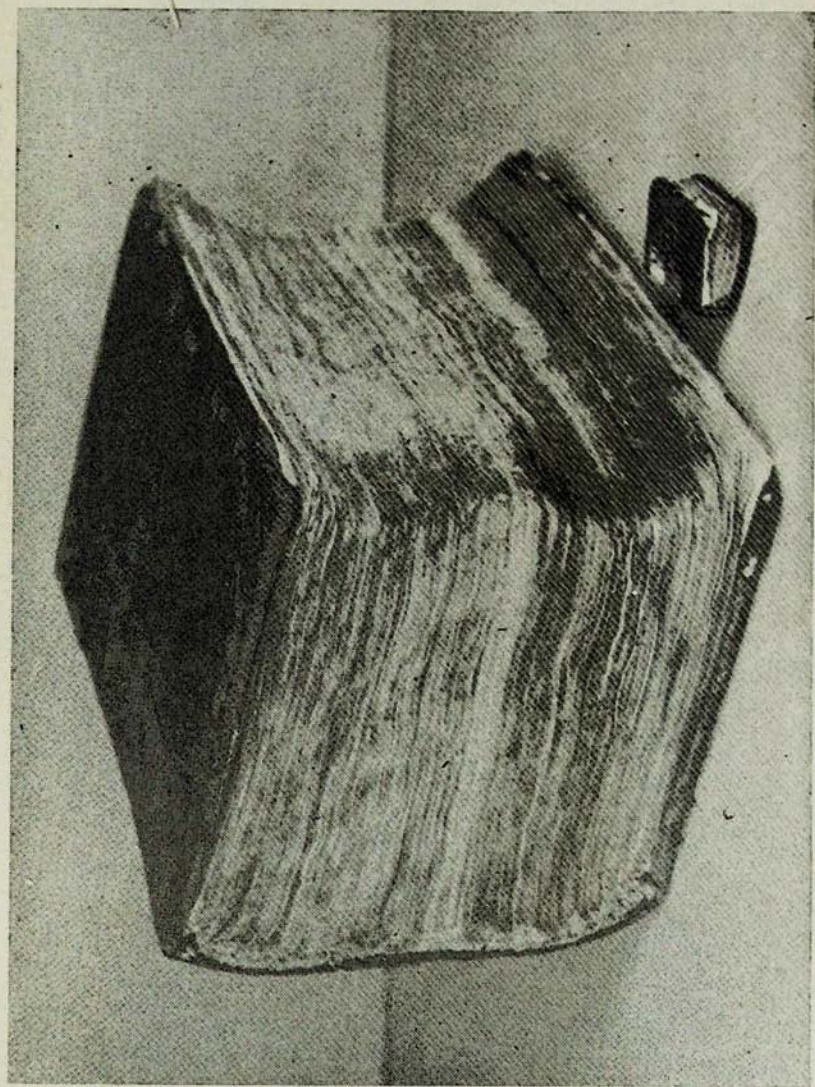
⁶⁴ Տե՛ս է. Հաբուսյունյան, Մխիթար Այրիվանեցու «Գանձարանը» («Պատմա-բանասիրական հանդես», № 3, Երևան, 1975, էջ 101—112): Մխիթար Այրիվանեցու «Ճառքնոր» ժողովածուի առնչությունը «Սարկավագյան» ցուցակի հետ («Էրաբեր հասարակական գիտությունների», № 12, Երևան, 1976, էջ 66—77): Մխիթար Այրիվանեցու զանձերը Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրած Գանձարաններում («Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 2, Երևան, 1977, էջ 228—235): Բանասիրական գիտություններ Մխիթար Այրիվանեցու «Պատմութիւն ժամանակագրական աշխատության մասին» («Էրաբեր հասարակական գիտությունների», № 5, 1979, էջ 68—78): Сборник составленный Мхитаром Айриванеци (1283 г.), («Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник, 1979, стр. 7—12). Историко-литературное наследие Мхитара Айриванеци (XIII в.), диссертация на правах рукописи, Ереван, 1981. Մխիթար Այրիվանեցու ճշնարան-բարայրի արձանագրությունը («Էրաբեր հասարակական գիտությունների», № 3, Երևան, 1983, էջ 72—78):

ՄԵԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑՈՒ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆ
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական և հասարակական կյանքի պատմության մեջ IX—XIV դարերը եղել են անկումներով և վերելքներով հարուստ բախտորոշ ժամանակաշրջան: Նախ, դեռևս IX դարում, ավատական հարաբերությունների զարգացման պայմաններում, երկրում առաջանում է արաբական լծից ազատագրվելու և հզորացած Բագրատունիների գլխավորությամբ հայկական թագավորությունը վերականգնելու նպաստավոր իրավիճակ (885 թ.): Այնուհետև՝ շուրջ երկդարյա ժամանակաշրջանում երկիրը որոշ վերելք է ապրում ինչպես տնտեսական, քաղաքական, այնպես էլ մշակութային առումով: Սակայն, գտնվելով անընդհատ պայքարի մեջ մի կողմից երկրի ներսում աշխուժացած կենտրոնախույս ուժերի և մյուս կողմից արաբական ամիրայությունների և Բյուզանդական կայսրության դեմ, այն աստիճանաբար թուլանում է և ապրում իր անկումը (1045 թ.): Նոր տիրոջ՝ Բյուզանդիայի նենգ, երկիրը կազմալուծող քաղաքականության հետևմանքով Հայաստանը կորցնում է իր ինքնուրույնությունը, զրկվում ռազմական ուժերից և նվաճվում սելջուկ-թուրքերի կողմից: Վերջիններիս բռնապետությունը խիստ ծանր է ազդում Հայաստանի ներքին կյանքի ընթացքի վրա: Դրությունը շուտով բարելավվում է միայն երկրի հյուսիսարևելյան շրջաններում, որոնց հաջողվում է ազատագրվել սելջուկյան լծից և ձեռք բերել ինքնավարություն: Այստեղ, գոյատևած հին ավատատիրական տների կողքին առաջանում և ձևավորվում են նոր իշխանություններ (Վաղուսյանների, Դոփյանների, Սյունյաց Օրբելյանների, Խաղբակյանների և այլոց), որոնք Ջաջարյանների իշխանական տան գլխավորությամբ ակտիվորեն մասնակցում են երկրի ընդհանուր ազատագրման պայքարին և ձեռնամուխ լինում տնտեսության վերականգնման աշխատանքներին: XII—XIII դարերում նշված շրջաններում ներքին կյանքը հասնում է զարգացման այնպիսի աստիճանի, չորս առաջընթացը կարող էր շուտով հանգեցնել հին ավատատիրական

Նկ. 2. Մխիթար Այրիվանցու ճգնարան-քարայրը Գեղարզում:

Նկ. 3. «Ճաղընտիր» ժողովածուն:

Հասարակության ընդերքում արտադրողական նոր հարաբերությունների դարձացմանը¹։ Այս ընդհանուր վերելքին ղուգընթաց Կիլիկյան Հայաստանում մեծ առաջխաղացում է ապրում նաև հայ ժողովրդի մի ուրիշ հոծ դանգված, հիմնելով ինքնուրույն պետություն ու թագավորություն։ Այդ վիճակն էլ, սակայն, շուտով փոխվում է, քանի որ ինչպես ամբողջ Հայաստանը, այնպես էլ Զաքարյանների ավատատիրական իշխանությանը ենթակա բոլոր նահանգները նվաճվում են մոնղոլների կողմից։ Ավելի ուշ ընկնում է նաև Կիլիկիայի հայկական պետությունը։

Այնուամենայնիվ, շնայած օտարերկրյա նվաճողների գործած ավերածություններին, IX—XIV դարերում Հայաստանն ապրում է քաղաքական և տնտեսական կյանքի ընդհանուր վերելք։ Դրա հետ ղուգակցված՝ դարձացման նոր աստիճանի է հասնում և հայ հասարակական միտքն ու դարավոր ավանդություններ ունեցող մշակույթը։ Հասարակական մտքի առաջընթացն իր հետ բերում է մշակույթի աշխարհականացում, որն ընդգրկում է մտավոր կյանքի նորանոր բնագավառներ։ Զգալի տեղաշարժեր էին կատարվում պատմության, գրականության, գիտության և արվեստի ճյուղերում։ Զարգացման նոր փուլ էր տեղափոխվել դարավոր հնություն ունեցող հայ դպրությունն ու խորացել ուսումնամանկավարժական միտքը։ Աճել էր դպրոցների, այդ թվում և բարձրագույն դպրոցների թիվը (Հոռմկլա, Սկևռա, Սիս, Անի, Հաղբատ, Սանահին, Նոր Դետիկ, Խոր Վիրապ, Խորանաշատ, Գլաձոր, Բջնի, Կեչառիս, Այրի-ձյանք և այլն), ավելացել էր դասավանդվող առարկաների քանակը։ Դպրապետներից շատերը (Գրիգոր Մագիստրոսը, Հովհաննես Սարկավազը, Մխիթար Գոշը, Հովհաննես Վանականը, Վարդան Արևելցին, Վահրամ Բաբունյացի, Դեորդ Սկևռացին և ուրիշներ), լինելով ժամանակաշրջանի մտավորականության ակնառու ներկայացուցիչներ, առաջադրում են ժամանակի ոգուն համապատասխան ուսուցման նոր ձևեր ու եղանակներ, ստեղծում ուսումնական նոր ծրագրեր։ Վերածնվում է սերն ու հետաքրքրությունն արտաքին գիտությունների, հատկապես անտիկ փիլիսոփաների երկերի նկատմամբ։ Համապատասխանաբար նոր թափ է ստանում մատենագրությունը։ Գրվում են մեկնություններ, լուծմունքներ, կազմվում ժողովածուներ, ձեռնարկներ։ Այս ժամանակաշրջանում են ստեղծվել կամ իրենց վերջնական ձևավորումը ստացել գրական այնպիսի մեծարժեք հուշարձաններ, ինչպիսիք են Տոնացույց, Տոնական, Հայսմավորք, Դանձարան, Տոնապատճառ ժողովածուները, Գրիգոր Մագիստրոսի «Մեկնութիւն քերականին» աշխատությունը, Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը», Հովհաննես

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. 3, Երևան, 1976, էջ 594։

Սարկավազի իմաստասիրական և գիտական աշխատությունները, Աբասի որդի Գրիգորի «Գիրք պատճառացը», Հովհաննես Վանականի «Հարցմունք և պատասխանիք» ձեռնարկը, Հովհաննես Երզնկացու երկերը: XII—XIII դարերում են գրվում Մխիթար Անեցու, Սամվել Անեցու, Վարդան Արեւելցու, Կիրակոս Գանձակեցու, Ստեփանոս Օրբելյանի, Սմբատ Գոնտատարլի պատմական երկասիրությունները և այլն:

Հոգևոր մշակույթի զարգացման և կուլտուրական կյանքի վերելքի այս միջավայրում է ծնունդ առնում Մխիթար Այրիվանեցու ստեղծագործական կյանքը: Այն սերտորեն շաղկապվում է վերոնշյալ ավատատիրական նոր տեսերից մեկի՝ խաղբակյանների (հետագայում անվանված Պոռշյաններ) իշխանության հոգևոր կենտրոնների (Թանահատ, Սրկղունիք, Այրիվանք և այլն) զարգացման հետ:

Մխիթար Այրիվանեցու կենսագրության մասին պահպանված տեղեկությունները չափազանց կցկտուր են, եղածներն էլ հատուկներտ հիշատակություններ են՝ ցրված նրա ստեղծագործություններում: Որոշ բանասերներ մատենագրի ծննդյան և մահվան թվականները որոշել են ենթադրաբար, առաջնորդվելով նրա գրած Ժամանակագրության վերջին թվականով (1289): Օրինակ, Գ. Գալեմյալյանը², Բ. Պատկանյանը³ նրան դիտել են որպես XIII դարի հեղինակ: Ըստ Մ. Բրոսսեի⁴, Ղ. Ալիշանի⁵ և Ն. Ակիբյանի⁶, որոնց համար հիմք է ծառայել Ժամանակագրությունում առկա XIV դարի սկիզբը ապրած պատմական անձանց հիշատակությունները, Մխիթար Այրիվանեցին XIII—XIV դարերի հեղինակ է: Գ. Հովսեփյանը Մխիթար Այրիվանեցուն ծնված է համարում 1222 թվականին, իսկ մեռած՝ 1291 թվականին: Այժմ այս կարծիքը համարվում է ընդունելի, սակայն այն կարոտ է ճշգրտման և վերանայման: Բանն այն է, որ նրա ելակետը՝ նաև Մխիթար Այրիվանեցու քարայրի արձանագրությունն է, ուր նշված է այդ առանձնարանի կառուցման տարեթիվը՝ «ՉԼԸ» (1289): Այն թվագրված է 6 ուրիշ տարեթվերով՝ որոնցից 5-ի հաշվումները հանգեցնում են 1289—1290 թվականներին, իսկ մեկինը՝ 167-ի («ՃԿԷ»)⁷: Ահա այս վերջին թվականն է, որ Գ. Հով-

² Պոռշյանների իշխանության պատմության մասին տե՛ս Գ. Հովսեփյանի «Խաղբակյանները կամ Պոռշյանք հայոց պատմության մէջ» աշխատությունը:

³ Գ. Գալեմյալյան, նշվ. աշխ., էջ 166:

⁴ «Хронографическая история...», стр. 311.

⁵ Մ. Բրոսսե, նշվ. աշխ.:

⁶ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 350—351:

⁷ Ն. Ակիբյան, Մխիթար Այրիվանեցու ճառերտիրի նորագիտ յիշատակարանը, էջ 120—121:

⁸ Արձանագրությունների նման թվագրումը հատուկ է եղել X—XIII դարերին, Տե՛ս

սեփյանը հիմք է ընդունել Մխիթար Այրիվանեցու ծննդյան տարեթիվը ճշտելու համար: Նա «ՃԿէ» թվականի «Ճ»-ն համարելով եղծված, դուրս է թողել հաշվից: Հենվելով «Կէ»-ի (67) վրա, հաջորդ բառերն էլ կարդալով սրպես «ամ մերց», եզրակացրել է, թե Մխիթար Այրիվանեցին քարայրը կառուցելիս եղել է «Կէ» (67) տարեկան: Ըստ այդմ էլ, նա քարայրի կառուցման տարուց (1289) հանելով 67 տարի, ստացել է 1222 թվականը, որն էլ դիտել է իբրև Մխիթար Այրիվանեցու ծննդյան տարեթիվ: Գ. Հովսեփյանն այդ վերծանումը սկզբում կատարել է որոշ վերապահումով («Եթե սխալ չէ մեր ընթերցումը»)⁹, իսկ հետագա աշխատությունում դիտել սրպես հաստատ եզրակացություն¹⁰: Բանասերներն էլ, հենվելով այդ վերջինի վրա, այն ընդունել են անվերապահորեն¹¹: Պետք է ասել, սակայն, որ տեղում քարայրի արձանագրության մեր ընթերցումն ի հայտ բերեց որոշ տարբերություններ Գ. Հովսեփյանի հրատարակած բնագրի համեմատությամբ:

Հարկ ենք համարում ստորև ներկայացնել արձանագրության մեր նորմից ընթերցված բնագիրը, տողատակում նշելով Գ. Հովսեփյանի վերծանության ցուցաբերած տարբերությունները: (Տե՛ս նկ. 4):

I. Արձանագրության ընդօրինակությունը¹²

- ա. Ի ՓԱՌՍ ՔՈ ՔՍ ԱԾ ՄԵՐ ԵՒ Ի ԳԹՈՒԹ Հ
- բ. ԱԻՐ ԵՒ ՀՈԳՈՅԴ ՍՐԲՈ: ԵՍ ԲԱԶՄԱՄԵՂ ՏԷՐ ՄԽԻԹԱՐՍ
- գ. ՇԻՆՑԻ ԶԱՆԱՊԱՏՍ: ԵՒ ԱՆՈՒԱՆԵՑԻ ԺԱՄԱՏ
- դ. ԱՆՍ ՏԵՂԻ ԱՆՍԲԱՂ ԱՂԱԻԹԻՑ ԲՆԱԿԵՑԱ Ի ՍՄԱ ԱԻՈՒՐՔՍ
- ե. ԻԳ. ԿԱՆՈՆԱԻՔ ԲԱՅՑ ԹԷ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆ ԿԱՄ ՀՈԳԵՇԱ
- զ. Հ ԲԱՆՔ ԱՆԷԻՑ ԵՆ ԱՂԱԶԵՄՔ ԶԱՄԵՆԵՍԵԱՆ ՅԻՇԵԼ
- է. ԶՄԵԶ ԱՌԱՋԻ ՔԻ ԶԻՇԽԱՆՆ ՄԵՐ ԶՊՈԱԻՇ ԵՒ
- ը. ԶԱԻՐԶՆԵԼ ԶԱԻԱԿՍ ՆՈՐԱ: ԹՎ : ԶԼԸ : Ի ՀԱ ԳՐՈ

Ս. Այսպիսով, Անիի մայր տաճարի շինարարական արձանագրության տարեթիվը («Լրարբ հառաքակական դիտությունների», Երևան, 1979, № 11, էջ 70—77):

⁹ Գ. Հովսեփյան, Մխիթար Այրիվանեցի..., էջ 4—5:

¹⁰ Գ. Հովսեփյան, Խաղրակիանք կամ Պոռնանք հայոց պատմութեան մէջ, էջ 207:

¹¹ Ն. Ակիբյան, Եղվ. աշխ., էջ 120: Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. 3, էջ 373: Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հատ. 3, Վենետիկ, 1966, էջ 702: Ռ. Իշխանյան, Հայ մատենագիտության պատմություն, պրակ Ա, էջ 86:

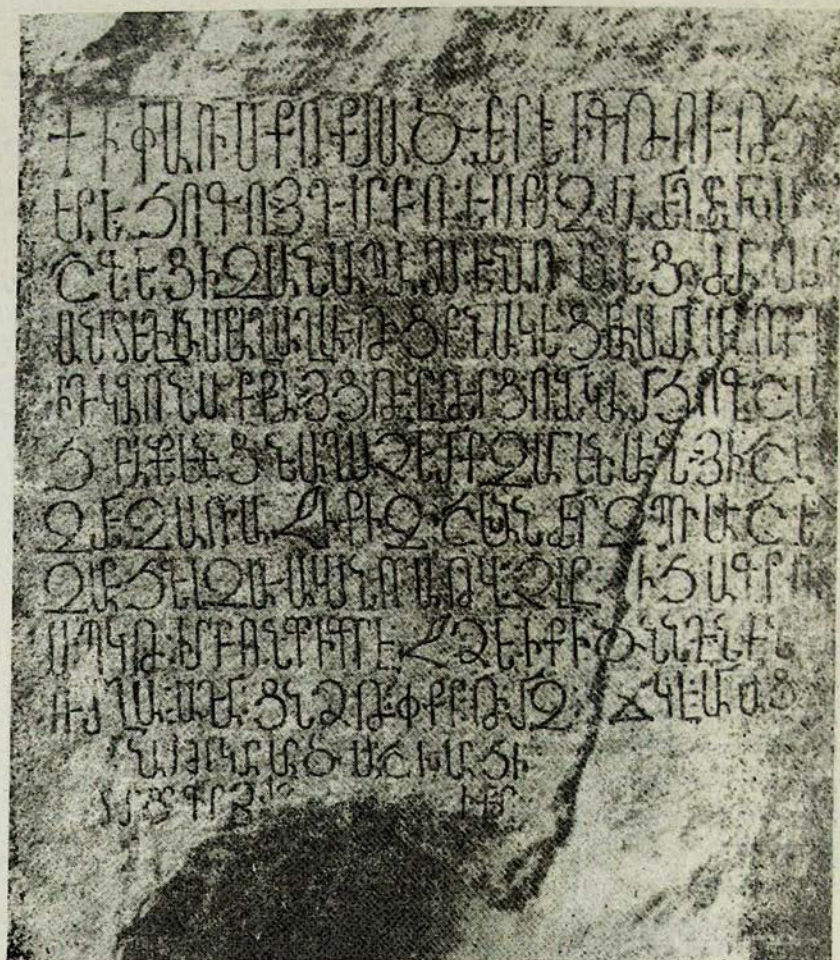
¹²ա. ՄԵՐ Ի ԿԻՍ ՄԵՐ ԵՒ Ի

բ. ՄԽ ՎԳ. ԿԻՍ ՄԽԻԹԱՐՍ

գ. ԲՆԱԿԵՑԱ ՍՄԱ ԱԻՈՒՐ ԿԻՍ ԲՆԱԿԵՑԱ Ի ՍՄԱ ԱԻՈՒՐՔՍ

դ. ԲԱՅՑ Թ. ԿԻՍ ԲԱՅՑ ԹԷ

է. ԲԱՆՔ Ի ՆՑՆ ԿԻՍ ԲԱՆՔ ԱՆԷԻՑ ԵՆ

Նկ. 4. Մխիթար Այրիվանեցու ճգնարան-քարայրի արձանագրությունը:

թ. Ս : ՊԿԹ : Ի ՍՐԲՈՆ ԴՐԻԳՈՐԷ : ԶԶԵ : Ի ՔԻ ՄՆՆԴԵՆԷՆ,
 Ժ. ՌՄՂԱ, ԱԴԱՄԱ : ՅՆԶԹ : ՓՔՐ ԹԻ : ՄՁ : ԺԿԷ : ԱՄԱՑ
 Ժա : ...ԿԱՏԱՐԱՍ ԱՇԽԱՐՀԻ...
 Ժր. ՏՐՑ ԴՐ Յ[ԻՇԵՑԷՔ] Ի ՔՍ

II. Արձանագրության վերծանությունը

Ի փառս քո Քրիստոս աստուած մեր եւ ի գթութիւն հաւր եւ հոգոյդ արքայ, ես՝ բազմամեղ տէր Մխիթարս շինեցի զանապատս եւ անուանեցի ժամատանս տեղի անսբաղ աղաւթից, բնակեցա ի սմա աւուրքս ԻԴ կանոնաւ, բայց թէ ընթերցումն կամ հոգեշահ բանք անէից են։ Աղաւթնք զամենեանս յիշել զմեզ առաջի Քրիստոսի զիշխանն մեր զՊաւլոս եւ զարհնել զաւակս նորա։ ԹՎ : ՉԼԸ : (1291 թ.), ի հայ գրոս : ՊԿԹ : (1292 թ.), ի սրբոյն Դրիգորէ : ԶԶԵ : (1292 թ.) ի Քրիստոսի ծննդնէն : ՌՄՂԱ : (1291 թ.), Աղամա : ՅՆԶԹ : (1291 թ.), փոքր թիվ : ՄՁ : (1291 թ.) : ԺԿԷ : ամաց... կատարած աշխարհի... Տիրացու գրիչ յ[իշեցէք] ի Քրիստոս :

Քննվող հարցի առնչությամբ կարևոր են հատկապես արձանագրության Ը—ԺԱ—րդ տողերի բովանդակած թվական փաստերը։ Այստեղ նշված յոթ հիշարժան տարեթվերից 6-ի հաշվումները համապատասխանում են Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրության հաշվումներին և հանդիպում են երկու՝ 1291 և 1292 թվականներին։ Դրանք են. արձանագրությունը փորագրելու տարին՝ ՉԼԸ ($738 + 553 = 1291$), հայ գրերի գյուտը՝ ՊԿԹ ($869 + 423 = 1292$), հայոց կաթողիկոսության սկիզբը՝ ԶԶԵ ($985 + 307 = 1292$), Քրիստոսի ծննդից հաշված՝ ՌՄՂԱ (1291), Աղամի ծննդից հաշված՝ ՅՆԶԹ ($6489 - 5198 = 1291$), հայոց փոքր թվականին ավելացրած ՄՁ ($206 + 1085 = 1291$)¹³։ Այստեղ նկատենք հետևյալը. Մխիթար Այրիվանեցին այն հեղինակներից է, որոնք Քրիստոսի ծննդյան թվականը ընդունել են ոչ թե մեր ներկա թվակա-

թ. Ի ՄԵՐՈՅՆԻ ԿԻ Ի ՍՐԲՈՆ

Ժ. ՄՁ.... ԿԷ. ԱՄՄԵՐՑ ԿԻ. ՄՁ : ԺԿԷ : ԱՄԱՑ

¹³ Գ. Հովսեփյան, Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 5: Գ. Հովսեփյանի մոտ, հավանաբար, տպագրական սխալի հետևանքով, Աղամի ծննդից հաշվումը նշված է «6439» թվականով։ Արձանագրությունում հիշատակված տարեթվերը առկա են Մխիթար Այրիվանեցու Պատմությունում։ Այսպես, օրինակ. «ՆԻԳ : Սկիզբն դարութեան հայ գրոսս ի ձեռն արքայ Սահակայ, Մեսրոփքա՝ որք . Կ. աշակերտաւ աշխատեալք, թարգմանեցին զամենայն Հին և Նոր կտակարանս» (ձեռ. № 582, Բ. 31ր)։ Կամ «ՇԼԴ (534 + 551 = 1085) : Սկիզբն նոր թվականին, որ կարգեցաւ ի Յոհաննէս վարդապետէ Հաղբատեցոյ, որ Սարկավազ կոչեցաւ Սայ արար անշարժ տոմար ըստ այլոց ազգաց» (նույն տեղում, Բ. 38ր)։

նության 1 թիվը, այլ դրանից երկու տարի շուտ, հայկական քրիստոնեական 553 թվականը: Այս կապակցությամբ իր պատմական երկրում Մխիթար Այրիվանեցին գրում է. «Ի ծնունդնէն Քրիստոսի ի հայ թիւ ՇԾԳ (553)»¹⁴: Ուստի, ըստ ներկայումս ընդունելի հայկական քրիստոնեական 551 թվականի հաշվումների, արձանագրությունում հիշատակված են 1289, 1290 թվականները: Տարեհաշիվները տրված են Մխիթար Այրիվանեցու կողմից, այնպես որ երկու թվականների (1289 և 1290) առկայությունը չենք կարող դիտել իբրև թյուրիմացության արդյունք: Դրա բացատրությունը մենք փնտրում ենք դարձյալ արձանագրության մեջ: Նրա 4—5-րդ տողերում գրված է. «Բնակեցա ի սմա աւուրքս ԻԴ կանոնաւք»: Այսինքն՝ բնակվում է այնտեղ օրվա 24 ժամի համար նախատեսված կանոններով: Արդյո՞ք դա չի խոստում նաև այն մասին, որ արձանագրությունը փորագրվել է ոչ անմիջապես, այլ որոշ ժամանակ անց: Միայն այս դեպքում Մխիթար Այրիվանեցին կարող էր գրել «Բնակեցա ի սմա»: Հետևաբար, կարելի է եզրակացնել, որ առանձնաբանը կառուցվել է 1289 թվականին, իսկ արձանագրությունը գրվել Մխիթարի՝ այնտեղ մեկ տարի ապրելուց հետո միայն, 1290 թվականին: Ուշագրավ է, որ արձանագրությունում պահպանված է նաև փորագրչի՝ Տիրացու գրչի անունը:

Անդրադառնալով մեզ հետաքրքրող յոթերորդ տվյալին («ՃԿէ»), տեսնում ենք, որ արձանագրությունում այն առնչվում է հաջորդ նախադասության հետ, որից ընթեռնելի են միայն «ամաց» և «կատարած աշխարհի» բառերը. նրանց միջև եղած երկու բառերը մնում են անվերծանելի: Ըստ այսմ «ՃԿէ»-ն (167)-ը, հավանաբար, կապվում է աշխարհի կործանման վերաբերյալ եղած որևէ գուշակության հետ: Հայտնի են մի շարք այդպիսի գուշակություններ, օրինակ, Հովհաննես Կոզեռն վարդապետի տեսիլը՝ աշխարհի կործանման վերաբերյալ, որը Այրիվանեցու «Նոր պատմութիւնում» ենթադրված է 1031—1041 թվականների միջև¹⁵: Պարզ է, որ այն չի կարող առնչվել վերոնշյալ «ՃԿէ» թվականի հետ: Նման հաշվումներ են կատարվել նաև XIII դարի սկզբներին, որոնց համաձայն Հայոց ՊԿՆ (1416) թվականին, լուսինը կատարյալ ձև ստանալով, այլևս չի նվազելու... և տեղի է ունենալու «վախճան ժամանակի»¹⁶: Հիշյալ թվականի հետ Մխիթար Այրիվանեցու նշած թվականը տալիս է 42 տարվա տարբերություն (1291 + 167 = 1458 թ):

¹⁴ Ձեռ. 582, թերթ 27ր:

¹⁵ Ձեռ. № 582, թերթ 37ր: Տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մղբի պատմության, հատ. 1, էջ 45—46:

¹⁶ Լ. Խաչիկյան, Հայ բնագիտական միտքը XIV—XVIII դարերում («Պատմա-բանասիրական հանդես», № 2, Երևան, 1971, էջ 29):

Այս առումով հետաքրքիր է Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրությունում գրառված հետևյալ տեղեկությունը. ներկայացնելով Ադամի Հյուղագրությունը, նա Մաթուսաղայի մասին գրում է. «ՌՄՁԵ. (1285), Ենովք և Յադնեի ամաց ՃԿԵ (165) ծնան զՄաթուսաղայ: Սա... գիտեաց, թէ Բ անգամ անցանելոց է աշխարհ վասն մեղաց՝ ջրով և հրով...»¹⁷։ Ընդ որում, Մաթուսաղայի ապրած տարիների քանակը, նույնպես նշված է «ՃԿԵ» թվով։ Հնարավոր է կարծել, որ արձանագրությունում աշխարհի վախճանի մասին եղած տեղեկությունը՝ «ՃԿԵ», ինչ-որ չափով առնչվում է Մաթուսաղայի գուշակության հետ։ Սակայն իրերի ներկա վիճակում ստուգություն մտցնել այս հարցում չենք կարող։

Անկախ այս հաշվումից, դժվար չէ նկատել, որ «ՃԿԵ»-ն եղծված չէ և չի առնչվում Մխիթար Այրիվանեցու տարիքի, հետևապես և նրա ծննդյան թվականի հետ։

Այսպիսով, ի մի բերելով Մխիթար Այրիվանեցու ճգնարան-քարայրի արձանագրության մեր վերծանության քննությունը, հանգում ենք հետևյալ եզրակացությունների.

ա. Մխիթար Այրիվանեցու ճգնարան-քարայրը կառուցվել է 1289 թվականին, իսկ արձանագրությունը փորագրվել նրա այնտեղ բնակվելուց մեկ տարի անց՝ 1290 թվականին։

բ. Ճգնարան-քարայրի արձանագրությունում հիշատակված են յոթ նշանավոր տարեթվեր, այդ թվում նաև «ՃԿԵ»-ն, որոնցով թվագրված են ճգնարանի կառուցման և արձանագրության փորագրման տարեթվերը։

գ. «ՃԿԵ» թվականի «Ճ»-ն եղծված չէ, ինչպես որ ներկայացված է Գ. Հովսեփյանի կողմից։ Այն իր իմաստով կապվում է «ամաց» և «կատարած աշխարհի» բառերի հետ և չի առնչվում Մխիթար Այրիվանեցու տարիքի հետ։

դ. Մխիթար Այրիվանեցու ճգնարան-քարայրի արձանագրությունը լույս է սփռում նրա կյանքի վերջին տարիների վրա, որոնց մասին ցայժմ ոչինչ հայտնի չէ։

Մխիթար Այրիվանեցու ծննդյան մոտավոր ժամանակը որոշելու համար օգտակար է ձեռագրերից ի հայտ եկած այն փաստը, որի համաձայն, նա 1268—1271 թվականներին հայտնի է եղել իբրև «անդրանիկ վարդապետ» և «բարունի»¹⁸։ Հետևապես, այդ ժամանակ պետք է լիներ շուրջ 30—35 տարեկան, ուստի և ծնված՝ 1230—1235 թվականներին։ Այս ենթադրությանն ենք հանգում նաև վիմափոր քարայրի կա-

¹⁷ Զեռ. № 582, Թերթ 19ա։

¹⁸ Մատենադարան, ձեռ. № 5452, Թերթ 65բ, 116ա։

ռուցման ժամանակը նկատի ունենալիս: Քանի որ այն կառուցվել է որպես աշխատելու և աղոթելու վայր, այն էլ բարձրաբերձ ժայռերի մեջ, ապա մնում է ենթադրել, թե Այրիվանեցին այդ ժամանակ պետք է լիներ ոչ ավելի, քան 55—60 տարեկան, այսինքն՝ ծնված 1230—1235 թվականներին: Նկատենք, որ սա սոսկ ենթադրություն է՝ կարոտ ճշգրտման:

Գալով Մխիթար Այրիվանեցու ծննդավայրի հարցին, պետք է ասել, որ դրա շուրջ կարծիքներ են հայտնվել նրա «Այրիվանեցի» և «Երեւանեցի» մականունների հիման վրա: Ղ. Ալիշանը «Երեւանեցի» համար գրում է. «և այս այսպէս նոր տեղի ընծայէ Մխիթարայ, կամ նոր ոք անձն ցուցանէ, և հաւանէի այսպէս լինել, եթէ յերկոսին վերոնշանակեալս՝ շէր որոշակի գրել Այրիվանեցի: Թողեալ ժամանակի ստուգել կամ նոր ինչ յայտնել զՄխիթարայ...»¹⁹:

Երևանը իբրև Մխիթար Այրիվանեցու ծննդավայր դիտելու մասին ակնարկ կա նաև Գ. Հովսեփյանի մոտ: Նա նշում է. «Գանձարանների մէջ երբեմն Մխիթարը Երեւանեցի է կոչվում»²⁰: Այս կապակցությամբ նա ուշադրություն դարձնելով հեղինակի կազմած «Ճառքնտիր» ժողովածուի հիշատակարաններում նկատվող բարբառային որոշ տարրերի վրա, գտնում է, որ նրա լեզուն նման է «Տփիսիսի հավլաբարցոց բարբառին, իսկ նրանք մասամբ Երեւանից են այնտեղ գաղթել»: Ն. Ակիւնյանը, նույն «Ճառքնտիր» գլխավոր հիշատակարանի շուրջը խոսելիս, ուղղակի գրում է. «Մխիթար հայրենեօք Երեւանեցի էր, բնակութեամբ Այրիվանեցի»²¹: Գիտնականների այս ենթադրությունը հիմնավորվեց Մխիթար Այրիվանեցու գրական ստեղծագործությունների ուսումնասիրության ժամանակ: Պարզվեց, որ գանձասացը իր ստեղծագործությունների խորագրերում ներկայացել է Այրիվանեցի անվանումով, իսկ «Երեւանեցին» հիշատակել միայն «Բուն բարեկենդանին» գանձի ծայրակապի միջոցով: Նորագույն շրջանի Գանձարաններում այս ծայրակապը հանդիպում է «Երամեցին», «Երեւանեցին», «Երեւանեցին», «Երեւանեցին», իսկ Երուսաղեմի № 231 Գանձարանում՝ նաև «Երզնանեցին» ձևերով, որոնք առաջացել են գանձի սխալ ընդօրինակումներից: «Երեւանեցին» ծայրակապը հեղինակի «Սրբոց հայրապետացն երեք ժողովոյն» գանձի «Այրիվանեցի» ծայրակապի հետ, իր վրա է բեռնել դեռևս միջնադարյան գրիչների ուշադրությունը: Նրանք ընդունել են, որ

¹⁹ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 351:

²⁰ Գ. Հովսեփյան, խաղբակեանք կամ Պոռեանք հայոց պատմութեան մէջ, էջ 209:

²¹ Ն. Ակիւնյան, Նշվ. աշխ., էջ 120:

երկու ծայրակապալին անուններն էլ վերաբերում են Մխիթարին, ուստի՝ և գանձերի խորագրերում վերջինիս կոչել են մերթ «Այրիվանեցի», մերթ «Երեւանեցի»: Այս կապակցութեամբ տողատակերում նրանք թողել են նաև համապատասխան նշումներ: Այսպես, Մատենադարանի № 7785 Գանձարանի «Բուն բարեկենդանին» գանձի խորագրում կարդում ենք. «Բուն բարեկենդանին եւ աղուհացից կիրակէիցն Մխիթար վարդապետի ասացեալ Երեւանեցոյ» (թերթ 139ա), իսկ տողատակում կրկնելով նույնը, գրիչը Երեւանեցին փոխարինել է Այրիվանեցիով. «...ասացեալ Այրիվանեցոյ» (թերթ 140ա): Փորձելով բացատրել նաև երկու անունների առնչութիւնը, ձեռագրերի գրիչները եկել են այն սխալ եզրակացութեան, թե «Երեւանեցի» կամ «Էրեւանեցի» անունը ծագել է Էրիվանք (նույնը Այրիվանք) տեղանունից: Օրինակ, Մատենադարանի № 427 ձեռագրի «Բուն բարեկենդանին» գանձի տողատակում արված է գրչի հետևյալ նշումը. «Ո՛վ եղբայր, տան առաջն Երեւանեցի է, որ է Այրիվանս» (թերթ 128ա): Երկու տեղանունների նույնացումից է ծագել և գանձերի խորագրերում մոտք գործել այն սխալը, թե Մխիթարը եղել է նաև «Երեւանի առաջնորդ»: Այս հարցը իր պարզաբանումն ստացավ գանձերի ծայրակապալին շղթայի բացահայտման միջոցով: Այն փաստը, որ մի խումբ գանձերից կազմված ծայրակապալին շղթայում, հեղինակային դասակարգմամբ «Այրիվանեցի-Երեւանեցին» հաջորդում են միմյանց և լրացնում ու ամբողջացնում են նախադասութեան միտքը, վկայում է, որ դրանք օգտագործված են իրրեւ առանձին մականոցներ²²: Նշված փաստի շնորհիվ աներկբայելի է դառնում, որ Մխիթար Այրիվանեցին ծնվել է Երեւանում, իսկ ստեղծագործական կյանքն անցկացրել Այրիվանքում:

Թե ովքե՞ր են եղել Մխիթար Այրիվանեցու ծնողները, տեղեկութիւններ չկան: Այս առումով ուշագրութեան արժանի է Մատենադարանի № 522 ձեռագիրը, գրված «Ի գեղէքաղաքս ի Նորքս, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփաննոսի»: Ձեռագիրն ընդօրինակված է 1297 թվականին, ոմն Սարգիս գրչի կողմից: Նա իր հիշատակարանում խնդրում է հիշել իր ուսուցիչ տեր Մխիթար վարդապետին և նրա ծնողներին. «...Թորոս արեղան որ զարինակն շնորհեաց և զվ[ա]րդ[ա]պետն մեր զ[տէր] Մխիթարն և զհայրն իւր զտէր Վարդանն և [զմայրն իւր] զԿեռայն որ / ||| փոխեց[ան]: Յիշելոյ արժանի առնէք, կամ կարդալով կամ արինակ[ելով] գրողի սորա զ[Ս]արգիս թողութիւն հայցեցէք... Թուիս ի ԶԽԶ (1297)» (թերթ 127բ):

²² Է. Հաւուրյունյան, Մխիթար Այրիվանեցու «Գանձարանը», էջ 101—112:

Որտե՞ղ և ո՞ւմ է աշակերտել Մխիթար Այրիվանեցին, հայտնի չէ։ Գ. Հովսեփյանը, թվարկելով Հովհաննես Վանականի աշակերտների անունները, հիշատակում է և Մխիթար Այրիվանեցուն։ «Վանական, ինչպես և սորա աշակերտները՝ Վարդան, Կիրակոս, Մաղաքիա ևւ Մխիթար Այրիվանեցի պատմիչները...»²³։ Այս տեղեկություն սկզբնաղբյուրը, սակայն, հայտնի չէ։

Մեր որոնումները ցույց են տալիս, որ Մխիթար Այրիվանեցին, չպատկանելով Վանական վարդապետի աշակերտների թվին, այդուամենայնիվ, առնչվել է նրա դպրոցի, հատկապես նրա անվանի աշակերտ Վարդան Արևելցու հետ և իր ստեղծագործական ողջ կյանքում շարունակաբար զարգացրել նրանց մանկավարժական ավանդույթները։ Ինչպես ցույց է տալիս Մխիթար Այրիվանեցու անվան հետ առնչվող մի շարք այլ ձեռագրերի ուսումնասիրությունը, նա օգտվել է Հովհաննես Վանականի և Վարդան Արևելցու ինքնագիր ստեղծագործություններից։ Այսպես, օրինակ, Այրիվանեցին իր կազմած «Ճառքնախոսք» ժողովածուում առկա «Աղոթամատուցի» լուսանցքում գրում է. «Վանական վարդապետի օրինակեալ է», Նվագրի աշխատությունների լուսանցքում՝ «Վարդան վարդապետի թարգմանեալ», «Նորաթարգման» և այլն։ Հովհաննես Վանականի դպրոցի և Մխիթար Այրիվանեցու առնչությունների մասին է վկայում Մատենադարանի № 5452 ձեռագիրը։ Ստացողն է Մխիթար վարդապետը, որը, ինչպես ցույց է տալիս քննությունը, նույնանում է Մխիթար Այրիվանեցու հետ։ Ձեռագրում, գրչի հիշատակարանից բացի, կա նաև Վանականի դպրոցից ումն Հովհաննես գրչի հիշատակարանը. «Յերեսս անկեալ աղաչեմ անարժան գրչիս Յովանէս սպասաւոր բանի ի վանիցս Վանականին յիշել ի բարի»²⁴։ Այս, ինչպես և նույն Մատենադարանի № 7452 ձեռագիրը նորահայտ տեղեկություններ են բովանդակում Մխիթար Այրիվանեցու կենսագրությունից, լույս սփռելով նրա համեմատաբար անհայտ, մինչև Այրիվանեցու եղած ժամանակաշրջանի վրա, բացահայտելով միաժամանակ նրա և Վարդան Արևելցու գրական-ստեղծագործական առնչությունները։

№ 5452 ձեռագրում ընդօրինակված են Վարդան Արևելցու «Մեկնութիւն Երգ երգոցի» և «Մեկնութիւն Դանիէլի» աշխատությունները։ Նախագաղափար հիշատակարանների համաձայն, Վարդան Արևելցին «Երգ երգոցի» մեկնությունը գրել է Հաղբատում՝ 1265 թ., իսկ Դանիելի մեկնությունը՝ Խոր Վիրապում՝ 1265 թ. և ավարտել 1268 թ. Աղջոց Ս. Ստեփաննոս վանքում։ Հետևապես, ձեռագիրն ընդօրինակվել է

²³ Գ. Հովսեփյան, *Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմութեան մէջ*, էջ 11։

²⁴ Ձեռ. № 5452, թերթ 118ր։

1268 թվականից հետո: Ձեռագրում նկատվում է երկու տարբեր գրչու-
թյուն: Հիմնական ընդօրինակողն է Սարգիս գրիչը: Նա ստացող Մխիթա-
րին հիշում է «անդրանիկ վարդապետ» և «բաբունի» կոչումներով:
«Արդ, ցանկացող եղեալ այսմ հոգէլից իրի, երիցս երանեալ բարի անուն
և անդրանիկ վարդապետն Մխիթար, և ետ գրել զսայ անարժան մեղ-
սայմակարթ անձի և փծուն գրչի Սարգըսի...»: Դանիելի մեկնությունում
կարդում ենք. «Զարժանին յիշատակաց զգերահռչակ և բարերջանիկ
վսեմախոհ րաբունին Մխիթար զստացող տառիս յիշեսցիք... գրիչ Սար-
գիս...»²⁵: Այս հիշատակարաններից կարելի է եզրակացնել, որ ձեռա-
գիրը գրվել է բարձրագույն հոգեւոր մի կենտրոնում, որի ավագ վարդա-
պետը եղել է ձեռագրի ստացող Մխիթարը:

№ 7452 ձեռագիրը բովանդակում է Վարդան Արեւելցու 1271 թվա-
կանին գրած «Մեկնութիւն հնգամատենին» աշխատությունը: Ձեռագրի
գրչության վայրը և թվականը հայտնի չեն: Հիշատակարաններում
թվարկված անուններից ելնելով, կարելի է եզրակացնել, որ այն ընդ-
օրինակված է Արարատյան գավառի վանքերից մեկում, հավանաբար
սոր Վիրապում, հենց նույն թվականին: Այստեղ խոսվում է Վարդան
վարդապետի (Արեւելցու) մահվան (1271 թ.) մասին: Ձեռագրի ստացողն
է Մխիթար վարդապետը, գրիչը՝ Սարգիսը: «ԶՍարգիս գրիչ յիշեա ի
Տէր, աղաչեմ...»²⁶: Սույն Սարգիս գրիչը ոչ այլ ոք է, քան նախորդ ձե-
ռագրի (№ 5452) գրիչը, հանգամանք, որն օգնում է նկատել այստեղ
(ձեռ. № 7452) հիշված ստացող Մխիթար վարդապետի և № 5452 ձե-
ռագրի ստացող Մխիթարի նույնությունը:

№ 7452 ձեռագրում ստացող Մխիթար վարդապետը հիշատակված
է մի քանի անգամ. «Մխիթար վարդապետին ողորմեսցի Քրիստոս»²⁷:
«Տեր աստուած վայելել տացէ րաբունոյ վարդապետ Մխիթարայ»²⁸:
Ուշադրով է, որ Մխիթար վարդապետի անվան երրորդ հիշատակու-
թյունն անմիջապես հաջորդում է Վարդան Արեւելցու մահվան մասին
գրված տողերին, ուր արդեն Մխիթար վարդապետն անվանվում է
«րաբունեաց րաբունի».— «Փառք և Վարդան վարդապետին գնացելոյն

²⁵ Ձեռ. № 5452, թերթ 65ր, 116ա: Ձեռագիրը վերջից թերի է, սկզբում, միշտ է
վերջում կա հետին հիշատակագրություն՝ «Վարազայ վանքին է այս գրիքը» (թերթ 228ր):

²⁶ Ձեռ. № 7452, թերթ 262ա: Ձեռագիրը ընդօրինակված է երկու տարբեր գրիչների
կողմից, տեղ-տեղ նկատվում է նույնիսկ երրորդ գրչի միջամտությունը, չնայած որ
իրեւ գրիչ հիշատակված է միայն Սարգիսը: Ձեռագրում հիշատակվում է նաև ոմն
Ներսիս իրեւ «սպասատր բանի»:

²⁷ Ձեռ. № 7452, թերթ 277ա:

²⁸ Անդ, թերթ 290ր:

առ Քրիստոս յալթևանսն լուսոյ հանգիստ, և բարոնեաց ըաբունոյն Մխիթար վարդապետին ողորմութիւն, և գծողիս մեղաց թողութիւն»²⁹:

Որ իրոք, հիշատակված Սարգիս գրիչն ու ստացող Մխիթար վարդապետը նույն Սարգիսն ու նույն Մխիթարն են, դրանում ավելի ենք համոզվում Մխիթար Այրիվանեցու 1283 թվականին կազմած ինքնագիր «Ճառքնտիր» ժողովածուի շնորհիվ: Նրա այս ձեռագրում, որի կազմողը և գրիչը եղել է Մխիթար Այրիվանեցին, պահպանված են նաև Սարգիս գրչի հիշատակագրությունները: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վերջինն այստեղ նկարչական ձևավորումների և լուսանցադարձների կատարողն է: Նույն Սարգիս գրչին Մխիթար Այրիվանեցու հետ միասին հանդիպում ենք նաև վերջինիս գրած զանձերից մեկի խորագրում. «Քարոզ Պետրոսի և Պաւլոսի առաքելոցն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ, ասացեալ Մխիթար վարդապետի, ի խնդրո Ասարգիս գրչի»³⁰: Գանձի ծայրակայան էլ շարահարում է խնդրատուի՝ Սարգիս գրչի անունը:

Բերած օրինակները խոսում են այն մասին, որ Սարգիս գրիչն ու Մխիթար Այրիվանեցին տարիներ շարունակ աշխատել են միասին, լի-նելով բավական մտերիմ հարաբերությունների մեջ:

Այս իրողությունը թույլ է տալիս անել մի քանի կարևոր հետևություններ: Ըստ այդմ, № 5452 ձեռագիրը պետք է գրված լի-նի ավելի վաղ, քան № 7452-ը, որովհետև առաջին ձեռագրում ստացող Մխիթարը ներկայացվում է իբրև «անդրանիկ վարդապետ» և «բարունի», իսկ երկրորդում՝ «բարունի» և «բարունեաց ըաբունի»: Հետևապես, առաջին ձեռագիրը պետք է գրված լինի 1268 թվականից հետո և 1271 թվականից առաջ, երբ ընդօրինակվել է երկրորդ ձեռագիրը:

Այնուհետև, երկրորդ ձեռագիրը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ Մխիթար վարդապետը «բարունեաց ըաբունի» կոչվել է միայն Վարդան Արևելցու մահվանից հետո, քանի որ վերոբերյալ հիշատակարանի համաձայն, խոսքը գնում է նույն հոգևոր կենտրոնում տեղի ունեցող միմյանց հաջորդող դեպքերի մասին: Հետևապես, մինչ այդ նա եղել է Արևելցու աշակերտներից և կամ կրտսեր գործակիցներից մեկը:

Պարզվում է նաև, որ Մխիթար Այրիվանեցին 1268—1271 թթ. եղել է մեղ անհայտ հոգևոր կենտրոնի (Խոր Վիրապի՞) վարդապետների ավագը, իսկ կարճ ժամանակ անց ստացել է «բարունեաց ըաբունու», այն է՝ ուսուցչապետի աստիճան:

Մխիթար Այրիվանեցու կենսագրության մասին նոր տվյալներ որո-նելիս, մեր ուշադրությունը գրավեցին մի քանի փաստեր ևս, որոնք

²⁹ Ան. № 7452, Բերք 225ա:

³⁰ Մատենադարան, Ան. № 7783, Բերք 538բ:

կապվում են ժամանակի անվանի քաղաքական գործիչների անունների հետ: Այդպիսիներից են, օրինակ, 1265—1270-ական թթ. նրա գրած դանձերից մեկի հետևյալ տողերը.

ՁՍմբատ իշխանին մեր Աւարկեան,
Յաղթող արա խաշին քո անուան...³¹

Այստեղ Այրիվանեցին նկատի է ունեցել Օրբելյան իշխան Սմբատին (1253—1273 թթ.), որն, ըստ Ստեփանոս Օրբելյան պատմիչի, աղատադրել է «...զերկիրն Որոտան բովանդակ մինչ ի սահմանն Բորոտնայ և Բղինոյ, յորում և կայր ընդ ւաւեր աթոռն Սիւնեաց Տաթև:

Էառ և զՆղեգիս և զամենայն գաւառն Վայոց ձորոյ, զՓողոսեանսն, զՈւրծ և զՎեդի իւր ձորովն մինչև զՆերեանս, և ի Կոտայսն և ի Գեղարքունի բաղում շէնս և աւանս»³²:

Համաձայն Մխիթար Այրիվանեցիի իր կյանքի այդ տարիներն անց է կացրել Օրբելյանների պատկանող հոգևոր կենտրոններից մեկում:

1275—80-ական թթ. հետո, Մխիթար Այրիվանեցու կենսագրական փաստերը կապվում են Օրբելյաններին սահմանամերձ Խաղբակյանների հետ: Նրանց պատկանող ուսումնական և հոգևոր կենտրոն Այրիվանքում է, որ վերջնականապես հաստատվում է նա իբրև ճանաչված գիտնական և եկեղեցական գործիչ:

Այրիվանքը գտնվում է բարձրաբերձ լեռներով ու բլուրներով շրջապատված Գառնու ձորում: Այն Այրիվանք է կոչվել ժայռի մեջ փորված լինելու պատճառով (վիմափոր եկեղեցի): Այդ անունը, սակայն, XIII դարից սկսած, աստիճանաբար դուրս է եկել գործածությունից, իր տեղը զիջելով Գեղարդավանք անվանը, որը կապված է սուրբ Գեղարդնայնտեղ պահպնելու ավանդության հետ:

Այրիվանքի մասին գրավոր աղբյուրներում առաջին հիշատակությունը վերաբերում է IV դարին և առնչվում է Գրիգոր Լուսավորչի անվան հետ³³: Այն ապա հիշատակվում է 841 թվականին՝ կաթողիկոս Հովհաննես Օվայեցու կապակցությամբ, որը որոշ ժամանակ բնակություն է հաստատել այնտեղ³⁴: 926 թվականին, արաբների ձեռքից փախչելով, Այրիվանքի միաբանների մոտ ապաստան է փնտրել Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսը: Այդ նույն թվականին էլ վանքը առա-

³¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4844, Թերթ 140ա:

³² Ստեփանեոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 411—412:

³³ Գ. Հովսեփյան, Խաղբակեանք կամ Պողոսեանք հայոց պատմութեան մէջ, էջ 181:

³⁴ Ստեփանեոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 168:

շին անգամ գրավել են արաբները³⁵։ Ըստ Մխիթար Այրիվանեցու տեղեկության, Այրիվանքում VIII դարում գործել է բարձրագույն դպրոց, ուր ուսումնասիրել են գիտության ու արվեստի տարբեր ճյուղեր։ Ներկայացված է հատկապես երաժշտական արվեստը, որն այդ դարում ձեռք է բերել նաև աշխարհիկ երանգներ³⁶։

Այրիվանքի ծաղկման նոր շրջանն սկսվում է Զաքարյանների իշխանության տարիներին և շարունակվում Պոռշյանների ժամանակ, երբ վանքը հռչակված էր իբրև հոգևոր խոշոր կենտրոն։ Ինչպես Զաքարյանները, այնպես և Պոռշյանները վանքի հնագույն կառույցին կից ավելացրել են վիմափոր նոր եկեղեցիներ, ստեղծելով ճարտարապետական հիասքանչ համալիր։ Դրանք իրենց զարդարվածությամբ (քանդակներ, որմնանկարներ, խոյակներ) ներկայանում են իբրև XIII դարի հայ ճարտարապետական արվեստի գլուխգործոցներից մեկը։ Նման շքեղ շինություն է եղել նաև Թ. Թորամանյանի՝ Գեղարդաձորի ժայռերից մեկում հայտնաբերած 5 մ բարձրությամբ, 9 մ լայնությամբ և 15 մ երկարությամբ սրահը։ Ժայռափոր սրահը, ինչպես պարզվել է արձանագրության մնացորդներից, կառուցվել է Պոռշ իշխանի օրով՝ XIII դարում։ Այն Թ. Թորամանյանի ենթադրությամբ կրոնական իշխանությանը պատկանող աշխարհիկ շինություն է, նման Հոռոմոսի, Հաղբատի, Սանահինի վանքերի մատենադարաններին։ Քարակոփ սրահը զարդարված է եղել որմնաքանդակներով, փորագրություններով։ Ունեցել է քանդակազարդ խորշեր։ Ընդհանուր եզրակացությունն այն է, որ արվեստագործության տեսակետից կատարյալ այդ շինությունը կառուցվել է կամ իբրև մատենադարան, կամ ժողովասրահ և կամ խրախճանքների սրահ³⁷։ Այրիվանքի ճարտարապետական ընդհանուր համալիրի ուսումնասիրությունը ավելի հավանական է դարձնում այն միտքը, որ այս սրահը նախատեսված է եղել որպես բարձրագույն դպրոցի շինություն, մատենադարանով հանդերձ։ Հայտնի է, որ Պոռշ իշխանի ժամանակ էլ ավելի է մեծացել Այրիվանքի՝ որպես ուսումնագիտական կենտրոնի հռչակը։ Դպրոցն ունեցել է ընտիր մատենադարան, որը նպաստել է

³⁵ «Ցովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 335—339։

³⁶ «Ստորագրութիւն պատմութեանն բազմերջանիկ սուրբ և փառատրիալ հայրապետին Ստեփանոսի Սինհաց եպիսկոպոսի յարինեալ ի տէր Մխիթար վարդապետէ յայսկոպտսէ՝ սուրբ ուխտին Այրիվանաց», ձեռ. № 6261, Թերթ 628ա—633բ։ Հրատ. Գ. Հովսեփյանի «Մխիթար Այրիվանեցի» գրքում, էջ 17—23։ Գ. Հովսեփյանը, օգտվելով այս աշխատությունից, Այրիվանքի հոգևոր կենտրոնը ներկայացնելիս մանրամասն կանգ է առնում նրա միաբան Գրիգոր Գոգիկի կյանքի ու երաժշտական գործունեության վրա (VIII դ.)։ (Տե՛ս «Տաղրակներ կամ Պոռշանց հայոց պատմութեան մէջ», էջ 181)։

³⁷ Թ. Թորամանյան, Հայկական ճարտարապետություն, Երևան, 1948, էջ 276—280։

հայ դպրության տարածման և պահպանման գործին: Ուսումնական այս կենտրոնը մշակութային կապերի մեջ է գտնվել ոչ միայն Պոռշյանների իշխանության տարածքում, այլև հարևան իշխանություններում գործող հոգևոր կենտրոնների հետ և ակտիվորեն արձագանքել է ժամանակի հուլող հարցերին: Այրիվանքի ուսուցչապետները մեծ ներդրում ունեն հայ մատենագրության տարբեր բնագավառներում: Նրանցից մեկն է Մխիթար Այրիվանեցին, որը ոչ միայն շարունակել, այլև զարգացման մի նոր աստիճանի է հասցրել այդ դպրոցի ավանդույթները:

Մխիթար Այրիվանեցու անունը Այրիվանքի հետ կապող առաջին տեղեկությունը պահպանված է իր իսկ հեղինակած Ստեփանոս Սյունեցու վարքի խորագրում. «...լարինեալ ի տէր Մխիթար վարդապետէ յկայսկոպոսէ սուրբ ուխտին Այրիվանաց»³⁸:

Ինչպես հաղորդում է Մխիթար Այրիվանեցին, այն գրվել է Թանահատի վանքի վերակառուցման տոնակատարության առթիվ: Դա տեղի է ունեցել 1278—1279 թվականներին³⁹: Սույն վարքից պարզվում է, որ Մխիթար վարդապետը, իբրև Այրիվանքի ուխտի կայսկոպոս, սերտ կապերի մեջ է եղել Թանահատի վանքի միաբանների հետ: Նա ինքն է գլխավորել այդ վանքի վերակառուցման առթիվ կազմակերպված տոնախմբությունը, որին ներկա են եղել իշխանական և ազնվական տների ներկայացուցիչները: Վարքում այս կապակցությամբ կարդում ենք. «...նւ ժողովեալ վերաւացեալ իշխանքս և աղատքն ամենայն յաւուր նոր կիրակէին ի նաւակատիս նորոգաշէն տաճարին տիրաբնակ, որ եղև րնակարան փառացն աստուծոյ և քաւարան ամենայն յանցաւորաց, սպասաւորութեամբ իմոյ անարժանութեանս...»⁴⁰:

Գ. Հովսեփյանը ենթադրում է, որ Այրիվանեցին 1277 թվականին մասնակցել է Սրկղունիքի Ս. Հակոբ հեկեղեցու նավակատյաց տոնին: Դրա համար նա հիմք է ընդունել վանքի խաչքարերից մեկի վրա պահպանված «Մխիթար վարդապետ» հիշատակությունը, որը, ըստ նրա, վերաբերում է Մխիթար Այրիվանեցուն⁴¹:

Մխիթար Այրիվանեցու կենսագրությունը լրացնող տվյալներ են պահպանված նրա ինքնագիր «Ճառընտիր» ժողովածոում: Այստեղ ընդօրինակված Պատարագամատուցի քարոզներից մեկում Մխիթար վարդապետը ներկայանում է իբրև արքեպիսկոպոս⁴²: Դրանով ճշտվում

³⁸ Ձև. № 6261, թերթ 628ա:

³⁹ Գ. Հովսեփյան, Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 14: Ս. Բաղդասարյան, Դիվան հայ վիճաբանության, պրակ 3, Երևան, 1967, էջ 71—72:

⁴⁰ Տե՛ս Ձև. № 6261, թերթ 633բ:

⁴¹ Գ. Հովսեփյան, Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 14:

⁴² Ձև. № 1500, թերթ 79ա:

է այն փաստը, որ նա 1283 թվականին, մնալով իր նստավայր Այրի-վանքում որպէս քահանայական դասի վերատեսուչ՝ արքեպիսկոպոս, շարունակել է ղեկավարել Պոռշյանների իշխանութիւնը եկեղեցական գործերը: Հավանաբար, նա իր իրավասութիւնների մեջ է գտնվել և 1286 թվականին, քանի որ այդ ժամանակ գրված գանձերից մեկում իրեն կոչում է «հոտապետ»:

Մխիթար Այրիվանեցին մեծ հեղինակութիւն է վայելել Պոռշյան-ների ընտանիքում: Մեծ իշխանը իր ընտանիքով հաճախ է ներկա եղել Այրիվանքում կազմակերպված եկեղեցական տոնահանդեսներին⁴³: Մխիթար Այրիվանեցու շնորհիվ է՛լ ավելի է մեծանում Այրիվանքի հոգևոր կենտրոնի հռչակը: Ընդմիջւոյ կապվելով այս վանքի հետ, նա, ինչպէս նշեցինք, 1289 թվականին, վանքից դուրս գտնվող մոտակա դժվարամատույց ժայռերից մեկում, կառուցել է տալիս իր ճգնարանը: Աշխատելու և աղոթելու համար նախատեսված արհեստական այս քարայրը կառուցված է վանքից արևմուտք գտնվող բարձրաբերձ ժայռերի մեջ: Այն աչքի է զարնում բնակվելու համար ստեղծված կառուցվածքային հարմարութիւններով՝ աշխատելու, հանգստի սենյակներ, ննջասենյակ և այլն: Այստեղ Մխիթար Այրիվանեցին անց է կացրել իր կյանքի վերջին տարիները: Նրա կյանքի այս շրջանի, ինչպէս նաև մահվան թվականի վերաբերյալ որոշակի տեղեկութիւններ չկան: Ըստ Գ. Հովսեփյանի՝ Այրիվանեցին պատմական երկը գրելուց շատ շանցած կնքած պետք է լինի իր մահկանացուն: Ըստ այդմ նա առաջարկում է Մխիթար Այրիվանեցու մահը ընդունել «...ՉԼԸ—ՉԽ թուականներին, մօտաւորապէս 70 տարեկան հասակում, քանի որ ՉԼԸ թուականին 67 ամեայ էր»⁴⁴: Իբրև լրացուցիչ հիմնավորում բանասերը հիշատակում է 1295 թվականի Գրիգոր Անավարդեցու դեմ գումարված ժողովը, որի անդամների թվում Մխիթար Այրիվանեցու անունը չի նշված: Դա, ըստ Գ. Հովսեփյանի «անկարելի կլինէր, եթէ նա կենդանի լինէր»:

Ուշադրութիւն դարձնելով Մատենադարանի № 84 ձեռագրում գտնվող «վախճանեցաւ սուրբ վարդապետն Մխիթար Այրիվանեցին թվականիս մերոյ 929 (1337), փետրվարի 6 (10)»⁴⁵ տեղեկութիւնը վրա, Գ. Հովսեփյանը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ այն քաղված է Մխիթար Սասնեցու վարքից և չի վերաբերում Մխիթար Այրիվանեցուն: Նա այս ճիշտ եզրակացութիւնը կատարելիս, սխալմամբ «929» (1337) թվականի փոխարեն գրել է «959» (1307): Հետագայում Ն. Ակինյանը, քննելով Մխիթար Այրիվանեցու մահվան թվականի հարցը, հիմք է

⁴³ Ձեռ. № 4068, Թերթ 219ա:

⁴⁴ Գ. Հովսեփյան, Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 15:

⁴⁵ Ձեռ. № 84, Թերթ 282բ:

ընդունել այս սխալ հաշիվը և նրա մահը նշանակել 1307 թվականին՝ 83 տարեկան հասակում⁴⁶։ Ն. Ակինյանն անդրադառնալով Մխիթար Այրիվանեցու մահվան վերաբերյալ Գ. Հովսեփյանի բերած փաստարկներին՝ Գրիգոր Անավարդեցու կապակցությամբ, հանգում է այլ եզրակացության։ Բանն այն է, որ Անավարդեցու դեմ 1295 թվականին գրված, նամակի տակ կա նաև «Եւ տէր Մխիթար Հաւուց Թառի եպիսկոպոս» ստորագրությունը։ Ն. Ակինյանը նրան նույնացնում է Մխիթար Այրիվանեցու հետ և տալիս բացատրություն, թե XII—XIV դարերում Հավուց թառը Գառնիի եպիսկոպոսության աթոռանիստն էր։ Նրա արքեպիսկոպոսն էր Մխիթար Այրիվանեցին, որը նստելով Այրիվանքում, այնտեղից «կը հովուէր իր թեմը»⁴⁷։ Ն. Ակինյանը, անշուշտ, այս տողերի համար ունեցել է պատշաճ հիմք, որը, սակայն, մեզ հայտնի չէ։ Այս տեսակետից ուշադրով է 1214 թվականին գրված մի հիշատակարան, որի համաձայն Հավուց թառը պատկանելիս է եղել Զաքարյաններին («ի տէրութեան տեղոյս Իւանէի»)՝⁴⁸։ Հնարավոր է, որ այդ վանքը ևս, Գեղարդավանքի հետ միասին, Պոռշ իշխանը գնած լինեի Իվանե Զաքարյանից և միացրած իր տիրույթներին։ Սակայն այսքանով նոր խոսք ավելացնել Մխիթար Այրիվանեցու կենսագրությանը, հնարավոր չէ։ Այս առումով ուշադրով է նրա նորահայտ «Տոմարի տեսութիւն» աշխատության ստեղծման թվականը։ Աշխատության պահպանված հատվածների տոմարական հաշվումները ցույց են տալիս, որ այն գրված պետք է լինի 1297—1300 թվականներին⁴⁹։ Իսկ դա նշանակում է, որ Մխիթար Այրիվանեցին 1289 թվականից հետո շուրջ մեկ տասնամյակ կենդանի է եղել։ Ուրեմն ի՞նչն է պատճառը, որ նա այլևս չի նկատվել եկեղեցադարական ոլորտում։ Ահա այս հարցի պատասխանը մենք գտնում ենք հիշյալ քարայրի արձանագրությունում։ Այստեղից հայտնի է դառնում, որ Մխիթար Այրիվանեցին 1289 թվականին կառուցելով քարայրը, անցել է ճգնաժամային⁵⁰ օրվա 24 ժամվա համար նախատեսված կանոններով. «Ես՝ բաղմամեղ տէր Մխիթարս շինեցի զանապատս եւ անուանեցի ժամատանս տեղի անսբաղ աղաւթից, բնակեցա ի սմա աւուրքս ԻԳ կանոնաւք»։ Ահա, սրանով պետք է բացատրել և այն, որ Մխիթար Այրիվանեցին չնայած կենդանի է եղել, բայց չի մասնակցել Գրիգոր Անավարդեցու դեմ գումարված ժողովին։

⁴⁶ Ն. Ակինյան, Մխիթար Այրիվանեցու Ճառերտիրի նորագիտ յիշատակարանը, էջ 120—124։

⁴⁷ Նույն տեղում։

⁴⁸ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 356։

⁴⁹ Տե՛ս է. Հատրբյուեյան, Բանասիրական դատողություններ Մխիթար Այրիվանեցու «Պատմութիւն ժամանակագրական» աշխատության մասին, էջ 75—77։

«Տոմարի տեսութեան» հեղինակման թվականը Մխիթար Այրիվանեցու կենսագրությունից մեզ հայտնի վերջին թվական տվյալն է, որն էլ նկատի ունենալով, մենք նրա մահը կարող ենք ենթադրել 1300—1305 թվականներին՝ 70—75 տարեկան հասակում:

Այրիվանքի հիշյալ քարայրում այժմ էլ պահպանված է հազիվ նշմարելի և քայքայված մի տապանաքար, որի ներքո, ըստ երևույթին, ամփոփված է Մխիթար Այրիվանեցու աճյունը:

* * *

Մխիթար Այրիվանեցու գործունեության առաջին շրջանից մեզ հայտնի թվական տվյալները, ինչպես ասվեց, վերաբերում են 1265—1275 թվականներին: Այդ տարիներին, ունենալով արդեն վարդապետական աստիճան, նա ծավալել է գիտամանկավարժական լայն գործունեություն, որն էլ նրան բերել է «գերահռչակ բարոնու», «եռամեծ և բանիբուն վարդապետի» ճանաչում: Նշված ժամանակահատվածում նա մանկավարժական գործունեությանը զուգակցել է ստեղծագործականը: Ըստ երևույթին Մխիթար Այրիվանեցու ստեղծագործական առաջին շրջանի աշխատանքներն առնչվել են հատկապես Մաշտոց, Պատարագամատույց և Հայսմավուրք եկեղեցական-ծիսական ժողովածուների հետ: Մաշտոց ժողովածուի աշխատանքների հետ են կապվում մի քանի ստեղծագործություններ, որոնց անդրանիկ նմուշը՝ «Երրորդ աւուրն գալստեան հոգոյն և արհնութիւն ձիթոյ» գանձն է, գրված 1253—1273 թթ. ընթացքում:

Մխիթար Այրիվանեցին ծիսական նպատակներով ունի մի գանձ ևս՝ «Նորակերտ գրոց»՝ համապատասխան տաղով և աղոթքով: Դրանք հանդիպում են Մաշտոցներում՝ հարմարեցված այդ կանոնի կարգավորությանը⁵⁰: Ինչպես ճիշտ նկատել է Բ. Սարգիսյանը, այն «բոլորովին հատուկ է եւ չկա ուրիշ Մաշտոցներու մեջ»⁵¹: Ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ այդ կանոնն առկա է IX—X դարերում գրված Մաշտոց-

⁵⁰ Մատենադարան, ձեռ. № 3987, քերթ 228ա—231ր: Նույնի կրկնօրինակություն է Վենետիկի № 1086 ձեռագիրը: Տե՛ս Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, հատ. 3, էջ 445:

⁵¹ Բ. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 445: Գ. Հովսեփյանը այս միտքը տարածում է ամբողջ կանոնի վրա, գրելով. «Կանովն նորակերտ գիր արհնելոյ» գլխաւոր աղօթքը Մխիթարի անունով է. պէտք է ենթադրել, որ ամբողջութեւնը նորա կազմածը պիտի լինի, որ շատ չէ տարածուած ձեռագիրների մէջ»: («Նաղդակեանք կամ Պողոսեանք հարց պատմութեան մէջ», էջ 212):

ներում⁵², ուստի Այրիվանեցու կատարած աշխատանքը կապված է միայն դիրք օրհնելու կանոնի տվյալ կարգավորության հետ:

Մաշտոց ծիսարանի հետ են առնչվում նաև Մխիթար Այրիվանեցու եկեղեցու պատկերների օրհնությանը նվիրված երգը, ինչպես և «Աղ աւրհնելոյ», «Եսոնկ աւրհնելոյ», «Դրան եկեղեցւոյ» աղոթքները: Դրանք հեղինակի ինքնագրով պահպանված են նրա «Ճառքնտիր» ժողովածուում գետնելված Պատարագամատուցում: Վերջինիս նախագաղափար օրինակը, ինչպես գրում է Մխիթար Այրիվանեցին, պատկանելիս է եղել Վանական վարդապետին: Նման ժողովածուների այլ օրինակների հետ Մխիթար Այրիվանեցու ընդօրինակության համեմատությունից պարզվեց, որ այն ունի ուշագրության արժանի տարբերություններ: Չխորանալով այս հարցում, նկատենք, որ այդ տարբերությունները առիթ են տվել Պատարագամատուցի նշված օրինակի հետագա մի ընդօրինակությունում (գրիչ՝ Պողոս Պետրոսյան) հեղինակ ճանաչել Մխիթար Այրիվանեցուն⁵³:

Մխիթար Այրիվանեցու գործունեության առաջին շրջանի արգասիք են նաև նրա վարքաբանական աշխատանքները Հայսմավուրք եկեղեցական ժողովածուի մեջ: Այսպես, Դրիգոր Խլաթեցու խմբագրած Հայսմավուրքներում առկա է Մխիթար Այրիվանեցու խմբագրած Ալեքսիանոս կամավոր աղքատին նվիրված վարքը⁵⁴: Վարքի խիստ համառոտված, պարզ շարադրանքը խոսում է այն մասին, որ այն գրված է հատուկ այդ ժողովածուի համար: Աշխատության հեղինակման տեղն ու թվականը հայտնի չէ: Այս առումով ավելի որոշակի է Մխիթար Այրիվանեցու վարքաբանական մեկ այլ ստեղծագործությունը՝ Ստեփանոս Սյունեցու վարքը՝ գրված 1279 թվականին, Այրիվանքում: Այն պահպանված է մի օրինակով, XV դարում ընդօրինակված (Մատենադարան № 6261) Հայսմավուրքում: Մխիթար Այրիվանեցու վկայության համաձայն, վարքը հորինվել է Ստեփանոս Սյունեցու անունը կրող Թանահատի եկեղեցու վերակառուցման տոնակատարության առթիվ (1279 թ.) Այրիվանքում: Հավանական է, որ դրանից հետո այն, որպես վարքի նոր խմբագրություն, մուտք է գործել Հայսմավուրք:

Ստեփանոս Սյունեցու վարքից հայտնի է դառնում, որ Մխիթար Այրիվանեցին հեղինակ է եղել նաև նույն տոնին նվիրված ճառի և շարականի (երաժշտությամբ հանդերձ), որոնք սակայն ցայժմ անհայտ

⁵² Տե՛ս Վենետիկի № 457 ձեռագիր, նկարագրված Բ. Սարգիսյանի նշվ. աշխ., էջ 1:

⁵³ Ն. Պողադյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբ. Յակոբեանց, հատ. Ա, էջ 199:

⁵⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 4873: Զեռագրի թ. 83ա-ի ստորին լուսանցքում գրված է. «Մխիթար վարդապետ Այրիվանեցին է գրել զպատմութիւն դայս և զիս յիշեա վասն Աստուծոյ աղաչեմ»:

են: Հեղինակն այդ մասին գրում է. «...որ եւ տարածանեցայ ի յաւրինուած ճառիս եւ յերաժիշտ շարականիս՝ ի փառս եւ ի պատիւ հանդիպահրաշ տանիս սրբազնակատար հայրապետիս մերոյ տեառն Ստեփանոսի Սիւնեաց վերադիտողի»⁵⁵:

Սրանով ամփոփվում է Մխիթար Այրիվանեցու կյանքի առաջին շրջանին վերաբերող ստեղծագործությունների շարքը:

1280-ական թթ. սկսվում է Մխիթար Այրիվանեցու գիտամանկավարժական և գրական գործունեության երկրորդ, առավել բեղուն շրջանը: Այս տարիներին է հիմնականում հռչակվում Գլաձորի դպրոցը (Աղբերց վանք), որից ոչ հեռու գտնվող Թանահատի միաբանության անդամ էր և Մխիթար Այրիվանեցին: Նրա գործունեության շնորհիվ մեծանում է Այրիվանքի ուսումնագիտական կենտրոնը, իր խոսքերով՝ «Այրիվանաց մեծ ուխտը»: Այդ տարիների դպրոցի զարգացման բարձր մակարդակի վկայություն է ուսուցչական նպատակների համար Մխիթար Այրիվանեցու կազմած բարձրագույն դպրոցներում հանձնարարելի գրականության ծրագրային ցուցակը և ապա՝ նրա հիման վրա 1283 թվականին գրած «Ծառքնտիր» ժողովածուն:

Միջնադարյան Հայաստանում հայտնի փիլիսոփայական-աստվածաբանական գրքերի առաջին ամբողջական այդ ժողովածուի ստեղծման դժվարին աշխատանքը ոչ միայն խորհրդանիշ է Այրիվանքի բարձրագույն դպրոցի ուսուցման բարդ ծրագրի, այլև Մխիթար Այրիվանեցու գիտական կարողությունների ու մտավոր զարգացման: Այստեղ պարզորոշ գծագրվում է գիտնական-խմբագրի, հմուտ բնագրագետի, մատենագետի, հայ և օտար մատենագրությանը քաջածանոթ ուսուցչապետի նկարագիրը: Ստվարածավալ ժողովածուն մեզ է հասել հեղինակի ինքնագրով, որի ուսումնասիրությունն էլ խոսում է գրչության արվեստին գերազանց տիրապետող, անխոնջ գրչի քրտնաջան աշխատանքի մասին: Ընդամենը 170 օրում Մխիթար Այրիվանեցին կարողացել է ընդօրինակել 2400 մեծադիր էջից բաղկացած ժողովածուն, այդ աշխատանքը զուգակցելով արքեպիսկոպոսի պաշտոնավարությանը:

Չանցած 3 տարի՝ 1286 թվականին Մխիթար Այրիվանեցին ստեղծում է իր հեղինակած հոգևոր երգերի ժողովածուն՝ «Գանձարանը», որով գիտնական մանկավարժը իր հաստատուն տեղն է գրավում միջնադարյան բանաստեղծների շարքում: Նրա շափածոն մեծ ճանաչման է արժանացել ինչպես հեղինակի ապրած տարիներին, այնպես էլ հետա-

⁵⁵ «Ստորագրութիւն պատմութեանն բազմերջանիկ սբ. եւ փառաւորեալ հայրապետին Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի յարինեալ ի տէր Մխիթար վարդապետէ յպիսկոպոսէ սուրբ ուխտին Այրիվանաց» (տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 22):

զա դարերում: Դրա շնորհիվ է, որ մեղ են հասել նրա գանձերի հարյուրավոր ընդօրինակութիւններ, կատարված Հայաստանում ու նրա սահմաններից դուրս՝ հայաշատ վայրերում: Այդ Գանձարանը մեծ դեր է խաղացել Գանձարանների հին և նոր կոշիկող խմբագրութիւնների զարգացման գործում:

Մխիթար Այրիվանեցու Գանձարանում տեղ գտած մի փոքր գանձերի ընդհանուր ծայրակապի միջոցով հայտնի է դառնում, որ նա հանդիսացել է իր իսկ գանձերի երգահանը. «Տէր Մխիթարա վարդապետի բայի երգել հինգոտասան բան քարոզից»: Այս և Ստեփանոս Սյունեցուն նվիրված եղանակյալ շարականի մասին եղած հեղինակային վկայութիւնները շնորհաբար և այն, որ նա հորինած պետք է լինի նաև իր տաղերի երաժշտութիւնը: Նկատելի է, որ Այրիվանեցու օրհնութիւնն երկու երգերի խաղագրված հնագույն օրինակները պահպանված են Գրիգոր Նրաճեցու ընդօրինակած Գանձարանի պատահականներում (ձեռ. № 6529), որոնց նախագաղափար օրինակը Մխիթար Այրիվանեցու ինքնադիր Գանձարանն է: Կարելի է ենթադրել, որ դրանք ևս փոխառված են հենց այդ Գանձարանից:

Մատենադարանի № 427 Գանձարանում գրիչը «Սրբոց կուսանաց» գանձի տողատակում գրում է. «Գանձս կուսանաց է և ամենայն սուրբ կանանց, ասացեալ Այրիվանեցու տէր Մխիթարա, երեք վանկիւ, լավ ասա»: Նույն գանձը № 4068 ձեռագրում ունի հետևյալ նշումը. «Քարոզ կուսանաց և մարտիրոսաց տէր Մխիթարայ երգած»: Ուշագրավ է, որ այս գանձը № 425 ձեռագրում (1466 թ.) վերնագրված է «Սրբոց կուսանացն գանձ և տաղ»: Ակնհայտ է, որ այստեղ անպայման դեր է խաղացել նրա երաժշտութիւնը: Ձեռագրում գանձը խաղագրված է: Ուստի, չնայած փաստերի սղութիւնը, աներկբայելի է, որ Այրիվանեցին հանդիսացել է իր ժամանակին ճանաչում գտած երաժիշտ և երգահան:

Մխիթար Այրիվանեցու ստեղծագործական ընդունակութիւնները շնորհաբար և այսպէս ինչպէս Ստեփանոս Սյունեցու վարքի խմբագրութիւնում, այնպէս և գանձերում բացահայտվում է նրա հակումը պատմական թեմաների նկատմամբ: Ստեփանոս Սյունեցու վարքը որոշակի պատմական արժեք ներկայացնող ստեղծագործութիւն է, իսկ գանձերում, ի տարբերութիւն նմանատիպ այլ ստեղծագործութիւնների, իշխում է ոչ թե ներբողը, ձոնը, այլ տվյալ իրադարձութիւն կամ անձի շփարեւրված պատմութիւնը: Ընդ որում, այդ պատմութիւնը քաղված է պատմական ստույգ աղբյուրներից, ներկայացված հիմնական գծերով, նպատակ ունենալով երգողների և ունկնդիրների մեջ տպավորելու պատմական կարևորութիւն ներկայացնող անցուղարձը: Այս առումով ուսումնասիրելով Սյունեցու վարքը և գանձերը, նկատում

ենք, որ դրանք հանդիսացել են ստեղծագործական այն հենքը, որի վրա նախապատրաստվել և ձևավորվել է նրա պատմական երկը՝ «Նոր պատմութիւնը»։ Վերջինս երևան է գալիս Գանձարանի ստեղծումից ընդամենը երեք տարի անց՝ 1289 թվականին։ Այն աղբյուրագիտական, մատենագիտական և պատմագիտական տվյալներով կարևոր սկզբնաղբյուր է հայ և հարևան ժողովուրդների մինչև XIII դարն ընդգրկող պատմության ուսումնասիրման համար։ Պատմագիտական արժեք ներկայացնող տվյալները քաղված լինելով նաև կորած, մեղ չհասած սկզբնաղբյուրներից, ստանում են կրկնակի արժեք։ Այդ աշխատությունը հեղինակին բերել է մեծ ճանաչում և իրավունք վերապահել նրան դասելու միջնադարյան հայ նշանավոր պատմիչների շարքը։

«Նոր պատմութիւնը» շարագրվել է Այրիվանքի վիմափոր աշխատանդում։ Արդյո՞ք այդ շրջանում հեղինակը լրիվ հրաժարվել էր եկեղեցական գործերից և ամբողջապես նվիրվել ստեղծագործական աշխատանքի, դժվար է ասել։ Նրա այն հաղորդումը, թե իրեն նվիրել է ստեղծագործական աշխատանքի՝ ոչ հիշատակ թողնելու մտադրությամբ, այլ երկրաքարշական ցնորքներից անջատվելու համար, խոսում է հօգուտ վերջինիս։ «Իսկ զայս իրակերտութիւնս, դոր սկսայ յուսով Աստուծոյ ոչ յաղաքս յիշատակի ինչ բարեաց յաստուծայինսն կամ ի մարդկայինսն, այլ զմիտ իմ մարգելով ի գործս և ի տեսութիւնս դրաւորական վերծանութեանց, թերևս փոքր ինչ արգելցի ի ցնդմանէ երկրաքարշական ցնորմանց»⁵⁶։ Աշխարհիկ գործերից մեկուսացված լինելու մասին է վկայում նաև այն, որ նա 1289 թվականին այլևս չի նկատվում եկեղեցաքաղաքական ոլորտում։ Այստեղից էլ եզրակացնում ենք, որ Մխիթար Այրիվանեցին, ինչպես որ հաղորդում է քարայրի արձանագրությունում, այդ տարիներին անցել է ճգնավորական կյանքի։

Լինելով ճանաչված գիտնական, աչքի ընկնող հոգևոր գործիչ և հայ եկեղեցու դավանաբանական սկզբունքների ջատագույն, Մխիթար Այրիվանեցին չէր կարող անտարբեր մնալ ժամանակի անցուղարձի նրկատմամբ։ Իբրև ջերմ հայրենասեր և ուղղափառ հավատի կողմնակից, նա իր գաղափարախոսությունը աշխատել է նպաստել կաթողիկոսական աթոռն ու թագավորական գահը Հայաստան տեղափոխելու ծրագրերի մշակմանը։ Ամենայն հավանականությամբ, նա ժամանակին մասնակցել է նաև կաթողիկ եկեղեցու հետ մերձենալու և դավանաբանական զիջումների կատարելու վնասակար քաղաքականության կողմնակից կաթողիկոս Գրիգոր Անավարդեցու դեմ մղվող պայքարին։ Գաղափարական պայքարում գրական ստեղծագործություններից նրա դեմ

⁵⁶ Ձեռ. № 582, Թերթ 3րդ

գործելու առիթ կարող էր հանդիսանալ բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում հանձնարարելի գրականության նրա կազմած ծրագիրն ու համապատասխան ժողովածուն՝ «Ճանդերնտիրը», որոնցում խախտված է քրիստոնեական եկեղեցու կողմից ընդունված և հաստատված Աստվածաշնչի գրքերի կարգն ու ցանկը: Այդ բախումները, կատարված Մխիթար Այրիվանեցու՝ իբրև արքեպիսկոպոսի պաշտոնավարության ժամանակ, ունեն շատ ավելի խոր ակունքներ և արդյունք են այն ժամանակի դադափարական տարբեր հոսանքների հակամարտությունների: Հատկապես խոսում փաստ է Հովհաննու ավետարանի տեղաշարժը, որով նա սկսում է նոր կտակարանը: Մխիթար Այրիվանեցին փաստորեն հակադրվել է սահմանված կարգին, փորձել է համընդհանուր ճանաչման և ընդունման արժանացնել Հովհաննու ավետարանի նախապատվության հնից եկող և վիճահարույց գաղափարը⁵⁷:

Գանձարանների ընդօրինակություններից մեկում Մխիթար Այրիվանեցին համարված է «աստուածատես», «երկու անգամ զբրիստոս ետես», «սուրբ աստվածաբնակ վարդապետ» և այլն⁵⁸: Այս կապակցությամբ կարելի է հանգել երկու ենթադրության, կամ նա, իբրև ճգնավոր, երկնայինին նվիրված անձ՝ սրբացվել է և կամ ենթարկվել է հալածանքների, որի համար էլ ստեղծել է Զբրիստոսին երկու անգամ երազում տեսնելու պատմությունը: Հայտնի է, որ միջնադարում հալածանքի ենթակա վարդապետների մեծ մասը իրենց ապահովության համար շատ հաճախ էին դիմում հրաշապատում երազների օգնությանը:

Իր ճգնավորական տարիներին Մխիթար Այրիվանեցին գրադվել է հիմնականում ստեղծագործական աշխատանքով: Շնոր պատմությունից՝ բացի, ցածմ նրա ստեղծագործական հետագա աշխատանքների մասին ուղղակի տեղեկություններ հայտնի չեն: Սակայն մատենագրի գրական ժառանգության քննության ժամանակ երևան եկավ իր հեղինակությանը պատկանող մի նոր աշխատություն, որը չնայած ամբողջությամբ չի պահպանվել, բայց առանձին հատվածներով ներհյուսված է նրա պատմական երկասիրությանը: Այդ հատվածները միահյուսվել են Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրության համապատասխան մասերին՝ հեղինակի մատենագրությանը քաջածանոթ մեկի կողմից: Դրանք հիմնականում ներկայացնում են հայ եկեղեցական տոները՝ շարժական և անշարժ տոմարով, կենդանակերպերի անուններով (հայերեն ու վրացերեն), հինգհարյուրյակի 13 շրջաններին վերաբերող հատվածի՝ աշխատության վերջաբանից հետո տեղադրվածությամբ և

⁵⁷ „Философская энциклопедия“, т. III, М., 1964, с. 246—248.

⁵⁸ Մատենադարան, ձեռ. № 427, Թերթ 22թ, 117ա, 159ա, 169ա:

այլն⁵⁹։ Նշված հատվածներից առաջինը՝ շարժական տոմարով կազմած աղյուսակը, ժամանակագրությունում ունի առանձին նշում, որը հատուկ չէ այս աշխատությանը. «Ի տեսութենէ Մխիթար վարդապետի»։ Այստեղ կատարված տոմարական հաշվարկներից պարզվում է, որ աշխատությունը գրված պետք է լինի 1297—1300 թվականներին։ Պահպանված հատվածների քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանք քաղված են հավաստի սկզբնաղբյուրներից։ Համեմատությունը թույլ է տալիս կանգ առնել Անանիա Շիրակացու, Հովհաննես Սարկավազի, Հովհաննես Կոզեռնի համապատասխան աշխատությունների վրա։ Որքան կարելի է հասկանալ «Տոմարական տեսութեան» հատվածներից, այն ունեցել է մեկնողական բնույթ, գուցե և ներկայացրել է տոմարի տեսության պատմությունը։

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ Մխիթար Այրիվանեցու կյանքի ու ստեղծագործության պատմությունն ընթացել է հիմնականում շուրս ուղղություններով.

Ա. Եկեղեցական-հոգևոր գործունեություն. 1279—1286 թթ. նա եղել է Պոռշյանների իշխանության տակ գտնվող շրջանների հոգևոր առաջնորդը, ունենալով արքեպիսկոպոսի աստիճան։ Նրա աթոռանիստ կենտրոնը եղել է Այրիվանքը։

Բ. Գիտամանկավարժական աշխատանքներ. դրանց միջոցով Մխիթար Այրիվանեցին բարձրացրել է Այրիվանքի բարձրագույն դպրոցի մակարդակն ու հռչակել, հարստացրել, ընդարձակել է մատենադարանը։

Գ. Պատմական և գեղարվեստական ստեղծագործություններ. հայտնի են նրա հետևյալ աշխատությունները.

1. Նոր պատմություն

2. Վարժարանական գործեր. ա) Ստորագրութիւն պատմութեանն բազմերջանիկ սուրբ եւ փառաւորեալ հայրապետին Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի յարինեալ ի տէր Մխիթար վարդապետէ յեպիսկոպոսէ, սուրբ ուխտին Այրիվանաց։ բ) Վարք երանելոյն Ալեքսիանոսի մարդոյն աստուծոյ։

3. Չափածո ստեղծագործություններ. գանձեր, տաղեր, երգեր, շարական։ Սրանց հետ զուգակցված են նրա՝ երաժշտի և երգահանի աշխատանքները։

4. Աղբթներ. դրանք են՝ ա) Աղոթք զոր արարեալ է Մխիթար վարդապետի Այրիվանեցոյ—Տէր աստուած ամենակալ, հզար և կարող

⁵⁹ Մատենադարան, ձեռ. № 582, Թերթ 32ա, 39ա, 44ա։ Հինգհարյուրյակի 13 շրջաններին վերաբերող հատվածը հրատարակել ենք մեր «Բանասիրական գիտությունների Մխիթար Այրիվանեցու «Պատմութիւն ժամանակագրական» աշխատության մասին» հոդվածում։

յամենայնի...: բ) Տէր Մխիթարայ վարդապետի աղ արհնելոյ—Աւրհ-
նիմք և փառաւորիմք...: գ) Նորին խոնկ արհնելոյ—Ամենակալ տէր...:
դ) Նորին դրան եկեղեցոյ—Գոհանամք զքէն տէր աստուած մեր...:

5. Մանր երկեր. ա) Տոմարական տեսություն: բ) Բարձրագոյն ու-
սումնական հաստատությունների համար կազմած հանձնարարելի
դրականության ծրագրային ուղեցույց-ցուցակ: գ) Շառեր, քարոզներ:

Դ. Գիտախմբագրական աշխատանքներ. ա) Ժողովածուների ստեղ-
ծում՝ «Ճառքնտիր», «Դանձարան»: բ) Խմբագրական աշխատանքներ՝
կապված Մաշտոց, Պատարագամատույց, Հայսմաւուրք ժողովածու-
ների հետ:

ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՅՈՒ «ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ» ԵՐԿՐ

Մխիթար Այրիվանեցու պատմական երկասիրությունը, որը գիտական աշխարհում ճանաչված է «Պատմութիւն ժամանակագրական» պայմանական անունով, իր համառոտագրական բնույթով պատկանում է XIII դարում պատմագրության մեջ գերիշխող ժամանակագրության ուղղությանը: Խիստ խտացված շարագրանքով ստեղծված այդ աշխատությունն ունի բավական լայն ընդգրկում ինչպես ժամանակի (արարչագործությունից մինչև XIII դ. վերջերը), այնպես և բովանդակության առումով: Այն պարունակելով նոր և կարևոր տեղեկություններ պատմական Հայաստանի, Կիլիկյան Հայկական պետության, Հայոց Աղվանքի, Վրաստանի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային կյանքի վերաբերյալ, ներկայացնում է աղբյուրագիտական և մատենագիտական որոշակի արժեք:

Նրա մեջ պատմական անցուղարձեքը ներկայացված են ժամանակագրական հաջորդականությամբ և ինքնատիպ կառուցվածքով:

«Պատմութիւն ժամանակագրական» աշխատությունից մեղ հայտնի են 10 ձեռագրեր¹: Նրանցից չորսը հնագույն օրինակներ են (Մատենադարան, № 582, 1723, 3070, 9179), մեկը ծաղկաքաղ է (Մատենադարան, № 8894), իսկ մնացած 5-ը XIX դ. ընդօրինակություններ են (Վեների, հին թիվ 740, Մատենադարան, ձեռ. № 6520, Լենինգրադ, № 13, Մատենադարան, № 6416, Փարիզ, № 230): Նշվածներից բացի, № 2293 ձեռագրում պահպանվել է աշխատության առաջին մասի ցանկերից պատառիկ:

Հնագույն օրինակներից աշխատության բնագրերը ամբողջական են № 582, 1723 ձեռագրերում, որոնք կամ ընդօրինակված են միմյանցից և կամ ունեցել են մեկ ընդհանուր նախօրինակ: Դրանցից հնագույնը

¹ Խաչիկ Դադյանի հավաքածուում կա նշում Այրիվանեցու ժամանակագրությունից պահպանված 9 թերթերի գոյության մասին, որոնց տեղն այժմ անհայտ է: (Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացանկների ֆոնդ, № 29բ, թերթ 19բ. «Ինը թերթ բրոնզուգիւմ Մխիթար Այրիվանեցու»):

№ 582 ձեռագիրն է (XVI դ.)²: Այն տարբեր նյութերի ժողովածու է՝ ընդօրինակված մի քանի գրիչների (Դավիթ, Կիրակոս Բանասեր, անանունք) կողմից: Ժամանակագրության (թերթ 2ա—48բ) գրիչը Դավիթն է: Ընդմիջարկություններում նկատվում է նաև Կիրակոս Բանասերի ձեռքը: Աշխատության ընդօրինակությունը վերջանում է Դավիթի հիշատակարանով. «Քրիստոս աստուած, բարեխաւսութեամբ ծնողի քո սուրբ աստուածածին կուսիդ, զտէր Մխիթար վարդապետն Այրիվանեցի դասաւորեալ ընդ կամարար սիրելիսն քո, որ կարճառատ նշանից բանս գրեալ է: Եւ զծնողսն իմ յիշեալ յառատ յողորմութիւն քո և թող զյանցանս նոցա և բաղմամեղ Դաւթիս ողորմեա և կարգացողացն և ալլ ամէն երախտաւորացն ի մատենէ»³: Սրան հաջորդում է տոմարական փոքրիկ հատված, որից հետո ազատ մնացած էլը լրացված է հետագայում՝ ալլ նյութով: Հաջորդ երկու էջերը կտրված, հանված են:

№ 1723 ձեռագիրն ընդօրինակված է XVII դարում⁴: Դրչի՝ Մատթեա արեղայի անունը ցարդ աննկատ է մնացել, որովհետև նրա հիշատակարանը հյուսված է ժամանակագրության բնագրին: Այնտեղ ասվում է. «Չտէր Մխիթար վարդապետն Այրիվանեցի սրբահոգին յիշեցէք առ Քրիստոս: Նաև զգծող սորին զՄատթեա արեղայս»⁵: Այս ձեռագրի գրչության թվականի հարցում ավելի որոշակիություն է մտցնում նրա համեմատությունը Մատենադարանի № 2292 ձեռագրի հետ, որի գրիչն է Մատթեա քահանան⁶: Նրկու ձեռագրերի համար ընդհանուր, գրչության որոշ առանձնահատկություններ խոսում են դրանք նույն գրչի՝ Մատթեա արեղայի կողմից ընդօրինակված լինելու մասին: Եթե նկատի ունենանք, որ № 2292 ձեռագրի ընդօրինակման տարեթիվը 1623 թվականն է, ապա № 1723 ձեռագիրը գրված պետք է լինի դրանից քիչ առաջ կամ հետ: Բովանդակությամբ այն տարբեր նյութերի ժողովածու է: Միայն ժամանակագրության ընդօրինակությամբ է № 1723 ձեռագիրը (թ. 2ա—45բ) համապատասխանում № 582 ձեռագրին⁷:

² Ձեռագրի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս «Մայր ցուցակ Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի», հատ. Բ (անտիպ):

³ Ձեռ. 582, թերթ 44բ:

⁴ «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի», հատ. Ա, Երևան, 1965, էջ 619:

⁵ Ձեռ. № 1723, թերթ 30բ:

⁶ Մատենադարան, ձեռ. № 2292, թերթ 68բ:

⁷ Ժամանակագրության ընդօրինակությամբ երկու ձեռագրերն ունեն մասնակի տարբերություններ, որը, ենթադրում ենք, կապված է գրչի նկատառումների հետ: Այդպիսին կարող ենք դիտել, օրինակ, № 1723 ձեռագրում «Կարգագրութիւն գրոց սրբոց...» ցուցակի ընդօրինակությունը: Այստեղ, ըստ Մխիթար Այրիվանեցու դասակարգման, նոր կտակարանը պետք է սկսվեր Հովհաննես ավետարանիչով և վերջանար Ղուկասով,

№ 582 ձեռագիրն է (XVI դ.)²: Այն տարբեր նյութերի ժողովածու է՝ ընդօրինակված մի քանի գրիչների (Դավիթ, Կիրակոս Բանասեր, անանունք) կողմից: Ժամանակագրության (թերթ 2ա—48բ) գրիչը Դավիթն է: Ընդմիջարկություններում նկատվում է նաև Կիրակոս Բանասերի ձեռքը: Աշխատության ընդօրինակությունը վերջանում է Դավիթի հիշատակարանով. «Քրիստոս աստուած, բարեխաւսութեամբ ծնողի քո սուրբ աստուածածին կուսիդ, զտէր Մխիթար վարդապետն Այրիվանեցի դասաւորեալ ընդ կամարար սիրելիսն քո, որ կարճառատ նշանից բանս գրեալ է: Եւ զծնողսն իմ յիշեալ յառատ յողորմութիւն քո և թող զյանցանս նոցա և բաղմամեղ Դաւթիս ողորմեա և կարգացողացն և ալլ ամէն երախտաւորացն ի մատենէ»³: Սրան հաջորդում է տոմարական փոքրիկ հատված, որից հետո ազատ մնացած էլը լրացված է հետագայում՝ ալլ նյութով: Հաջորդ երկու էջերը կտրված, հանված են:

№ 1723 ձեռագիրն ընդօրինակված է XVII դարում⁴: Դրչի՝ Մատթեա արեղայի անունը ցարդ աննկատ է մնացել, որովհետև նրա հիշատակարանը հյուսված է ժամանակագրության բնագրին: Այնտեղ ասվում է. «Չտէր Մխիթար վարդապետն Այրիվանեցի սրբահոգին յիշեցէք առ Քրիստոս: Նաև զգծող սորին զՄատթեա արեղայս»⁵: Այս ձեռագրի գրչության թվականի հարցում ավելի որոշակիություն է մտցնում նրա համեմատությունը Մատենադարանի № 2292 ձեռագրի հետ, որի գրիչն է Մատթեա քահանան⁶: Նրկու ձեռագրերի համար ընդհանուր, գրչության որոշ առանձնահատկություններ խոսում են դրանք նույն գրչի՝ Մատթեա արեղայի կողմից ընդօրինակված լինելու մասին: Եթե նկատի ունենանք, որ № 2292 ձեռագրի ընդօրինակման տարեթիվը 1623 թվականն է, ապա № 1723 ձեռագիրը գրված պետք է լինի դրանից քիչ առաջ կամ հետ: Բովանդակությամբ այն տարբեր նյութերի ժողովածու է: Միայն ժամանակագրության ընդօրինակությամբ է № 1723 ձեռագիրը (թ. 2ա—45բ) համապատասխանում № 582 ձեռագրին⁷:

² Ձեռագրի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս «Մայր ցուցակ Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի», հատ. Բ (անտիպ):

³ Ձեռ. 582, թերթ 44բ:

⁴ «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի», հատ. Ա, Երևան, 1965, էջ 619:

⁵ Ձեռ. № 1723, թերթ 30բ:

⁶ Մատենադարան, ձեռ. № 2292, թերթ 68բ:

⁷ Ժամանակագրության ընդօրինակությամբ երկու ձեռագրերն ունեն մասնակի տարբերություններ, որը, ենթադրում ենք, կապված է գրչի նկատառումների հետ: Այդպիսին կարող ենք դիտել, օրինակ, № 1723 ձեռագրում «Կարգագրութիւն գրոց սրբոց...» ցուցակի ընդօրինակությունը: Այստեղ, ըստ Մխիթար Այրիվանեցու դասակարգման, նոր կտակարանը պետք է սկսվեր Հովհաննես ավետարանիչով և վերջանար Ղուկասով,

Ուշագրավ է, որ ձեռագրերը հիմնականում նույնանում են նաև ժամանակագրությանը կից տրված հիշատակարաններով: Նրանք տեղադրված են համապատասխանաբար նույն տեղում, ունեն նույն բովանդակությունը, նրանց վերջում գրվի հիշատակարանին հաջորդում է տոմարական նույն հատվածի ընդօրինակությունը: № 1723 ձեռագրում նույնպես վերջին էջի կեսը, ինչպես նաև հաջորդ երեք թերթերն ազատ են: Դա ենթադրել է տալիս, որ տոմարին վերաբերող հատվածը նախօրինակում թերի է եղել, որի համար և երկու ձեռագրերի գրիչները հետագայում այն լրացնելու նպատակով տեղ են հատկացրել:

Համեմատությունը որոշակիորեն ցույց է տալիս, որ երկու ձեռագրերը (№№ 582, 1723) ծագել են միևնույն նախօրինակից:

Ինչպես վերը նշեցինք, Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրությունից քաղված պատառիկներ են պահպանված № 2293 ձեռագրում: Վերջինս ժողովածու է, նրա գրիչը, գրություն տեղն ու թվականը անհայտ են: Վերջին պրակը (թ. 73ա—75ա) ունի ազատ էջեր, որոնց վրա այլ գրություն մը ընդօրինակված են հայ իշխանների, թագավորների և կաթողիկոսների ցանկեր: Համեմատությունից պարզվում է, որ հիշյալ ցանկերը Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրության մասն են կազմում և ընդօրինակված են կամ № 582 ձեռագրից, կամ նրա նախօրինակից: Ձեռագրի ժամանակի և հիշյալ պատառիկի գրության թվականի հարցի վրա լույս է սփռում ցանկերի քննությունը: Գրիչը, չկարողանալով լրացնել հայ կաթողիկոսների ցանկը Գրիգոր Անավարդեցուց հետո, տեղ է թողել և հաջորդ էջից շարունակել է թվարկել իրեն հայտնի կաթողիկոսների անուններն ու տարեթվերը: Ցանկը վերջացրել է Միքայել Ա Սեբաստացի կաթողիկոսի հիշատակությամբ. «Միքայել ՌԺԲ (1563)», որին անկասկած ժամանակակից է ինքը: Ուստի, նշված վերջին տարեթիվը պետք է դիտել միաժամանակ որպես պատառիկի գրության թվական:

Ժամանակագրության բնագրի քննությունը ցույց է տալիս, որ № 582 ձեռագիրը նախօրինակ է ծառայել 1841 թ. էջմիածնում Կորգանովի կողմից ընդօրինակված ձեռագրի համար⁹: Ընդօրինակումից հետո Կորգանովի ձեռագիրը պահվել է Պետերբուրգում: Ամենայն հավանա-

այնպես, ինչպես այն ընդօրինակված է № 582 ձեռագրում: Մինչդեռ այն սկսվում է Մատթեոս ավետարանիով (հավանաբար վրիպումով, պակասում է Ղուկաս ավետարանի շինքը): Կան նման այլ օրինակներ:

⁸ Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս «Ճուշտակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի», հատ. Ա, էջ 769:

⁹ Ցանկերում բաց են թողնված խորագրերն ու առաջին անվան սկզբնատառերը՝ դարձագրելու նպատակով, որը սակայն ինչ-ինչ պատճառներով չի իրականացվել:

¹⁰ Ленинград, ИВ С—13.

կանությամբ այն իր հերթին հիմք է հանդիսացել ներկայումս Փարիզում գտնվող Դյուլոբերի՝ 1853 թ. Պետերբուրգում կատարված ընդօրինակության համար¹¹:

№ 1723 ձեռագիրը իր հերթին նախօրինակ է ծառայել Մ. էմինի՝ 1847 թ. կատարած ընդօրինակության համար¹²: Կարծում ենք, որ ձեռագրի գրչության վայրը էջմիածինն է, շնայած որ տիտղոսաթերթում նշված է Մոսկվան: Վերջինս այն վայրն է, ուր ձեռագիրը սրբագրվել է Մ. Սալլանթյանցի ընդօրինակած ձեռագրի հիման վրա¹³ և ներկայացվել հրատարակության: Մ. էմինի ձեռագրում ընդօրինակված է նաև նախագաղափար օրինակի գրչի՝ Մատթեա արքեպիսկոպոսի հիշատակարանը, որը հետագա քննությունների ժամանակ ջնջվել է:

Ժամանակագրության բնագիրը պարունակող հին ձեռագրերից է № 3070-ը: Այն պատմական տարբեր ստեղծագործությունների ժողովածու է, ընդօրինակված 1669—1679 թթ., Վանում, Դավիթ ձնճղովի, Գրիգոր Երեցի և Վարդան Բաղիշեցու կողմից¹⁴: Ձեռագրում Այրիվանեցու պատմությունը (թերթ 351բ—365բ, 370ա) թերի է ինչպես միջին մասերում, այնպես և վերջից: Գրչի կողմից պահպանված դատարկ թերթերը ցույց են տալիս, որ դա հետևանք է անհաջող նախօրինակի: Այստեղ, ժամանակագրության բնագիրը, վերոնշյալ ընդօրինակությունների համեմատությամբ, ունի կառուցվածքային տարբերություններ: Նրա առաջին մասին միացված է երկրորդ մասի սկիզբը, որը մնում է թերի (թ. 353աբ մաքուր էջեր), ապա իբրև շարունակություն տրված է առաջին գլխում տեղադրված արարչության վեցօրյան և անվանական ցանկերը: Գրչի՝ Գրիգոր Երեցի հիշատակարանով ամփոփվում է աշխատության առաջին մասը և սկսվում է Մխիթար վարդապետի վարքը. «Պատմութիւն հաւաստի համառօտ Մխիթար վարդապետի»¹⁵: Վերջինս Մխիթար Սասնեցին է, որի վարքը սխալմամբ վերագրվելով Մխիթար Այրիվանեցուն, կցվել է նրա պատմությանը¹⁶: Վարքին հաջորդում են երկու մաքուր թերթեր (368բ—369բ)

¹¹ Fr. Macler, Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1908, p. 122—123. MS n° 230.

¹² Ձեռ. № 6416: Նկատի ունենք Մ. էմինի ձեռագիրը, առանց Մ. Սալլանթյանցի ձեռագրի հիման վրա կատարած փոփոխությունների:

¹³ Ձեռ. № 6520, թերթ 79ա—96բ:

¹⁴ Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս՝ «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի», հատ. Ա, էջ 932:

¹⁵ Ձեռ. № 3070, թ. 366ա—368ա:

¹⁶ Այս մասին տե՛ս՝ Բ. Սարգսյան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Վենետիկ, հատ. Բ, էջ 303:

Նկ. 5. Դավազանագիրը Մխիթար Այրիվանեցու «Նոր պատմութեան» ցանկերի հիման վրա: Ձեռ. № 9178, ք. 3բ, 4ա:

և ապա շարունակվում է ժամանակագրության երկրորդ մասը: Այն ևս թերի է, հետադաշում լրացնելու համար տեղ է թողնված (թ. 370բ—372բ): Ըստ մեզ, այս օրինակից է ծագել ժամանակագրության՝ Վենետիկում պահպանվող Ե. Սեթյանի 1835 թվականին կատարած ընդօրինակությունը¹⁷: Ձեռագիրը իր բովանդակությամբ Ճառենտիր է: Նկարագրության համաձայն, ժամանակագրության հատվածը ընդօրինակված է 1674 թ. Վանում գրված գրչագրից: Ե. Սեթյանի ընդօրինակությունում ևս Մխիթար Այրիվանեցու աշխատությունը պակասավոր է, ընդօրինակված առաջին մասով, և ապա, ընդմիջարկված է նույն Մխիթար վարդապետի վարքով: Տվյալներ, որոնք համապատասխանում են № 3070 գրչագրի տվյալներին:

Աշխատության հնագույն օրինակների թվին է դասվում № 9178 ձեռագիրը, որը կազմված է իբրև գավազանագիրք: Նրանում ընդօրինակված են միայն ժամանակագրության առաջին մասի ցանկերը՝ գեղեցիկ, հստակ դասավորությամբ, կից տրված դիմանկարներով (տե՛ս նկ. 5): Յանկերի դասավորությունն ավելի մոտենում է № 3070 ձեռագրին, սակայն նախօրինակը հայտնի չէ:

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում Մ. Սալլանթյանցի 1835 թ. Մոսկվայում ընդօրինակված ձեռագիրը, որը պատմական նյութերի ժողովածու է¹⁸: Ձեռագիրը շունի հիշատակարան: Համեմատությունը ժամանակագրության հայտնի ձեռագրերի հետ ցույց տվեց, որ ընդօրինակված է մեզ համար ցայժմ անհայտ մի օրինակից: Իր կառուցվածքով այն մոտենում է № 582 ձեռագրին, բայց ունի ուշադրության արժանի տարբերություններ: Ձեռագրում պակասում են մի շարք ցուցակներ, որոնք հղել են նախօրինակում, բայց չեն ընդօրինակվել, քանի որ ժամանակագիրը էին և զի մարթ է, այլուր զուգիղսն գտանելը,—գրում է գրիչը¹⁹: Սալլանթյանցի հիշատակարանային այս տվյալը խոսում է այն մասին, որ նրան ծանոթ չեն հղել ժամանակագրության մեզ հայտնի ընդօրինակությունները, ուր ցուցակները գրված են բավական պարզ, դուրընթեռնելի, միմյանցից սահմանազատվող խորագրերով:

Չնայած նշված թերություններին, այս ձեռագիրը ներկայացնում է ժամանակագրության բնագրի համեմատաբար լավ պահպանված օրինակ:

¹⁷ Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Վենետիկ, հատ. Բ, № 219, ձեռ. № 740, թ. 253բ—263ա:

¹⁸ Ձեռ. № 6520, Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրությունը ընդօրինակված է 79ա—96բ թերթերում:

¹⁹ Ձեռ. № 6520, թերթ 84բ:

Ինչպես ցույց տվեց ժամանակագրությունը բովանդակող ձեռագրերի քննությունը, նրանք բաժանվում են հիմնականում երկու խմբի: Առաջին խմբի մեջ մտնում են № 582, 1723, 2293 և XIX դ. ընդօրինակած ձեռագրերը (բացառյալ Ե. Սեթյանի ձեռագրից): Երկրորդ խումբը ներկայացնում են № 3070, Վենետիկի № 740 և № 9178 ձեռագրերը:

Նշված երկու խմբերից դուրս է մնում Մ. Մսերյանցի 1848 թ. էջմիածնում գրած ձեռագիրը, որը հանդիսանում է տարբեր պատմիչների, այդ թվում նաև Մխիթար Այրիվանեցու աշխատությունից արված ծաղկաքաղ:

* * *

Մխիթար Այրիվանեցու պատմական երկի հեղինակման տեղի և թվականի շուրջը որոշակի տեղեկություններ չկան: Այրիվանցի վիճափոր քարայրի արձանագրությունից հայտնի է դարձել, որ նա 1289 թ. կառուցել է քարայրը իբրև աշխատելու և աղոթելու վայր: Այդ թվականը նույնանալով ժամանակագրության վերջին թվական տվյալի հետ (1289), հիմք է տալիս ասելու, որ Այրիվանեցին այս աշխատությունը գրել է Այրիվանցի հիշյալ վիճափոր քարայրում:

Աշխատության ավարտի թվականի շուրջը, սակայն, շաղկապված նրա ամբողջականության հարցի հետ, առաջացել են տարակարծություններ: Դրա հիմնական պատճառն այն է, որ աշխատության բուն բնագիրն ավարտվում է XIII դարի 80-ական թթ. իրադարձությունների հիշատակամբ, ավելի ճշգրիտ՝ «ԶԼԸ» (1289) թվականով, մինչդեռ նրա առաջին մասում տեղադրված պատմական անձանց անվանական ցուցակներում հիշատակված են նաև XIV դարի սկզբներին գործող անձնավորություններ: Ինչպես վերևում ասացինք, ֆրանսիացի հայագետ Մ. Բրոսսեն առաջինն է նկատել այս հակասությունը, ելնելով ժամանակագրությունում առկա տոմարական մի աղյուսակից, որի հաշվարկը հանգեցնում է 1297—1300 թվականներին²⁰:

Դրան հակառակ, որոշ բանասերներ (Գ. Գալեմբյարյան²¹, Բ. Պատկանյան²², Բ. Սարգիսյան²³, Գ. Հովսեփյան²⁴ և այլն) աշխատությունում 1289 թվականից հետո եղած նշումները դիտելով իբրև օտար հավելումներ, այն համարում են ավարտված այդ թվականին: Բանասերների

²⁰ Histoire chronologique par Mkhithar d'Aïrivank, p. II—III, 72.

²¹ Գ. Գալեմբյարյան, Մխիթար Այրիվանեցի և իւր նորագիտ գրութիւնը, էջ 166:

²² „Хронографическая история ...“, стр. 316.

²³ Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Վենետիկ, հատ. Բ, էջ 302—

303.

²⁴ Գ. Հովսեփյան, Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 14—15:

մեկ այլ խումբ (Ղ. Ալիշան²⁵, Հ. Մանանդյան²⁶, Ի. Աբուլաձե²⁷ և այլն), առաջնորդվելով աշխատության ցուցակներում եղած վերջին տվյալներով, այն հասցնում են մինչև 1304—1306 թվականները:

Այս ուղղությամբ տարվող մեր որոնումները երևան բերեցին նոր փաստեր, որոնք հնարավորություն են ընձեռում հանգելու ավելի որոշակի եզրակացության: Անդրադառնանք այդ փաստերին:

Օտար հավելումների մասին կասկած է հարուցել աշխատության առաջին գլխում տեղադրված «Կաթողիկոսք Հայոց» ցուցակը: Այն պարունակում է Ստեփաննոս Հռոմկլայեցի և Գրիգոր Անավարդեցի կաթողիկոսների անունները, որոնց ժամանակաշրջանը բուն շարադրանքում չի ներկայացված:

Քննության ենթարկելով ժամանակագրությունը բովանդակող ձեռագրերը, հնարավոր եղավ պարզել, որ «Կաթողիկոսք Հայոց» ցուցակի վերջին մասը հետագա հարյուրամյակներում կատարված ընդօրինակությունների ժամանակ ենթարկվել է որոշ աղավաղումների: Ավելի հստակ պատկերացում տալու համար հավելվածում ներկայացնում ենք ցուցակի մի հատվածի համեմատությունը՝ տարբեր խմբերի ձեռագրերում առկա համապատասխան հատվածների հետ (Տե՛ս տախտակ 1):

Ձեռագրերի բաղդատումը ցույց է տալիս, որ բերված հատվածներում աղավաղված են հատկապես վերջին կաթողիկոսների տարեթիվերը և նրանց ընդհանուր թիվը ցույց տվող նախադասությունը: Այսպես, առաջին խմբի ձեռագրերում կաթողիկոսների համար նշված տարեթիվերից սկզբինը «Չ19» (1287) կապվում է Կոստանդին Կատուկեցու անվան հետ, իբրև «73-րդ կաթողիկոսի» գահակալման տարեթիվ: Այն ճշգրտված տվյալների հետ տալիս է մեկ տարվա տարբերություն, քանի որ Կոստանդին Կատուկեցին կաթողիկոս է հաստատվել 1286 թվականին: Կատուկեցու այս տարեթիվը պակասում է երկրորդ խմբի ձեռագրերում, ուր ի տարբերություն առաջինների, նշված են միայն նրա գահակալության տարիները՝ «9» (3):

Առաջին խմբի ձեռագրերում Կոստանդին Կատուկեցու հաջորդ՝ Ստեփաննոս Հռոմկլայեցու անվան դիմաց նույնպես նշված է թվական՝ «Չ10» (1290): Հիշատակված է նաև նրա իշխանության երկու տարին և գերեվարությունը: Հիշավի, Ստեփաննոս Հռոմկլայեցին կաթողիկոս է հաստատվել 1290 թվականին. երկու տարի անց, 1292 թվականին Հռոմկլեյայն գրավում են մամլուքները և նրան գերի են տանում: Մեկ տարի

²⁵ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 115—116:

²⁶ Հ. Մանանդյան, Երկեր, Գ, էջ 428:

²⁷ Քարթլիսի ծխովբեթյի կամ Վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը, էջ 024:

անց, նա մահանում է գերության մեջ: Այլ պատկեր է, սակայն, երկրորդ խմբի ձեռագրերում: Նրանցից մեկում (№ 3070) Ստեփաննոսի անվան դիմաց թվական չի նշված: Սխալմամբ հիշատակված է «ՉԼԸ» (1289) թվականը, իբրև 73-րդ կաթողիկոսի ընտրության տարեթիվ: Նույն խմբի № 9178 ձեռագրում, Հռոմկլայի գրավման և կաթողիկոսի գերեզմարության տարեթիվը, դարձյալ սխալմամբ, նշված է նույն «ՉԼԸ» (1289) թվականը:

Հիշյալ ցուցակում տարբեր տարեթիվներ են նշված նաև Գրիգոր Անավարդեցու անվան դիմաց, որը կաթողիկոսական աթոռին է հաստատվել Հռոմկլայեցու մահվանից հետո՝ 1293 թվականին: Այսպես, առաջին խմբի ձեռագրերից № 582-ում Գրիգոր Անավարդեցու տարեթիվը նշված է 1289, այն դեպքում, երբ նրա նախորդ Հռոմկլայեցին հիշատակված է 1290 թվականով: Այդ խմբի մեկ այլ (№ 6520) ձեռագրում Անավարդեցու անվան դիմաց նշված է «ՉԽԱ» (1292) թվականը:

Երկրորդ խմբի № 3070 ձեռագրում Գրիգոր Անավարդեցու կաթողիկոսության տարիների ճիշտ նշումի հետ միասին («ԺԳ» 13 տարի) իբրև իշխանության հաստատվելու տարեթիվ, առաջին խմբի № 582 ձեռագրի օրինակով, հիշատակված է դարձյալ «ՉԼԸ» (1289) թվականը:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ առաջին խմբի ձեռագրերում տրված են Գրիգոր Անավարդեցու նախորդ երկու կաթողիկոսների տարեթիվները՝ «ՉԼԸ» և «ՉԼԹ», որոնք չկան երկրորդ խմբի ձեռագրերում: Ապա, և՛ առաջին, և՛ երկրորդ խմբերի ձեռագրերում աղավաղված է Գրիգոր Անավարդեցու գահակալման տարեթիվը:

Ժամանակագրությունում տեղադրված ցուցակների մեծ մասի նման «Կաթողիկոսք Հայոցը» ևս ունի ցուցակն ամփոփող նախադասություն, որի տեղը մեր բերած օրինակներում խախտված է:

Առաջին խմբի ձեռագրերում այն բերված է Կոստանդին Կատուկեցու կաթողիկոսության նշումից հետո. «Տէր Կոստընդին, ՀԳ կաթողիկոսք նստին ՉԼԸ թվին»: Լրիվ տարբեր պատկեր է ներկայացնում երկրորդ խմբի ձեռագրերից № 3070-ը: Այստեղ Ստեփաննոսի իշխանության տարիների թվից հետո, իբրև ցուցակն ամփոփող նախադասություն, գրված է. «ՀԳ կաթողիկոս նստան ՉԼԸ թվին», որից հետո, սակայն, շարունակվում են Հռոմկլայի և Հռոմկլայեցու մասին տեղեկություններ: Ինչպես տեսնում ենք, ցուցակն ամփոփող նախադասությունը տեղաշարժված է, իսկ՝ ե՞տ, թե՞ առաջ, պարզվում է միայն ցուցակում առկա կաթողիկոսների ընդհանուր թիվը ճշտելուց հետո: Անհրաժեշտ է դառնում նախ պարզել, թե արդյո՞ք Կոստանդին Կատուկեցին և կամ Ստեփաննոս Հռոմկլայեցին իրոք 73-րդ կաթողիկոսն են հղել Հայաստանում:

Համեմատելով «Կաթողիկոսք Հայոց» ցուցակը նույնատիպ այլ ցուցակների հետ, նկատում ենք, որ Մխիթար Այրիվանեցու կազմած ցուցակը շատ է մոտենում Մխիթար Անեցու համանուն ցուցակին: Վերջինս հետագայի լրացումով նույնպես ավարտվում է Գրիգոր Անավարդեցի կաթողիկոսով: Շարունակողը ժամանակակից է հղել Անավարդեցուն, քանի որ գրում է. «Եւ այժմ է տէր Գրիգոր, Անաւարդայ եպիսկոպոսն»²⁸, Մխիթար Այրիվանեցու և Անեցու ցուցակները նույնանում են ինչպես անուններով, զահակալման տարիների նշումներով, այնպես և ընդգրկված կաթողիկոսների թվով: Պարզվում է, որ Այրիվանեցու ցուցակն ամբողջական է: Դրչի վրիպումով պակասում է միայն Տրդատ Ոթմեցու անունը, որը նկատի է առնված նրանց ընդհանուր թվի մեջ: Ե՛վ Մխիթար Այրիվանեցու, և՛ Մխիթար Անեցու ցուցակներում պակասում են Մելիտե Մանազկերտացու և Մովսես Մանազկերտացու անունները, որոնց կապակցությամբ Մ. Օրմանյանը գրում է. «Ազգային պատմիչներ Յովհաննէս կաթողիկոսէ սկսելով և կաթողիկոսներու գավազանադիրք կազմողներ, ընդհանուր կերպով ցուցակի չեն անցներ Մելիտէն, և անոր յաջորդող Մովսէսը, և Յովսէփ Հոդոցմեցիէ հաջը Գիւտ Արահղացիին կանցնին, իբր թէ անմիջապէս իրարու յաջորդած ըլլային»²⁹:

Մխիթար Անեցու ցուցակում չի նշված և ոչ մի տարեթիվ, ինչպիսին և ենթադրում ենք, որ հղել է Մխիթար Այրիվանեցու սկզբնագրում (նկատի չունենք «ՉԼԸ» թվականը): Մխիթար Անեցու մոտ, ի տարբերություն Մխիթար Այրիվանեցու, չկա միայն վերջին ամսփոփող նախադասությունը, որը հատուկ չէ նրա կազմած ցուցակներին:

Ցուցակների զուգադիր համեմատությունից ակնհայտ է դառնում, որ Մխիթար Այրիվանեցին իր ցուցակը կազմելիս օգտվել է Մխիթար Անեցու վերոնշյալ ցուցակից:

Երկու ցուցակների համեմատությունը հրեան է բերում բանասերների ուշագրությունից վրիպած կարևոր մի այլ պարագա: Պարզվում է, որ ինչպես Այրիվանեցու, այնպես և Անեցու ցուցակում Կոստանդին Կատուկեցին հանդիսանում է ոչ թե 73-րդ, այլ 70-րդ կաթողիկոսը: Հետևապես, ցուցակն ամփոփող «73» թվի մեջ մտնում են Կոստանդինի հաջորդներ Ստեփաննոս Հոռմկլայեցին, Գրիգոր Անավարդեցին, ինչպես նաև վերջինիս հաջորդ Կոստանդին Կեսարացին, որի անունը ցուցակում չի հիշատակված (նա կաթողիկոսական աթոռին է հաստատվել 1307 թը-

²⁸ «Մխիթարայ Անեցույ Պատմութիւն», 1879, Ս. Պետերբուրգ, էջ 10—11:

²⁹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հատ. 1, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 410:

վականին): Այստեղից հայտնի է դառնում նաև, որ 73-րդ կաթողիկոսը իշխանության գլուխ է անցել ոչ թե 1287 կամ 1289 թվերին, այլ 1307 թվին:

Ուշագրավ է, որ Մխիթար Այրիվանեցու ցուցակն ամբողջությամբ վերցրած մինչև հիշյալ հատվածը, աշխատությունում տեղ գտած 30-ից ավելի այլ ցուցակների նման, շունի տարեթվային որևէ նշում: Այս առումով Ժամանակագրության սկզբնագրին ավելի մոտ է № 3070 ձեռագրի վերոգնյալ ցուցակը: Նրանում բոլոր կաթողիկոսների համար կան նշումներ իշխանության տարիների վերաբերյալ, իսկ եղած միակ տարեթիվը՝ «ՉԼԸ»-ն (1289) է, որը նշված ձեռագրերից ոչ մեկում չի կապվում համապատասխան անձի և կամ իրադարձության հետ: «ՉԼԸ» թվականը իր հերթին կարևորություն է ստանում նրանով, որ շնայած անհարկի, սակայն օգտագործված է նաև մյուս երկու խմբերի ձեռագրերում: Դա թույլ է տալիս ասելու, թե Մխիթար Այրիվանեցու սկզբնագրում «Կաթողիկոսը Հայոց» ցուցակի վերջում եղել է ինչ-որ հիշատակություն՝ կապված «ՉԼԸ» թվականի հետ: Նկատի առնելով, որ Կոստանդին Կատուկեցին իշխել է մինչև 1289 թվականը, կարծում ենք, որ այն նշված է որպես 70-րդ կաթողիկոսի իշխանության վերջին տարեթիվ: Դրանով ճշտվում է և ամփոփող նախադասության տեղը: Ցուցակն ավարտվում է Կոստանդին Կատուկեցի կաթողիկոսի անվան և իշխանության տարիների թվի նշումով, որին հաջորդում է ցուցակն ամփոփող նախադասությունը: Առաջնորդվելով այս ճշգրտումներով, հնարավոր է դառնում պայմանականորեն ուղղում մտցնել ցուցակի այդ հատվածում: Ըստ այդմ, սկզբնագրում այն ունեցել է հետևյալ մոտավոր պատկերը.

Տէր Յակոբ ԺԹ

Տէր Կոստանդին Գ

2 կաթողիկոս նստան ՉԼԸ թվին:

Դրանից հետո գրված վերջին կաթողիկոսների անունները (Ստեփաննոս Հոռմկլայեցի, Գրիգոր Անավարզեցի) պետք է դիտել որպես 1289 թվականից հետո արված հավելում:

Նման հավելում ունի նաև «Թագաւորը Վրաց» ցուցակը: Այստեղ, վրաց իշխանների և Թագավորների ընդհանուր թիվը ներկայացնող նախադասությունից հետո գրված են ևս երկու Թագավորների անուններ՝ Դավիթ, Վախթանգ, որոնցով ցուցակն ընդարձակվում է և հասնում մինչև 1307 թվականը: Այդ անունները, սակայն, չեն ընդգրկված ընդհանուր թվաքանակի մեջ: Այն ունի հետևյալ պատկերը.

Դեմետրէ սպանեալ
էթ իշխանք և թագաւորք:
Դաւեթ
Վասիթանկ³⁰:

Ուշագրաւ է նաև, որ այստեղ եզրափակիչ նախադասութիւնը հաշորդում է Դեմետրեի սպանութեան մասին եղած տեղեկութեանը՝ կատարւած 1289 թվականին: Ուստի, անկասկած է դառնում, որ այս ցուցակը ևս ավարտվել է նույն այն թվականով, ինչ որ «Կաթողիկոսք Հայոց» ցուցակը, և որ երկու ցուցակների հավելումը կատարվել է ավելի ուշ, միևնույն անձնավորութեան կողմից:

Հետագա հավելումների վերաբերյալ կասկած հարուցող տվյալ է բովանդակում «Իշխանք Կիլիկեցոց» ցուցակը: Այն վերջանում է «Հեթում ԺԵ» նշումով, որը մատնանշելով Հեթում Բ-ի իշխանութեան լրիվ տարիները, ցուցակը հասցնում է մինչև 1304—1306 թվականները (ինչպես նկատել է Գ. Հովսեփյանը, ըստ սկզբնագրի Հեթումի գահակալման տարիների նշումը, հավանաբար, եղել է «ԺԷ», որը նրա իշխանութեան լրիվ տարիներն է մատնանշում): «ԺԵ» նշումը Գ. Հովսեփյանի կողմից դիտվել է իբրև օտար հավելում, որովհետև Ժամանակագրութեան վերջին թվականից (1289) մինչև Հեթումի գահակալման վերջնական տարի տարիների մասին, աշխատութիւնում ոչինչ չի նշված³¹:

Ցուցակը, սակայն, ինքնին օտար միջամտութեան վերաբերյալ որևէ տարակուսանք չի առաջացնում: Ընդհակառակը, հենց «Իշխանք Կիլիկեցոց» ցուցակով է ամփոփվում հայ իշխանների և թագավորների հարստութիւնների համապատասխան կազմված 5 անվանական ցանկերի ընդհանուր թվաքանակը (129 անձինք), որի մեջ մտնում է և Հեթում թագավորը: Բայց, համեմատելով այս ցուցակը վերոքննյալ երկու ցուցակների հետ, որոնք ավարտվում են այդ նույն թվականին կատարված իրադարձութեան հիշատակմամբ, նաև նկատի ունենալով, որ նույն Հեթում Բ-ի իշխանութեան գլուխ անցնելու տարեթիվով (1289 թ.) ավարտվում է Ժամանակագրութիւնը, ցուցակին հարազատ կարող ենք դիտել միայն Հեթումի անվան հիշատակութիւնը, կապված նրա իշխանութեան գլուխ անցնելու Ժամանակաշրջանի՝ 1289 թվականի հետ:

Այսպիսով, ի մի բերելով կատարված քննութիւնը, եզրակացնում ենք, որ Ժամանակագրութեան առաջին մասը, որի մեջ մտնում են նշված երեք ցուցակները, ավարտվում է 1289 թվականի հիշատակութեամբ:

³⁰ Ձեռ. № 582, Թերթ 11բ:

³¹ Գ. Հովսեփյան, Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 15:

Առաջադրված հարցի առնչությամբ ուսումնասիրվել է և ժամանակագրության բուն բնագիրը: Ինչպես նշվեց, այստեղ թվական վերջին տվյալը Հեթումի գահակալման տարեթիվն է՝ 1289, որին հաջորդում է տեղեկություն հացաթանկության վերաբերյալ:

«Մեռալ թագաւորն իւրն և նստաւ Հեթում:

Եղև սաստիկ հացաթանկութիւն մարդոյ և անասնոյ. ԶԼԸ»³²,

Գ. Հովսեփյանը, որ ժամանակագրության վերջին տարեթիվը համարում է 1289 թվականը, ենթադրում է, որ հացաթանկության վերաբերյալ եղած տեղեկությունը համապատասխանում է Սամվել Անեցու պատմության շարունակողի հետևյալ նշումին. «ՌՅԱ. (1301). Ի ԶԽԸ թվին եղև սով սաստիկ և մորթ ցորեանն ԲՃՄ (250) դրամ»³³: Այստեղից էլ բխում է այն ենթադրությունը, որ դա վերաբերելով 1301 թվականին, ավելացված է հետագայում³⁴:

Ձեռագիր հիշատակարանների քննությունը ցույց տվեց, որ իրոք, XIII դարի վերջերին և XIV դարի սկզբներին եղել է ուժեղ սով, որն ընդգրկել է ամբողջ երկիրը: Այսպես. 1294 թվականին Դրաղարկում Բարսեղ երաժիշտի ընդօրինակած ժողովածուում կարդում ենք. «Ռ՛հ, թէ ինչ ի մեծ նեղութիւն կան քրիստոնէք ի սովոյն յայսմ ամի... Ո՛հ, դառն վշտիս և անբերելի աղետիցս, թէ ինչ ի մեծ նեղութիւն կան քրիստոնէք ի սովոյն»³⁵:

1300 թ. կարելիում ընդօրինակված Ավետարանում Ստեփանոս գրիչը թողել է հետևյալ հիշատակարանը. «...Արդ գրեցաւ զանձարանս... ի թուականիս Հայոց ԶԽԹ (1300), ի քաղաքիս Կա[ր]նոյ, որ կոչի Թեոդապալիս... ի նեղ ժամանակի, զի սաստկացաւ հարկապահանջութիւն ի վերա երկրիս, և եղև սովս սաստիկ, ընդ ամենայն ||| արարչին ||| ի վերայ մեր...»³⁶:

Հիշատակարանային տեղեկությունները վերաբերում են ոչ միայն 1300 թվականին, այլև նրանից առաջ ընկած ժամանակաշրջանին, ուստի, անկասկած է, որ տնտեսական ծանր վիճակը, հացաթանկությունը սկսվել է ոչ միանգամից, այլ դեռևս XIII դարի վերջերից, իսկ ավելի է խորացել ու «սաստիկ սովի» վերածվել հետագայում: Հետևյալս, ոչ մի հիմնավոր փաստ չունենք հացաթանկության վերաբերյալ

³² Ձեռ. № 582, թերթ 44բ:

³³ «Սամուէլի քահանայի Անեցու Հաւաքմունք ի զրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 155: Գրքում աղագրական սխալի հետևանքով «Ռ»-ի փոխարեն գրված է «Ո»:

³⁴ Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 14:

³⁵ Մատենադարան, Ձեռ. № 2588, թերթ 178ա, 181բ:

³⁶ Մատենադարան, Ձեռ. № 2817, թերթ 200բ—201ա:

եղած տեղեկության գրառումը դիտելու որպես ուրիշի կողմից կատարված հալկում:

Նշված օրինակներից բացի, ժամանակագրության բնագրի ուսումնասիրությունը երևան հանեց բանասերների ուշագրությունից վրիպած «ԶԼԸ» (1289) թվականի օգտագործման ևս մեկ օրինակ: Պարզվեց, որ աշխատության երկրորդ մասը № 582, 1723 ձեռագրերում և նրանից կատարված ընդօրինակություններում վերջանում է Ադամից մինչև Քրիստոսի ծնունդն ընկած ժամանակաշրջանում հայտնի 6 նշանավոր իրադարձությունների հիշատակմամբ, վերջում իբրև ամփոփում նշելով նաև «ԶԼԸ» թվականը:

Դա, ինչպես ստորև կտեսնենք, վերաբերում է հեղինակի ժամանակաշրջանին և մատնանշում է աշխատության հեղինակման տարին: Այսպես, «ՅԱդամայ ի շրհնդեղն ամբ ՍՄԽԲ (2242): Անդի յաշտարակն ամբ ՇԻԵ (525): Անդի յԱրրահամ ՆժԷ (417): Անդի յԵԼԱՆ Իսրայելի յնգիպտոսէ ՇԵ (505): Անդի ի Սողոմոնի շինած տաճարին ՆՁ (480): Անդի ի Զարաբաբելի շինած տաճարին ՇԺԱ (511): Անդի ի ծնունդն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ ՇԺԸ (513): Միանգամայն ԲՃԴԸ (5198): Թուփն ԶԼԸ (733): Ի ծննդենէն Քրիստոսի ի հայ թիվ ՇԾԳ (553)»³⁷:

Ժամանակագրության տպագիր օրինակներում «ԶԼԸ» թվականի այս նշումը հիմնականում դուրս է մնացել բնագրից: Չնայած այն առկա է Մ. Էմինի ընդօրինակած ձեռագրում³⁸, սակայն տեղ չի գտել նրա մոսկովյան հրատարակությունում, որը կատարված է Մ. Սալանյանցի ընդօրինակության հիման վրա³⁹: Ք. Պատկանյանը, առաջնորդվելով մոսկովյան հրատարակությունով, իր հայերեն տպագրությունում հիշյալ նախադասությունը բերել է իբրև տարբերակ՝ «Ք» ձեռագրի (Լենինգրադ, ԿՅ С—13), իսկ ուսներեն թարգմանությունում չի նշել ընդհանրապես⁴⁰: «ԶԼԸ» նշումը չկա նաև Բրոսսեի ֆրանսերեն թարգմանությունում⁴¹: Հավանաբար այս է պատճառը, որ այդ թվականը չի մտել գիտական շրջանառության մեջ: Մինչդեռ, ինչպես տեսնում ենք, աշխատությունում պահպանված է ուղղակի տեղեկություն նրա հորինման թվականի վերաբերյալ:

Այսպիսով, աշխատության ընդհանուր քննությունից երևան է գալիս այն փաստը, որ նրա երեք մասերից յուրաքանչյուրը վերջանում է 1289 թվականով: Ուստի, եզրակացնում ենք, որ աշխատությունը գրվել

³⁷ Ձեռ. № 582, Թերթ 28ր:

³⁸ Ձեռ. № 6416, Թերթ 30ր:

³⁹ Ձեռ. № 6520, Թերթ 90ր:

⁴⁰ «Մխիթարայ Արիվանեսցոյ Պատմութիւն ժամանակագրական», էջ 57:

⁴¹ Մ. Brosse, նշվ. աշխ., էջ 57:

և ավարտվել է այդ թվականին, իսկ նրանից հետո եղած սակավ տեղեկություններն ու կաթողիկոսների, իշխանների անուններն ավելացվել են հետագայում:

Ձեռագրական նորահայտ մի տեղեկության համաձայն, Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրությունը որոշ ձեռագրերում ունեցել է շարունակություն և հասել մինչև 1311 թվականը: Այդ տեղեկությունը պահպանված է Մատենադարանի երկու ձեռագրերում (№ 2271, Թ. 213ա—214ա, № 2220, Թ. 291բ—293ա) առկա «Յանկ պատմագրացում», ուր ասվում է. «Մխիթար Այրիվանեցի, Համառոտ գաւաղանաւ մինչև ի էՃԿ (760) թիւն»⁴²: Ցուցակը պարունակող ձեռագրերն ընդօրինակված են միմյանցից, ընդ որում՝ № 2220-ը հանդիսանում է № 2271-ի ընդօրինակությունը, իսկ վերջինս էլ նախագաղափար օրինակ է ունեցել մեզ անհայտ 1696 թ. ընդօրինակած մի ձեռագրի: Ուշագրավ է, որ Այրիվանեցու սույն աշխատության հայտնի բնագրերից և ոչ մեկը չի ավարտվում «էՃԿ» թվականով: Հետևապես, Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրության բնագրի այն օրինակը, որի հիման վրա անանուն հեղինակը կազմել է իր ցուցակը, անհայտ է:

Խոսելով Այրիվանեցու հիշյալ աշխատության ընդգրկած ժամանակաշրջանի մասին, անհրաժեշտ ենք համարում մի երկու խոսքով անդրադառնալու նրանում առկա տոմարական այն հաշվարկին, որը, ինչպես ասացինք, ըստ Բրոսսեի, հանգեցնում է 1297—1300 թվականներին: Ժամանակագրությունում տոմարական աղյուսակը հաջորդում է Աթանաս Տարոնացու կողմից Հայոց Մեծ թվականի ստեղծման մասին եղած տեղեկությանը և ներկայացնում է հայ եկեղեցու տոները շարժական տոմարով: Աղյուսակում տարեթիվ չի նշված, սակայն ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ, ինչպես գրում է Բրոսսեն, այս աղյուսակը կազմված է մի տարվա համար. «Երբ ջրօրհնեքն ընկնում է նավասարդ ամսին, այդպիսի տարի է եղել 1297 թ. և նրան հաջորդող երեք տարիները, երբ նավասարդի 1-ը համընկել է հունվարի 6-ին»⁴³: Ավելի հստակ պատկերացնելու համար բերենք համապատասխան հատվածը. «Կալ զՀայ Մեծ թուականս և բաժանեայ ընդ Դ. մի մասն նահանջ է: Կալ զնահանջ, տուր մեհեկի ամսոյ, ուր սպառի՝ Յայտնութիւն է: Կալ Զյայտնութիւնն՝ Դ ի վերա ած՝ Տեառնընդառաջ է ի հոռի: Ը ած՝ գարուն է ի սահմի: ԻԶ ած՝ Աւետիս է ի սահմի և ի տրէ: Գ ած՝

⁴² «Յանկ պատմագրացը» տե՛ս հրատարակված՝ Զ. Անտյաճ, Հայկական մատենագիտություն, հատ. Ա, էջ LIV—LV: Տե՛ս նաև՝ Գ. Արքայաճ, Բանասիրական հիտոխուղամներ (Բանբեր մատենադարանի», № 4, Երևան, 1958, էջ 72—75):

⁴³ Տե՛ս Մ. Բրոսսե, նշվ. աշխ., էջ 72:

անկաստեղ է ի տրէ: ԺԳ ած՝ ելաստեղ է ի քաղոց: Թ ած՝ ամառն է ի յարաց: Զ ած՝ Աստուածածին է ի յարեգ: Զ ած՝ Սուրբ խաչ է ի յահկի: Ժ ած՝ աշուն է ի յահկի: ԺԱ ած՝ Յիսնակաց բարեկենդան է ի մարգաց: ԺԱ ած՝ ձմեռն է ի հրոտից: ԻԲ ած՝ Յայտնութեան բարեկենդան է ի հրոտից և յաւելիսն: Ը ի վերա Բարեկենդանին ած՝ Ջրաւրհնեք է, յաւելիսն և ի նավասարդի⁴⁴: Հաշվարկի համաձայն հրոտի 11-ին ավելացրած 22 օր՝ Հայտնութեան բարեկենդանն է: Նրա 19 օրը լրացնում է հրոտից ամիսը, իսկ մնացած 3 օրն անցնում է ավելացին: Ապա, ավելյացի երեք օրվան ավելացրած ութ օր՝ ջրօրհնեքն է: Ութ օրից երկուսը գումարելով ավելյացի երեք օրվան, լրացնում է այն, իսկ մնացած 6 օրը փոխանցվում է հաջորդ՝ նավասարդ ամսին:

Այս բացահայտելուց հետո, Հայոց Մեծ թվականի համար կազմած տոնացույցի միջոցով ակնհայտ է դառնում, որ ջրօրհնեքը՝ հունվարի 6-ը, համընկնում է նավասարդ ամսվա առաջին օրվան՝ 1297—1300 թթ. վականներին⁴⁵:

Կատարված ճշտումով երևան է գալիս հակասական մի պատկեր: Պարզվում է, որ 1289 թվականին ավարտված Ժամանակագրությունում առկա է 1297—1300 թթ. գրված տոմարական հատված: Ինչպես համերաշխել այն վերոքննյալի հետ: Ժամանակագրության բնագրական քննությունը լույս է սփռում նաև այս հարցի վրա: Այն ցույց է տալիս, որ աշխատությունում, նշված աղյուսակից բացի, կան նաև տոմարական այլևայլ հատվածներ, որոնք չեն առնչվում Ժամանակագրության բովանդակության հետ, հետևապես նրա անմիջական բաղկացուցիչ մասերը չեն: Դրանցից են, օրինակ, հիշյալ տոմարական հատվածին հաջորդող կենդանակերպերի անունները հայերեն և վրացերեն լեզուներով⁴⁶: Ապա, Հովհաննես Սարկավագի կողմից անշարժ տոմարի ստեղծման մասին եղած տեղեկությանը հաջորդող հայ եկեղեցական տոների համար անշարժ տոմարով կազմված աղյուսակը⁴⁷:

Կարծում ենք, որ դրանց թվին պետք է դասել նաև Ժամանակագրության վերջաբանից հետո տրված Հինգհարյուրակի 13 շրջանները ներկայացնող տոմարական հատվածը⁴⁸: Նշվածներից բացի, աշխատու-

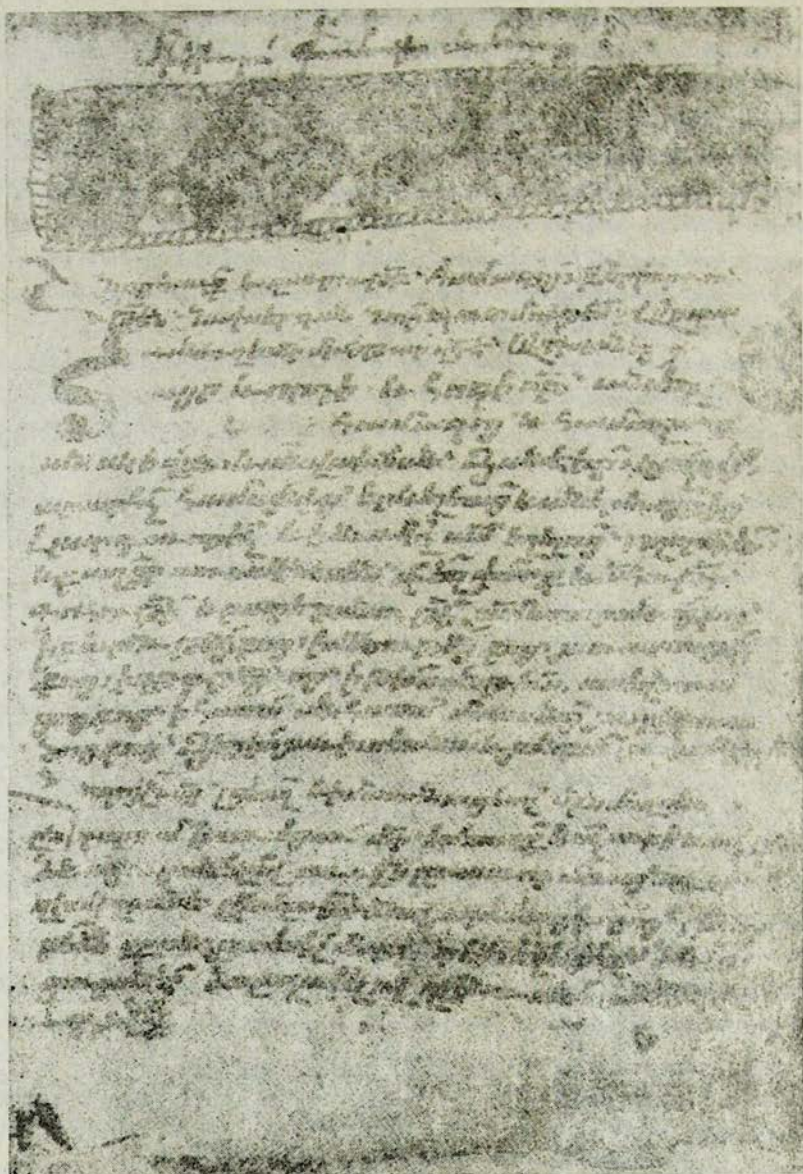
⁴⁴ Զեռ. № 582, թերթ 32ր: Մխիթար Արիվանեցու աշխատության հիշյալ հատվածը հրատարակված է միայն Մ. Բրոսսի կողմից՝ հայերեն և ֆրանսերեն լեզուներով. ՏԽ՝ նշվ. աշխ., էջ 72, 110:

⁴⁵ ՏԽ՝ Բ. Թումանյան, Առձևն տոմարացույց, Երևան, 1965, էջ 21:

⁴⁶ Զեռ. № 582, թերթ 32ր:

⁴⁷ Նույնը, թերթ 39ա:

⁴⁸ Նույնը, թերթ 44ր: Ժամանակագրության XIX դ. ընդօրինակողների, հրատարակիչների և նրա հետ առնչված բանասերների ուշագրությունից վրիպել է «ՇԼԲ» կիսաշրջանին վերաբերող հատվածը, գրված աշխատության վերջաբանից հետո: Այն սյահ-

Նկ. 6. «Նոր պատմութեան» անվանաթերթի 2-րդ թ. 582, թ. 2-րդ:

թյունն ունի այլ ընդմիջարկություններ, որոնք հարադատ չեն նրան (Արիստոտելի ծառք, «Կարգագրութիւն գրոց սրբոց...» ցուցակը և այլն): Այստեղ, սակայն, ուշադրաւ է մեկ այլ հանգամանք: Այդ ընդմիջարկությունները հեղինակված են հենց իր՝ Մխիթար Այրիվանեցու կողմից և կազմում են նրա մեկ ուրիշ ստեղծագործութեան, հավանաբար մեկնողական բնույթ ունեցող, «Տոմարական տեսութեան» առանձին մասերը:

Արդ, ի մի բերելով վերոբնեյալը, հանգում ենք հետևյալ եզրակացություններին.

ա. Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրութեան երեք գլուխներն ավարտվում են 1289 թվականի հիշատակութեամբ: Այստեղից հետևում է, որ այն գրվիւ և ավարտվիւ է այդ թվականին:

բ. Աշխատութեան առաջին գլխում տեղադրված «Կաթողիկոսք Հայոց», «Եղիանք Կիլիկեցոց» և «Իշխանք Վրաց» ցուցակներում առկա են 1289 թվականից հետո կատարված որոշ հավելումներ:

գ. Աշխատութեան ավարտից հետո, նրան են միահյուսվել Մխիթար Այրիվանեցու 1297—1300 թթ. գրված մեկ այլ աշխատութեան՝ «Տոմարական տեսութեան» տարբեր հատվածներ:

Մխիթար Այրիվանեցու քննվող աշխատութեան խորագիրը չի պահպանվել: Այն սկսվում է առաջաբանը ներկայացնող ենթախորագրով. «Շնորհաւք և դարութեամբ համագոյ սուրբ Երրորդութեանն: Նախերգան նոր պատմութեանս արտահանալ ի տէր Մխիթար վարդապետէ Այրիվանեցոյ»: Ենթախորագրային նշում ունի նաև նրա երկրորդ մասը. «Շնորհաւք տեսուն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի կրկին ձեռնարկութիւն տէր Մխիթար վարդապետի ի փառս Աստուծոյ»: (ՏՆ՝ս նկ. 6): Ենթախորագիրը գիտելով իբրև հավաստի տվյալ, կարելի է ասել, որ աշխատությունը հեղինակը վերնագրել է «Նոր պատմութիւն» անունով: Պետք է

պահելում է ժամանակագրութեան հնագույն բնագրերը պարունակող № 582, 1723 ձեռագրերում, որոնք, ինչպես ցույց տվեցինք հիշյալ ձեռագրերը նկարագրելիս, նույնատիպ են միայն Մխիթար Այրիվանեցու աշխատութեան ընդօրինակութեամբ: Երկու ձեռագրերում էլ նույնն է այդ հատվածի գրութեան արտաքին ձևը: Այս նկատառումներին ամփոփելով նաև այն, որ աշխատությունն ունի նման այլ ընդմիջարկություններ, կարող ենք եզրակացնել, որ «ՇԼԹ»-ին վերաբերող հատվածը կազմում է դրանցից մեկը և լրացնում է Մխիթար Այրիվանեցու իսկ հեղինակած տոմարական տեսությունը: Ստորև տալիս ենք այդ հատվածը. «ՇԼԹ ամեն շրջան մի է: Առաջին շրջանն՝ յնեղմայ Ղէ ամին լցաւ Երկրորդն յԱրեգի ձԲ-ին լցաւ Երրորդն՝ ի Ղամբայ ձԵԴ-ին: Զորրորդն՝ ի Նոյի ՆՁԶ-ին: Հինգերորդն՝ յԵրեւայ ԼԳ-ին, վեցերորդն՝ ի Նաբոլայ ԼԵ-անն: Եւթներորդն՝ յԵղիպտոսի ԾԹ: Ութերորդն՝ ի Դաւթայի Ա: Իններորդն՝ ի Բաբելոնացոց գերութեանն ի ԽԹ: Տասնն՝ ի Կալդայ կայսեր Բ-ն: ԺԱ Յուստիանոսի է: ԺԲ ի ՇԵԴ-թվին հայոց: ԺԳ ի ՌԶԵ թվին» (ձեռ. № 582, Թերթ 44բ):

նկատել, սակայն, որ XIX դ. արտագրութիւններում և նրանցից կատարված տպագրութիւններում աշխատութեանը տրվել են տարբեր խորագրեր: Մոսկովյան տպագրութիւնում Մ. էմինը, պահպանելով հանդերձ նրա ենթախորագրային նշումը, տիտղոսաթերթում այն վերնագրել է «Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն հայոց»: Ք. Պատկանյանի հայերեն և ռուսերեն հրատարակութիւններում այն վերնագրված է «Պատմութիւն» անունով, տիտղոսաթերթում նշված է «Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն ժամանակագրական», իսկ իբրև ենթախորագիր բերված է Կորգանովի 1841 թ. ընդօրինակութիւնից քաղված հետևյալ նշումը. «Պատմութիւն ժամանակագրական, արարեալ է տէր Մխիթար վարդապետէ Այրիվանեցոյ»: Այս վերջին խորագրով է հրատարակված նաև Մ. Բրոսսի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը: Նա, ի տարբերութիւն Ք. Պատկանյանի, պահպանել է նաև հեղինակային ենթախորագիրը:

Աշխատութեան այս վերջին հրատարակութիւնների հիման վրա էլ գիտական գրականութեան մեջ այն մուտք է գործել «Պատմութիւն ժամանակագրական» խորագրով: Բնականաբար, այս խորագիրը բխել է աշխատութեան ժամանակագրական բնույթից, որի վրա ուշադրութիւն է հրավիրել ինքը՝ Մխիթար Այրիվանեցին. «Իսկ մեք քայլելով ի վերայ ժամանակագրաց անհուն զրուցաց, քաղելով մի ի հազարաց և ղերկուս ի բիւրուց, ըստ կարի հասու արարաք զձեզ՝ սրբազան հարք և եղբարք, կարգի և թուոյ ժամանակաց»⁴⁹:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Մխիթար Այրիվանեցին իր երկը կոչել է «նոր պատմութիւն», որն էլ, անկասկած, պետք է դրվի գիտական շրջանառութեան մեջ: Ուստի, առաջնորդվելով հեղինակի իսկ անվանմամբ, մենք նրա սույն երկը այսուհետև կոչելու ենք «նոր պատմութիւն»:

Աշխատութիւնն սկսելուց առաջ Մխիթար Այրիվանեցին նպատակ է ունեցել շարագրելու պատմական ընդարձակ մի երկասիրութիւն, որը, սակայն, չի իրականացրել, երկյուղելով նրա ծավալի մեծութիւնից. «Արդ, թէպէտ յաւժարութիւն սրտիս ստիպէ զիս ՚ի մի բաւանդակել զամենայն պատմութիւնս և զպատճառս իւրեանց, սակայն կասեալ գտանիմ՝ յանվարժութիւնս իմ հայելով, ևս և յանշարժութիւն գրելոցն», — հաղորդում է նա առաջարանում⁵⁰:

Թե ինչո՞ւ Մխիթար Այրիվանեցին իր ժամանակագրական պատմութեանը տվել է «նոր» անունը, պարզվում է աշխատութեան բովան-

⁴⁹ Ձեռ. № 582, Թերթ 14ա:

⁵⁰ Ձեռ. № 582, Թերթ 3ա:

դակության, կառուցվածքի և շարադրանքի ձևի ուսումնասիրությունից, որոնց կծանոթանանք ստորև:

«Նոր պատմութիւնը» բաղկացած է երեք հիմնական մասից, առաջարանից և վերջարանից: Առաջին մասում ընդգրկված են արարչության վիցօրյա պատմութիւնն ու պատմական նշանավոր անձանց անվանական, մատենագիտական ու այլ (թվով 34) ցանկեր: Երկրորդ մասում թվարկված են Ադամից մինչև Քրիստոսի ծնունդն ընկած աստվածաշնչային և պատմական իրադարձութիւնները: Երրորդ մասը, որը ներկայացնում է բուն բովանդակութիւնը, նույնպես օժտված է ուրույն առաջարանով: Այն ընդգրկում է Քրիստոսի ծննդից մինչև 1289 թվականն ընկած հայ ժողովրդի պատմութիւնը, ինչպես և տեղեկութիւններ նրա հետ առնչված պետութիւնների մասին:

Նշված երեք մասերից յուրաքանչյուրն ունի ավարտուն բովանդակութիւն և առանձին վերցրած կազմում է մեկ ամբողջութիւն: Դրանով հանդերձ, աշխատութիւնն ունի ներքին միաձուլ ընդհանուր կառուցվածք, ուր առաջին մասում ի մի են բերված աշխատութեան ընդգրկած ժամանակաշրջանում գործող նշանավոր անձանց անունները, իսկ հաջորդ երկու մասերը կազմում են պատմութեան ժամանակագրական շարունակութիւնը:

Աշխատութեանը յուրահատուկ կառուցվածք է տալիս հատկապես նրա առաջին մասում տեղադրված ցանկերի խումբը: Հայտնի է, որ մինչև Մխիթար Այրիվանեցին որոշ պատմիչների (Մովսես Խորենացու, Մովսես Կաղանկատվացու, Մխիթար Անեցու, Միքայել Ասորու և այլն) աշխատութիւնների ընդհանուր շարադրանքն ընդմիջարկված է թագավորների, իշխանների, կաթողիկոսների, պարսից գահակալների և պատմական այլ անձանց անունների ցանկերով: Այրիվանեցին առաջինը լինելով, ոչ միայն ի մի է բերել նախորդների կազմածը, լրացրել, ամբողջացրել է դրանք, ավելացրել թիվը, այլև անշատել է բուն շարադրանքից և իբրև նրա լրացուցիչ մաս գետեղել աշխատութեան սկզբում: Ցանկերի այս խումբը, դասակարգված ժամանակագրական հաջորդականութեամբ, առանձին խորագրերով, յուրաքանչյուրին կից տրված ամփոփիչ թվերով, լրացնում է աշխատութեան բուն շարադրանքի հմուտ հակիրճութիւնը և առավել հստակ ու ամբողջական տեսք տալիս նրան:

«Նոր պատմութիւնը» գրելուց առաջ հեղինակը կատարել է նախապատրաստական մեծ աշխատանք՝ հատկապես համապատասխան գրականութիւն ձեռք բերելու համար: Նրա օգտագործած սկզբնաղբյուրները հայ և օտար պատմական, գրական, տոմարական և եկեղեցական թե-

մատիկայով գրված երկասիրություններ են, որոնք, սակայն, թվարկված չեն հեղինակի կողմից:

Եկեղեցական պատմության համար, որը հիմնականում զբաղեցնում է աշխատության առաջին մասի կեսն ու երկրորդ մասը, Այրիվանեցին հիշատակում է միայն Եվսեբիոս Կեսարացուն, Կղեմես Աղեքսանդրացուն, Պլատոնին: Այդ մասին նա կատարում է այսպիսի հիշեցումներ. «Բայց ըստ Դ վիպաբանութեան Նսեբեայ պարտիմբ իմանալ...», «Կղեմ ասէ», «Պլատոն ասէ» և այլն: Դրանցից բացի, նա օգտվել է Աստվածաշնչի կանոնական և անկանոն գրքերից, Միքայել Ասորու, Մատթեոս ՈւսՀայեցու, Վարդան Արեւելցու և այլ հեղինակների համապատասխան երկերից⁵¹:

Սկսելով հայ ժողովրդի պատմության բուն շարադրանքը, Մխիթար Այրիվանեցին կանգնում է դժվարության առաջ: Պատմագրին մտահոգություն է պատճառում այն, որ ինքը կոչված լինելով գրելու իր ժողովրդի՝ «Հայաստան ազգի» պատմությունը, ստիպված է նրան միահյուսված շարադրել նաև երկիրը նվաճած օտար բռնակալների պատմությունը և դա այն դեպքում, երբ ձեռքի տակ չկան հարկ եղած աշխատություններ: «Մինչև ցայս վայր առաջնորդ ունելով զնախապետսն և ղթագաւորսն, շարայարէի ի նոսա զպիտանիսն պատմութեանցս, համառաւտելով զմի ի հազարաց: Իսկ յայսմ հետէ անկայ ի ծուփս խորհրդոց, զի ամենայն աշխատութիւն մեր վասն Հայաստան ազգիս և աշխարհիս պատմութեան է: Սակայն զի ոչ են ի բնէ ինքնակալ իշխանքն և թագաւորքն մեր: Հարկ է զի ընդ որոց ձեռամբ անկեալ կան, զնոցին թագաւորքն շարայարել, որպէս զի մերն ամբողջ կալցի զկարգն: Արդ, որպէս յիսկզբանն ի Հայկաջ հետէ հնազանդեցան հայք՝ ասորոց, յետոյ՝ մարաց, պարսից, մակեդոնացոց, Արշակունեաց, պարսկաց, տաճկաց, թուրքաց և այժմ թաթարաց: Սոյնպես երբեմն հոռոմոց, յետոյ՝ յունաց: Եւ այժմ պարտ է զհոռոմս և զպարսիկս կարգաբանել», — գրում է նա⁵²:

Ներկայացված հատվածը արտահայտելով հեղինակի հայրենասիրական, ազգասիրական տրամադրությունները, միաժամանակ վկայություն է այն մեծ պատասխանատվության, որ զգացել է նա, ձեռնարկելով այդ դժվարին աշխատանքին: Դրա արտահայտությունն է նաև աշխատության համար նրա օգտագործած աղբյուրների բաղմաբանա-

⁵¹ Ժամանակագրության կրոնասկզբնական պատմության սկզբնաղբյուրների ճշման ուղղությամբ մանրազնին ուսումնասիրություն է կատարել Մ. Բրոսսեն: Տե՛ս «Etudes sur l'histoire arménienne Mkhithar d'Airivank».

⁵² Զեռ. № 582, թերթ 28բ:

կությունն ու բաղմամբութեանդակութիւնը, որոնցով հիմնականում պայմանավորված է և նրա պատմագիտական արժեքը: «Նոր պատմութեան» համար օգտագործած սկզբնաղբյուրների թիվը հասնում է մոտ երկու տասնյակի: Հայ հեղինակներից Մխիթար Այրիվանեցին օգտվել է Ագաթանգեղոսից, Մովսես Խորենացուց, Ղևոնդից, Մովսես Կաղանկատվացուց, Ուխտանեսից, Մեսրոպ Վաչոցձորեցու «Պատմութիւն սրբոյն Ներսէսի» երկից, Սամվել Կամրջաձորեցուց, Մատթեոս Ուհայեցուց, Մխիթար Անեցուց, Սամվել Անեցուց, Վարդան Արեւելցուց, Կիրակոս Գանձակեցուց: Որոշ փաստեր թույլ են տալիս ասելու, որ նա օգտվել է նաև Հովհաննես Տարոնացու, Վահրամ Տիգրանակերտցու, Հովհաննես Սարկավազի, Հովհաննես Վանսկոսնի (Վանսկան վարդապետի) աշխատութիւններից, որոնք մեղ չեն հասել: Օտար հեղինակներից նրա հիմնական սկզբնաղբյուրներն են եղել Միքայել Ասորու Ժամանակագրութեան ու վրաց «Քարթլիս Յիսովրեբայի» հայերեն թարգմանութիւնները:

Նշված հեղինակներից Մխիթար Այրիվանեցին Ագաթանգեղոսի, Ղևոնդի, Ուխտանեսի, Սամվել Կամրջաձորեցու, նաև «Պատմութիւն սրբոյն Ներսէսի» երկի մասին հիշատակել է «Նոր պատմութիւնից» ավելի վաղ գրված իր մեկ այլ աշխատութիւնում՝ Ստեփանոս Սյունեցու վարքի մեջ: Այստեղ, խոսելով նախարարական բարձերը ներկայացնող գահնամակի մասին, Մխիթար Այրիվանեցին այն ավարտում է հետևյալ կերպ. «Իսկ եթէ զկարգ գահնամակին կամիցիս գիտել, ցուցանեն քեզ պատմութիւնքն Ագաթանգեղոսի, Ներսիսի և Ղևոնդի»⁵³:

Նպիսկոպոսական գահնամակը ներկայացնելիս նա վկայակոչում է Սամվել Կամրջաձորեցուն. «Եւ եթէ կամիցիս գիտել զգահնամակի եպիսկոպոսացն, ցուցանէ քեզ մեծն Սամուէլ հայրն Կամրջաձորոյ»⁵⁴: Թոնդրակյան աղանդի ծագումը իշխանակելով հայոց «ՄՀ» (821) թվին, նա Ուխտանեսին հիշատակելով իրրև սկզբնաղբյուր, գրում է, որ այդ նույն թվականին Փարսման քահանայի գլխավորութեամբ հայերից բաժանվել են ծագելը⁵⁵:

Այսպիսով, հեղինակի իսկ վկայութեամբ, հայտնի է դառնում, որ նա, նախքան «Նոր պատմութիւն» գրելը, ձեռքի տակ ունեցել է Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը, Ներսեսի վարքը, Սամվել Կամրջաձորեցու մեկ չհասած երկասիրութիւնը, Ուխտանեսի և Ղևոնդի պատմութիւնների լրիվ օրինակները (վերջին երկու հեղինակներից քաղված հատվածները չկան մեկ հասած բնագրերում):

⁵³ ՏՆ՝ս Գ. Հովսեփյան, Մխիթար Այրիվանեցի..., էջ 20:

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 19:

ի տարբերություն Սյունեցու վարքի իր խմբագրության, Այրիվանեցին «Նոր պատմության» մեջ չի հիշատակում օգտագործած սկզբնաղբյուրները: Վերջիններս երևան են գալիս, երբ դրանք համեմատում ենք աշխատության համապատասխան հատվածների հետ: Այսպես, Սյունեցու վարքի բնագրի համեմատությունը ժամանակագրության հետ հաստատում է տրամաբանական այն հետևությունը, որ վարքում հիշատակված վերոնշյալ հեղինակների գործերը սկզբնաղբյուր են ծառայել նաև ժամանակագրության համար: Բերենք մեկ օրինակ.

Մառնգուսին պատմութեանն բազմեւ-
ջանիկ սուրք եւ փառաւորեալ ճայրա-
պետին Մանփառոսի Սինեաց եպիսկոպոսի

Նոր պատմութիւն

ՄՀ (270) Թուրքի ի համանուն թոռնէ
աորա (իմա՝ Սմբատ Բագրատունու—
է. Հ.) յայտնեցան յաղանդն թողոր-
կեցոց յաւուրս Դաւթի կաթողիկոսի Կա-
կաղեցոյ, եւ ի սոյն աւուրս բաժանեցան
ի Հայոց ազգն Մադ, ի ձեռն Փարսմանայ
սմեմն փառաւոր քահանայի, որպէս
պատմէ սուրբն Ուստանէս եպիսկոպոսն
Սեբաստիոյ⁵⁷:

ՄՀ(270) Սմբատ Աբլարսայ. նա է
նախնին թոնդրակեցոց աղանդին: Յա-
ւուրն տէր Դաւթի Փարսման քահանայ
Կակաղեցի որոշեալ ի Հայոց ի Վիրս
դարձոյց զծոնդեացիսն, այս է Մադն,
որ կան այժմ ի Հոռոմս⁵⁸:

Ինչպես երևում է հատվածների զուգորդումից, Այրիվանեցին Պատմությունում հիշատակում է. «որոշեալ ի Հայոց ի Վիրս դարձոյց զծոնդեացիսն, այս է Մադն, որ կան այժմ ի Հոռոմս» հատվածը, որը չկա վարքում: Դա արդեն պարզ վկայություն է այն մասին, որ նա այստեղ ևս ուղղակի օգտվել է Ուստանեսից:

Հայ պատմիչների երկասիրություններում թուրք-սելջուկյան ցեղերի առաջին ասպատակությունների վերաբերյալ պահպանվել են կցկտուր տեղեկություններ. «Բայց զի զանուանս նոցա ոչ ուրեք գտաք գրեալ, վասն այնորիկ և ոչ մեք կարացաք դրոշմել թուրի թէ և ոչ ի դպրութիւն կենաց, այլ յարձանս ամբարշտաց»,—գրում են այդ մասին Սամվել Անեցին⁵⁸ և Կիրակոս Գանձակեցին⁵⁹: Այս հարցի շուրջը նրանց տված խիստ համառոտ շարադրումներից տեղեկանում ենք, որ սելջուկների առաջին արշավանքներին նվիրված պատմական երկասի-

⁵⁶ Ձև. № 582, Թերթ 35բ:

⁵⁷ Գ. Հովսեփյան, Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 97:

⁵⁸ Սամվել քահանայի Անեցու Հաւարմունք ի դրոց պատմագրաց», էջ 97:

⁵⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 83:

բության հեղինակ է Հովհաննես Սարկավազը, որից և օգտվել են իրենք. «Զալստիկ նշանակաւ գրոյց եցոյց մեզ իմաստասէրն մինչև ցՄէլիք շահն, զոր լիւրում տեղւոջն գրեցից սորին ձեռքնտուութեամբ: Իսկ զհօրն նորա ժամանակ, զարինախանն Սլփասլանայ և զնորին հօրն և զհաւուց, զոր Տուլլուպէկ և Մահմուտ և Սալլուկ անուանք են նոցա, տեսաք երբեմն գրեալ սորին ձեռք ստոյգ գտակաւ»:

Վարդան Արեւելցու պատմական երկասիրութիւնից էլ պարզվում է, որ այդ անցուդարձերի պատմութիւնը նվիրված տեղեկութիւններ են բովանդակել նաև «Վահրամայ որդւոյ Տիգրանայ վիպագրի» և Մխիթար Անեցու համապատասխան աշխատութիւնները, որոնցից նա կատարել է ուղղակի մեջբերումներ. «Իսկ որ զԱմիրալամունեացն կարգն բերեալ հասուցաք ՚ի Զափր և թողաւք, բանդի սկսաւ իշխանութիւն նոցա ՚ի վաթսուն թուին (611), և դադարեալ շփոթեցան յերեքհարիւր յիսուն թուին (901). և աստ և անդ բռնակալեալ տկարացան ՚ի զօրութենէ, և զօրացան ազգն թուրքաց այսպիսի պատճառաւ. էր ՚ի հորասան ոմն յիսմայեւացւոցն Մահմուտ անուն, որ անցեալ ընդ Զահան գետ յերկիրն Քնտաւացւոց, ածէ բազում գերիս ՚ի հորասան՝ որ ասի արեւելք, բնակեցուցանէ առանձինն, և աճեալ նոցա և բազմացեալ՝ դնեն զոմն ամիրա, և ապա տան նմա թագ՝ ի մեռանելն Մահմուտին. նա յաջողակ եղեալ տիրեաց Պարսից և նստաւ սուլտան, որում անուն էր Դօղլա-բաք: Այս ըստ Վահրամայ, որդւոյ Տիգրանայ վիպագրի»⁶⁰: Նույն իրադարձութիւնները Վարդան Արեւելցին ներկայացնում է և ըստ Մխիթար Անեցու: Ստորև բերում ենք միայն մեզ հետաքրքրող հատվածը. «Իսկ յառաջագէմն ի թուրքացն՝ որում անուն էր Մուսէփաղոյ Սարշուբեայ որդի, ունէր հինգ եղբորորդիս, որոյ անուանքն՝ Աբուսալիմ, Դաւութ, Զաղրբեկ, Արուտալիփ, Տօղրիլ-Բէկն, որ էառ զիշխանութիւն սուլտանութեանն և հնգետասան ամ ընդարձակեալ զաշխարհն, բաժանեաց զամենայն երկիրն հորասանայ...»⁶¹:

Թուրք-սելջուկյան ցեղերի պատմութիւն թատերաբեմում հայտնըվելը Մխիթար Այրիվանեցին ըստ իր ծրագրած եղանակի ներկայացնում է իր նախորդներից շատ ավելի սեղմ, ընդամենը մեկ նախադասութեամբ, հիշատակելով միայն նրանց առաջին սուլթանների անունները. «3Մ (901 թ.): Բարձաւ իշխանութիւնն տաճկաց և զաւրացաւ թուրքման Սալլուքն և Մուսէփաղոյ և Դաւղլա բէկն»⁶²: Ապա, աշխատութիւնն առա-

⁶⁰ «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեալ», Վենետիկ, 1862, էջ 93—94:

⁶¹ Վարդան Արեւելցի, նշվ. աշխ., էջ 96:

⁶² Զեռ. № 582, Թերթ 36ր: Այս անունները զուրս են մնացել Բ. Պատկանյանի պետերբուրգյան հայերեն հրատարակութիւնից:

ջին մասում տեղադրված ցուցակների թվում տալիս է և սելջուկ սուլթանների անունների ցանկը, սկսելով այն դարձյալ վերոհիշյալ անուններով. «Սալլուկ, Մուսէփաղոյ, Դաւղա բէկ Ժն»⁶³: Որքան էլ սեղմ է այս հաղորդումը, այդուհանդերձ, Մխիթար Այրիվանեցու նշված անունների այլագրության միջոցով հնարավոր է դառնում որոշելու և նրա օգտագործած սկզբնաղբյուրները: Սակայն, մինչ այս հարցի քննությանն անցնելը, անհրաժեշտ ենք համարում կատարել վերոբերյալ հատվածների հետ առնչվող որոշ պարզաբանումներ: Այսպես, Մխիթար Անեցու և Մխիթար Այրիվանեցու մոտ նշված «Մուսեփաղուն» Սելջուկի որդի Մուսեն է, որ ունեցել է Փայղու⁶⁴ (Բելղու կամ Բիղու بيلو)⁶⁵ տիտղոսը: Նրա մասին հիմնականում տեղեկություններ է հաղորդում XIII դ. արաբ պատմիչ Իբն-ալ-Ասիրը: Ըստ նրա, Սելջուկը (մ.հ. 992 թ.) ունեցել է երեք որդիներ՝ Արսլանը, Միքայելն ու Մուսան⁶⁶: Վերջինիս Մուսեփաղու անվամբ հայկական սկզբնաղբյուրներում հիշատակում են Մխիթար Անեցին, այնուհետև (այս միջնորդությամբ) Վարդան Արևելցին և Մխիթար Այրիվանեցին: Ինչպես բերված է վերը, Վարդան Արևելցու մոտ, Մխիթար Անեցու համապատասխան հատվածում ասվում է, որ Մուսեն ուներ 5 եղբորորդի և թվարկվում են նրանց անունները: Իրականում այդ անունները վերաբերում են Մուսեի եղբայր Միքայելի երկու որդիներին, որոնք կոչվել են Աբուսալիս Դաուլթ Զադր բեկ⁶⁷ և Աբուդալիպ Տուլրիլ բեկ⁶⁸:

Թեև Մխիթար Անեցու պատմությունը եղել է Մխիթար Այրիվանեցու հիմնական սկզբնաղբյուրներից մեկը, սակայն երկու հեղինակների մոտ սելջուկ սուլթանների անվանացանկերի տարբերությունը ցույց է տալիս, որ նա այստեղ չի առաջնորդվել Անեցիով: Տուլրիլ սուլթանը, համաձայն Միքայել Ասորու, կոչվել է նաև Դուլա բեկ. «Եւ յայսմ ժամանակի մեռաւ սուլտանն թուրքաց Տուլրիլն, որ ասի Դուլա-բաք»⁶⁹:

⁶³ Ձեռ. № 582, Թերթ 13բ:

⁶⁴ Ալի-Աքբար Նաֆիսի բառարանում տրված է بيلو (рауди) փայղու ձևը, որի արտասանությունը համապատասխանում է Մխիթար Անեցու և Մխիթար Այրիվանեցու օգտագործած ձևին: Դա բացատրված է որպես Փայղու երկրի և նրա թագավորի անուն: (Հատ. Ա, Թեհրան, 1939—1940, էջ 762):

⁶⁵ В. В. Бартольд, Общие работы по истории Средней Азии, Сочинения, т. II, ч. I, Москва, 1963 стр. 572.

⁶⁶ В. В. Бартольд, Уշ. աշխ., էջ 567:

⁶⁷ Դեկտդա-Լոդաթ-Նամե, հ. 9, էջ 239, հ. 18, էջ 266: Զադր բեկը քրիստոնեություն ընդունելուց հետո կոչվել է նաև Սուլեյման:

⁶⁸ Նույնը, էջ 266:

⁶⁹ «Ժամանակագրություն տեառն Միխայելի Ասորւոց պատրիարքի», Նրուսաղէմ, 1871, էջ 393:

Սկզբնաղբյուրների վերը բերված հատվածներից նկատելի է, որ Տուղ-րիլին Դողա բեկ ձևով կոչում են միայն Վահրամ Տիգրանակերտցին և Մխիթար Այրիվանեցին: Ուշագրավ է, որ Այրիվանեցին Տիգրանակերտ-ցու հետ նույնանում է նաև օղուզ-թուրքերի պատմական ասպարեզ իշնկու տարեթվով (901 թ.):

Մխիթար Այրիվանեցու օգտագործած աղբյուրի հարցում այս փաս-տերը մեզ մոտեցնում են Վահրամ Տիգրանակերտցու կորած պատմու-թյանը, որին, հավանաբար, Այրիվանեցին ծանոթ է եղել անմիջականո-րեն, Վարդան Արևելցու աշխատությունից անկախ: Այսպես կարծելու համար մեզ հիմք է տալիս հետևյալը. Վարդան Արևելցին իր օգտա-գործած սկզբնաղբյուրի հեղինակին հիշատակում է «Վահրամայ որդույ Տիգրանայ» վիպագիր անունով, մինչդեռ Մխիթար Այրիվանեցին նրան կոչում է «Վահրամ Տիգրանակերտեցի»: Ապա, Այրիվանեցին առաջին հեղինակն է, որ Վահրամ Տիգրանակերտցուն հիշատակում է հայ պատ-միչների շարքում, կարգելով նրան Մխիթար Անեցուց հետո: Նշված-ներից բացի, հարցի լուսաբանման համար կարևորություն է ներկայաց-նում Այրիվանեցու կազմած սելջուկ սուլթանների անվանացանկը: Ցան-կի սկզբնաղբյուրի կապակցությամբ Ք. Պատկանյանը հայտնում է այն կարծիքը, որ դա վերցված է հավանաբար սելջուկների պատմությանը նվիրված Սարկավագի կորած աշխատությունից⁷⁰: Ինչպես ցույց կտանք ստորև, կան որոշ հիմքեր տեսնելու, որ իրոք Հովհաննես Սարկավագի պատմությունը մեկն է այն սկզբնաղբյուրներից, որից օգտվել է Մխի-թար Այրիվանեցին սելջուկների ժամանակաշրջանը ներկայացնելիս: Սակայն, այդ պատմությունից բաղված Սամվել Անեցու և Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդումներում չեն հիշատակված այն անունները, ո-րոնք կան Մխիթար Այրիվանեցու կազմած անվանացանկում (Մուսե փաչղու, Դողլա բեկ): Բացի այդ, Դողլա բեկի փոխարեն Սարկավագի մոտ օգտագործված է Տուղրիլ անվանաձևը:

Ուստի, ցայժմ հայտնի տվյալներով, Այրիվանեցին իր ցանկի հա-մար սկզբնաղբյուր է ունեցել Վահրամ Տիգրանակերտցու աշխատու-թյունը: Սակայն, ասել, որ Այրիվանեցին օգտվել է միայն Տիգրանա-կերտցուց, սխալ կլինի, քանի որ նույն Դողլա բեկը այլ պարագանե-րում նրա մոտ կոչված է նաև Տուղրիլ սուլթան: Այսպես, Այրիվանեցին, խոսելով այդ սուլթանի նվաճումների մասին, գրում է. «Տուղրիլ սուլ-տանին սպասալարն Քսիսարի էառ ի Հալպայ և ի Դամշխայ մինչ ի Քաղկեդոն և ի Տրապիզոն»⁷¹ (ներկայացված է 1011—1031 թվական-

⁷⁰ „Хронографическая история...“, стр. 351.

⁷¹ Ձև. № 582, քերթ 37ր:

ների միջև): Սա բխում է այլ սկզբնաղբյուրից: Նման տեղեկության հանդիպում ենք Միքայել Ասորու պատմությունում. «Եւ յայսմ ամի եկն Քսիսարի զօրապետն Տուղրիլին ի Հալապ և առ զնա: Եւ այս եղիւ սկիզբն առնլոյ նոցա քաղաք ի խորին Ասորոց Միջագետաց, ի Դամասկոսէ և ի Հալապայ ի կողմն Եփրատայ մինչև ի ծովն Ադրիանոս, որ է Կիլիկիոյն. և գնաց զօրապետն Տուղրիլին մինչև ի ծովն Պոնտոսի»⁷²: Երկու հատվածների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Մխիթար Այրիվանեցու սկզբնաղբյուրը տվյալ դեպքում կամ Միքայել Ասորու պատմությունն է, որը Մխիթար Այրիվանեցու օգտագործած աղբյուրներից է, և կամ այլ հեղինակի երկ, որը, կարծում ենք, կարող էր լինել Հովհաննես Սարկավազի կորած պատմությունը: Այդպես կարծելու համար մեզ հիմք է տալիս «Նոր պատմութիւնում» առկա պատմական կարևորություն ներկայացնող մեկ այլ տեղեկության աղբյուրի ճշգրտումը:

Ինչպես վերն ասացինք, Հովհաննես Սարկավազի պատմությունից օգտվել է Սամվել Անեցին, որի քաղած տեղեկությունները, որոշ կրքաւորումներով, փոխառել է Կիրակոս Գանձակեցին: Սակայն երկու հեղինակների աշխատությունների համապատասխան հատվածների համեմատությունից պարզվում է, որ Գանձակեցին Հովհաննես Սարկավազից վերցրած նյութին միահյուսել է և մի տեղեկություն, որը մեզ հայտնի պատմական երկասիրություններից կա միայն Միքայել Ասորու, Աբուլ-Ֆարաջի և Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրություններում: Պատմական այդ անցքի շուրջը նշված հեղինակներից Միքայել Ասորու և Աբուլ-Ֆարաջի հաղորդումները բացառապես նույնն են: Դա, ինչպես նկատել է Ե. Քասունին, խոսում է այն մասին, որ Աբուլ-Ֆարաջի աղբյուրը Միքայել Ասորու ժամանակագրությունն է⁷³: Մնացած երեք հեղինակների հաղորդումները նույնանալով հանդերձ, ունեն նաև ուշագրության արժանի տարբերություններ, որոնք էլ վկայում են, որ նբանք չեն օգտվել միմյանցից: Առավել հստակ պատկերացնելու համար բերենք համապատասխան հատվածները ըստ երեք հեղինակների.

⁷² «Ժամանակագրութիւն տեառն Միխայելի Ասորոց պատրիարքի», էջ 396—397:

⁷³ Ե. Քասունի, Ռուբեն Ա և Ռուբինեան իշխանութեան հիմնադրութիւնը, Պէյրուս, 1972, էջ 23:

Եւ յորժամ եղեն պատամունքս այս, ելին ամանք ի Հայոց արք թուով յիսուն եւ բնակէին յամապատու... Եւ եկին յերկիրն Մարաշալ, եւ գտին անդ այր մի Հայ ազգաւ՝ Փիլարտոս անուն, այր անձնեալ եւ զեղեցիկ, եւ եղև նոցա զուլս եւ մտին յերկիրն Կիլիկիոյ, եւ տիրեալ էր թուրքն երկրին եւ առին ի նոցանէ բերդ մի եւ ամբացան ի նմա, եւ անտի առին զամենայն երկիրն քաղաքօք եւ բերդօք, եւ առին շուրջանակի Կիլիկիոյ աշխարհս բազումս⁷⁴։

Ի սկսանել թագաւորութեանն թուրքաց՝ արք յիսուն, Հայ ազգաւ, նեղեալք ի նոցունց, ելին յանապատ սպառազինեալք, եւ եկին ի Մարաշ, գտին այր մի քաջ, Փիլարտոս անուն, Հայ, եղին զնա զլսաւոր եւ, մտեալ ի Կիլիկիա, առին զբովանդակ աշխարհն, յորս էին եւ Ռուբինեանք՝ սեբեալք թագաւորազունքն⁷⁵։

Արք յիսուն իշխանք սաւրնցիք՝ նեղեալք ի թուրքաց, զնացին ի Կիլիկիա եւ Աստուծով տիրեցին սակաւ-սակաւ⁷⁶։

Նշված հեղինակներից Կիրակոս Գանձակեցին Միքայել Ասորու հաղորդածին ավելացնում է, որ 50 տղամարդկանցից են եւ Ռուբինյանները, իսկ Մխիթար Այրիվանեցին նշում է նրանց սասունցի լինելն ու իշխանական ժագումը։ Ինչպես տեսնում ենք, Կիրակոս Գանձակեցին եւ Մխիթար Այրիվանեցին իրենց նոր տվյալներով ոչ թե հակասում, այլ լրացնում են Միքայել Ասորուն։ Այստեղից բխում է այն եզրակացությունը, որ նրանք երեքն էլ օգտվել են մեկ ընդհանուր, առաջնային սկզբնաղբյուրից։ Իսկ թե ո՞րն է այն, մեզ օգնում է պարզելու Կիրակոս Գանձակեցու պատմությունը։

Վերը արդեն նշեցինք, որ Կիրակոս Գանձակեցու եւ Սամվել Անեցու իսկ հաղորդումով, սելջուկյան շրջանի անցումը արձերի նկարագրությունն նրանց աղբյուրը Սարկավագի պատմությունն է։ 50 զինված տղամարդկանց մասին եղած տեղեկությունն էլ վերաբերում է նույն ժամանակաշրջանին եւ ընդմիջարկություն է Կիրակոս Գանձակեցու՝ Սամվել Անե-

⁷⁴ Միքայել Ասորի, նշվ. աշխ., էջ 399։

⁷⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 83—84։

⁷⁶ Ձեռ. № 582, թերթ 36ա։

ցուց քաղված Հովհաննես Սարկավազի համապատասխան հատվածում⁷⁷։ Ուստի, կարող ենք հանգել այն հավանական եզրակացության, որ երեք հեղինակներն էլ օգտվել են Սարկավազի պատմությունից (Կիրակոս Գանձակեցին միջնորդաբար՝ Սամվել Անեցուց)։ Այդ նույն պատմությունից պետք է քաղված լինի նաև Մխիթար Այրիվանեցու տեղեկությունը Տուղրիլի սպասարի նվաճումների վերաբերյալ։

Որ Մխիթար Այրիվանեցին իրոք կարող էր օգտված լինել Սարկավազի պատմությունից, վկայում է նրա գրական ժառանգության ուսումնասիրությունը։ Այն ցույց է տալիս, որ Այրիվանեցին քաջաժա-

⁷⁷ Սամվել Անեցի

Որք մինչև ցրառնալ ամիրմումնեացն ցիշխել և ցտիրելն սկիւմական աղզիս, որ արգ ևս է՝ ոչ պակասեցին յաւար յարկանել զերկիրս Հայաստանեայցս։ Բայց, սակայն վասն զի ոչ յայտնի զանուանց նոցա դիրս գտաք ի պատմագրութիւնս ումեք և ոչ մեք կարացաք գրել։ Թուի թէ և ոչ ի դպրութեան կենաց, այլ յարձանս ամպարշտաց։ Իսկ յետ նոցա սկիւմացոցն առնուլ զըռնաւալուցիւնն, այսպիսի պատճառաւ։ Ընթերցաւ զբեալ վարդապետին մեծի, որ Սարկավազ վերակոչի աճուանեալ։ Զի ասէ, թէ Պարսից և Մարաց զմիմեամբք ելանելով տուր և առիկ փոխանորդութեամբ, մինչև յաւուրս մեր։ Եւ սկիւմական աղանց, ոչ հելլենախոհիցն, այլ բարբարոսացն եղևալ մուտ յաշխարհն, որպէս ասեն այսպիսի պատճառաւ... Զայսօսիկ նշանակաւ զբոյ իցայց մեզ իմաստաւէրս մինչև զՄելիքաշանն, զոր յիւրում տեղւոյն գրեցից սորին ձեռնտուութեամբ։ Իսկ զհար նորա ժամանակ. զարինախանձին Ալիալսանայ և զնորին հար և զհաւուց, զոր Տուղրիլք և Մահմուտ և Մարշուկ անուանք են նոցա, տեսաք երբեմն գրեալ սորին ձեռաք ստոյգ գտակաւ օրթէ հանդիպիմք մատենին և մեք շարագրեսցուք և եթէ ոչ լըցուք իբրև զարանց յուսացելոց ի զարութիւնս իւրեանց...

(Մատենադարան, ձեռ. № 5619, Թերթ 88բ, 89ա—բ)

Կիրակոս Գանձակեցի

Այսորիկ ամենեքեան շար վերակացուք, որ զային յաշխարհս մեր աւերել և եղձանել, մինչև բարձաւ Թաղատրութիւն ամիրմումնեացն, և փոխանորդեցին սկիւմացիքն, ո՛չ ելլենախոհքն, այլ բարբարոսականքն. քանզի զբազում աղզս հարեալ հնազանդեցուցին, և ինքեանք իշխեցին, ընդ որս և զիշխանութիւնն տանկաց հնազանդեցուցին։ Բայց զի զանուանս նոցա ո՛չ ուրեք գտաք գրեալ վասն այնորիկ և ոչ մեք կարացաք գրողմել։ Թուի թէ... լընալ՝ Թողցուք զնոսա իբրև զարանց յուսացելոց և զօրութիւնս իւրեանց, որք խլեցան յարկացն Աստուծոյ։

Ի սկսանել քաղաւտութեանն քուրաք՝ առք յիսուն... սերեալք քաղաւտագունքն։ Զի մինչև ցՄելիքշահ սուլթանն գրեալ էր զպատճառս տիրելոյն նոցա մեծիմաստ վարդապետին, որ Սարկավազն կոչէր, այլ և զհօր նորա զարինախանձին Ալիալսանայ և զնորին հօր և հաւուց, զոր Տուղրիլ բէկ և Մահմուտ և Մարշուկ անուանք են նոցա։ (Նշվ. աշխ., էջ 83—84, ընդգծումները մերն են— է. Ն.)։

նոթ է եղել Սարկավագի մատենագրությանը և առաջին հեղինակն է, որ հայ պատմիչների շարքում հիշատակում է նրա անունը: Այս քննության մեջ անբացատրելի է մնում այն, որ նշված տեղեկությունը պակասում է Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեջ, որից օգտվել է Կիրակոս Գանձակեցին: Մնում է ենթադրել, որ կամ Գանձակեցին Անեցուց բացի ունեցել է Հովհաննես Սարկավագի պատմության մեկ այլ աղբյուր, և կամ հիշյալ հատվածը դուրս է մնացել Սամվել Անեցու ընդօրինակություններից:

«Նոր պատմութիւնը» գրելու համար Մխիթար Այրիվանեցու օգտագործած բազմաքանակ սկզբնաղբյուրների մասին է վկայում և այն, որ նա, իր երկում ի թիվս վերոնշյալների, մեջբերում է կատարել նաև X դարում ստեղծված, սակայն Մովսես Խորենացուն վերագրվող «Թուղթ Սահակայ Արծրունեաց իշխանի առ երանելի վարդապետն Մովսես Խորենացի», «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ» անվավեր գործից⁷⁵: Այսպես, հիշյալ թղթում կարդում ենք. «Եւ Բագրատունւոյդ ասեմ. յիշէ տէր զբանն իւր, եթէ թագաւորք ՚ի քէն ելցեն, և թագաւորէք ՚ի Դուին. և այլ ինչ չունիմ ասել ձեզ յորժամ տէր տացէ տեսանել»⁷⁶: Այս կապակցությամբ Մխիթար Այրիվանեցին գրում է. «և կատարեցաւ մարգարէութիւնն Մովսեսի Խորենացոյն, որ ասաց. «Բագրատունիք թագաւորէք ի Դուին»⁷⁷:

Աշխատության ընդգրկած ժամանակաշրջանում գործող պատմական անձանց անվանացանկերը կազմելիս Մխիթար Այրիվանեցին, օգտվելով պատրաստի ցուցակներից, այն ներկայացրել է տարբեր սկզբնաղբյուրների բաղդատմամբ: Այսպես. «Իշխանք Հայոց» և «Թագաւորք Հայոց» ցուցակները կազմելիս նա օգտվել է ուղղակի Խորենացուց, սակայն նկատելի է նաև Մխիթար Անեցու և Վարդան Արեւելցու աշխատությունների ազդեցությունը: Ծուցակներից երեքը՝ «Իշխանք Հայոց», «Թագաւորք Հայոց յազգէն Բագրատունեաց», «Կաթողիկոսք Հայոց», կազմված են Մխիթար Անեցու «Իշխանք Հայոց» և «Կաթողիկոսք Հայոց» ցուցակների հիման վրա: Այրիվանեցին որոշ ինքնուրույնություն է հանդես բերել Բագրատունիների ցանկը կազմելիս: Մխիթար Անեցու մոտ «Մարզպանք Հայոց» ցուցակում Սմբատ Արարատին հաջորդում է «Աշոտ Ա»-ն, ապա՝ տեղեկություն այն մասին, որ նա «Ա. ամի իշխանութեան իւրոյ թագաւորեաց Հայոց ի Բագրատունեաց» և շարունակվում է թվարկումը: Մխիթար Այրիվանե-

⁷⁵ Տե՛ս Ա. Գառազաշյան, Քննական պատմութիւն հայոց, մասն Դ, Թիֆլիս, 1895, էջ 80—90:

⁷⁶ «Մովսէսի Խորենացոյ մատենագրութիւնը», Վենետիկ, 1865, էջ 284:

⁷⁷ Ձեռ. № 582, թերթ 36ր:

ցին, ի տարբերութիւն նրա, առանձնացրել է Բագրատունի թագավոր-ների ցուցակը՝ սկսելով այն առաջին թագակիր իշխան Աշոտից:

Ապա, Մխիթար Անեցու ցուցակում Բագրատունի վերջին թագավոր է ներկայացված Գագիկի որդի Հովհաննես Սմբատը. «Յովանէս, որդի Գագկայ՝ ԺԹ: Սա վերջին թագաւոր ի Բագրատունեաց: Աստանաւր սպառեցան թագաւորք ի տանէն Բագրատունեաց»⁸¹: Հակառակ Անեցու, Այրիվանեցին Բագրատունիների ցանկը վերջացնում է Գագիկ Բ-ով և իր կողմից ավելացրած նշումով. «Շահնշահ էր անուն պատուոյ սոցայ: Բարձան թագաւորք Բագրատունեաց յԱնւոյ և մնացին ի Մածնաբերդ»⁸²: Ուշագրավ է նկատել, որ Այրիվանեցու նշյալ ցուցակում, Բագրատունի թագավորների շարքում հիշատակված է և Գագիկ Արծրունու անունը: Առաջին հայացքից սխալ թվացող այս նշումն ունի իր բացատրու-թյունը: Հայտնի է, որ Հայաստանում Բագրատունիների թագավորու-թյանը զուգահեռ առաջացած մի շարք խոշոր իշխանութիւններ ձգտում էին անկախանալ նրանից: Դրանցից ուժեղագույնը Վասպուրականի Արծրունիներն էին: Յանկանալով խորացնել պառակտումը հայկական իշխանութիւնների միջև, Յուսուֆը 908 թվականին թագադրում է Վաս-պուրականի Գագիկ Արծրունի իշխանին, ճանաչելով նրան որպես ամե-նայն Հայոց թագավոր: 914 թվականին նրան թագ է ուղարկում նաև խալիֆան⁸³: Նույն տարում Յուսուֆը սպանում է Սմբատ Բագրատունի թագավորին, որին հաջորդում է նրա ավագ որդի Աշոտը: Վերջինս, սակայն, հոր իշխանութիւնը վերահաստատելու համար, ստիպված էր երկարատև պայքար մղել երկրի արտաքին և ներքին թշնամիների դեմ: Այդ վիճակը տևել է շուրջ յոթ տարի, որի ընթացքում, ճիշտ է, իբրև ամենայն Հայոց թագավոր չճանաչված, սակայն թագակիր իշ-խան, մոր կողմից նաև Բագրատունի, մնում էր Գագիկ Արծրունին՝ Սմբատ Բագրատունու քեռորդին⁸⁴: Պատմիչները այդ տարիները նշում են իբրև «անիշխանութիւն», իսկ Աշոտ Երկաթի համար, հիշատակե-լով հանդերձ, որ նա հորից հետո իշխել է 15 տարի, իբրև թագավոր նշում են միայն վերջին ութ տարիները: Այսպես, Ստեփանոս Տարոնե-ցին գրում է. «Այլ Աշոտ զկնի մահուան հոր իւրոյ կեցեալ ամս ԺՆ և թագաւորեալ ամս Զ, վախճանի 328 (378) թուականին»⁸⁵: Մխիթար

⁸¹ «Մխիթարայ Անեցույ Պատմութիւն», էջ 9—10:

⁸² Ձեռ. 582, թերթ 10բ:

⁸³ «Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն՝ տանն Արծրունեաց», Ս. Պե-տերբուրգ, 1887, էջ 285:

⁸⁴ «Ստեփանոսի Տարոնեցույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», Պետերբուրգ, 1865, էջ 164:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 170:

մենեցու մոտ կա հետեւյալ նշումը. «Սմբատ որդի Աշոտի ԻԴ: Սա ի Դմիւն նահատակի ի Յուսուփայ: Անիշխան՝ ամս է: Աշոտ, որդի Սմբատայ՝ Ը, որ և Երկաթ կոչեցաւ⁸⁶: Սամվել Անեցին, իսկ նրանից օգտվելով նաև Կիրակոս Դանձակեցին նշելով հանդերձ, որ «...զկնի մահուանն Սըմբատայ առնու զտէրութիւն Աշոտ որդի նորա...», գրում են նաև «ԶԺԷ (917): Յետ սպանելոյն Սմբատայ թագաւորին տիեզերակալի ի ձեռաց ամբարշտին Յուսուփայ՝ որդւոյ Ապուհիճթայ ոստիկանի եկելոյ ի Հայս ի Դուին քաղաքի կախեալ զփայտէ՝ անիշխան լեալ երկիրս ամս է»: «ԶԻԲ (922): Թագաւորէ Հայոց Աշոտ՝ որդի Սմբատայ՝ հրամանաւ կայսեր՝ ամս Ը»⁸⁷: Վարդան Արեւելցին Սմբատի եղեռնական մահին հաջորդող յոթ տարիները դիտելով իբրև անիշխանության, սրի և գերության տարիներ, Աշոտ Երկաթին հիշատակում է 921 թվականին՝ կապված Կոստանդնուպոլսից Հայաստան նրա վերադարձի հետ: Այսպես. «Իսկ պատուական թագաւորն Սմբատ ՚ի Յուսիփայ ոստիկանէն տաճկաց խեղդամահ լեալ ՚ի Դուին...: Եւ զամս եօթն անիշխան լեալ երկիրս, սպառեցան սրով և գերութեամբ»:

Իսկ Աշոտ որդի Սմբատայ, որ և Երկաթն կոչեցեալ վասն արիական քաջութեանն, անկանի առ Լեոն կայսրն Յունաց, կոչեցեալն Կոստանդին ...Իսկ Աշոտ պսակեալ ՚ի Լեոնն դառնայ ի Հայս յերեքհարիւր եօթնասուն թուին և գտանէ թագաւորեալ զհոմանունն իւր Աշոտ որդի հօրեղբոր իւրոյ, զոր հնազանդեաց ՚ի ներքոյ իւր. որպէս և զԳագիկ թագավոր տանն Արծրունեաց»⁸⁸:

Մխիթար Այրիվանեցին, շեղվելով ընդհանուրից, անիշխանության փոխարեն գերադասել է հիշատակել ոչ ամենայն Հայոց, սակայն թագավորի տիրոջ կրող Գագիկ Արծրունուն, նկատի ունենալով, հավանաբար, նաև Բագրատունիների հետ եղած նրա արյունակցական կապը: Նա Գագիկ Արծրունուն իբրև Սմբատ Բագրատունու հաջորդի հիշատակում է նաև բուն տեքստում. «Յետ սորա (իմա՝ Սմբատ Բագրատունու—է. Հ.) թագաւորեաց Գագիկ Արծրունի, որ զկղզին Աղթամար քաղաք շինեաց»⁸⁹: Հարկ է նկատել, որ շնայած Գագիկ Արծրունին թագավորել է 29 տարի (914—943), սակայն Այրիվանեցին ցանկում նշելով նրան Սմբատից հետո և Աշոտ Երկաթից առաջ, հիշատակում է միայն նրա թագավորության յոթ տարիները՝ նկատի ունենալով երկրի

⁸⁶ «Մխիթարայ Անեցոյ Պատմութիւն», էջ 9:

⁸⁷ «Սամուելի բահանայի Անեցոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», էջ 94, 98—99, Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, էջ 79—80, 84:

⁸⁸ «Համալսարան պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեալ», էջ 87:

⁸⁹ Ձեռ. № 582, թերթ 37ա:

անիշխանության ժամանակաշրջանը. «Գազիկ Արծրունի. է» (914—921): Ապա, հետևելով վերոնշյալ պատմիչներին, նա ամենայն Հայոց թագավոր է համարում իր իշխանությունը վերահաստատած Աշոտ Երկաթին՝ «Թագաւորեաց Աշոտ երկաթ: ՅՀ (370)»⁹⁰, «Աշոտ Երկաթ՝ Ը»⁹¹: Մխիթար Այրիվանեցին նշված սկզբնաղբյուրների հիման վրա է կազմել «Իշխանք Կիլիկեցոց», «Թագաւորք Վրաց», «Եպիսկոպոսք Վրաց», «Կայսերք որք թագաւորեցին ի ՃԶԴ ոլումպիադին», «Բռնակալք տաճկաց», «Սալջուկք», «Ղանք թաթարաց» ցուցակները:

«Իշխանք Կիլիկեցոց» ցուցակը բովանդակում է Կիլիկիայի առաջին խոշոր իշխաններին՝ Փիլարտոս Վարաժնունու, Գող Վասիլի և Ռուբինյան ու Հեթումյան հարստությունների իշխանների անունները՝ թվով 15: Ցուցակը սկսվում է Փիլարտոսով, որը 1071—1086 թթ. կարողացավ ստեղծել հայկական առաջին մեծ իշխանությունը Կիլիկիայում: Դրան զուգահեռ ստեղծվել էին նաև Գող Վասիլի, Ռուբենի իշխանությունները: Վերջինիս իշխանությունը, ինչպես հայտնի է, հետագայում վերածվեց Ռուբինյան թագավորության: Այրիվանեցին, հավանաբար նկատի ունենալով այդ, Փիլարտոսից հետո հիշատակում է Ռուբենին, ապա նրա որդի Կոստանդինին և հետո Վասիլին, չխախտելով ժամանակագրական կարգը, քանի որ Վասիլը մահացել է 1112 թվականին: Նրանից հետո, ցուցակում եղած մյուս անունները ներկայացնում են միմյանց հաջորդած Ռուբինյան կառավարող իշխաններին: Բացառություն է կազմում Լևոն Ա Ռուբինյանի որդի Ստեփանեի անունը, որի պատմության ուսումնասիրությունը բացահայտում է Այրիվանեցու նկատառումները նրա անունն այդ իշխանների թվում հիշատակելիս: Հայտնի է, որ Լևոն Ռուբինյանի մահից հետո (1142), իշխանությունն անցնում է նրա Թորոս անունով որդուն (1145—1165): Վերջինիս վիճակված էր Բյուզանդիայի դեմ մղվող պատերազմական համառ գործողությունների միջոցով միայն վերականգնել հայկական թագավորությունը Կիլիկիայում: Թորոսին երկրի ազատագրման և ամրապնդման համար մղվող պայքարում ակտիվորեն օժանդակում էին նրա երկու եղբայրները՝ Ստեփանեն և Մլեհը: Սկզբնաղբյուրները (Մատթեոս Ուռհայեցի, Միքայել Ասորի, Սամվել Անեցի, Կիրակոս Գանձակեցի և այլն) Ստեփանեի անունը հիշատակում են կապված Բյուզանդիայի, սելջուկ-թուրքերի դեմ մղվող կռիվներում ցուցաբերած արիության ու հերոսության հետ: Այդ պայքարում էլ նա զոհ է դառնում բյուզանդական զորավար Անդրոնիկոսի դավադրությանը, որն իր մոտ հրավիրելով Ստեփանեին, մահվան

⁹⁰ Նույն տեղում:

⁹¹ Նույն տեղում, թերթ 10բ:

է դատապարտում: Թորոսի մահից հետո գահը անցնում է նրա մանկահասակ որդի Ռուբենին, բայց այն փաստորեն իր ձեռքն է վերցնում նրա խնամակալ Թովմա պալլը: Դա տեսնում է մեկ տարի, որից հետո գահին տիրանում է Թորոսի հղբայր Մլեհը (1170—1175): Մխիթար Այրիվանեցին, բաջատեղյակ այս անցուդարձին, նպատակահարմար է գտել իր կազմած «Իշխանք Կիլիկիեցոյ» ցուցակում պատմութեան մեջ ոչ մի հետք չթողած Ռուբենի փոխարեն Կիլիկյան մեծ իշխանների թվում հիշատակել հայրենասեր, բաշարի իշխան Ստեփաննի անունը՝ «Թորոս, Ստեփանէ, Մլեհ»: Ցուցակում Այրիվանեցու կամ ընդօրինակողների թույլ տված վրիպման պատճառով, Մլեհի հաջորդ Ռուբեն Յ-րդի (1175—1187) փոխարեն գրված է «Թորոս» անունը: Այնուհետև ցուցակը, ըստ համապատասխան պատմական հաջորդականութեան, ավարտվում է Հեթում 2-րդով:

Վրաց պատմությունը, նրան կից տրված «Թագաւորք Վրաց» և «Նպիսկոպոսք Վրաց» ցուցակները ներկայացնելիս, ինչպես ժամանակին նկատել է Ի. Արուստան, Այրիվանեցին օգտվել է «Վրաց պատմութեան» առավել ամբողջական և հնագույն թարգմանությունից, որն այժմ հայտնի չէ⁹²: Դրան զուգահեռ նա օգտագործել է հայ սկզբնաղբյուրներ, հիմնականում Ուխտանեսի և Մխիթար Անեցու աշխատությունները: Հայաստանի Արեւիկից կողմի (Հայոց Աղվանք) պատմութեան նյութը, ինչպես նաև «Թագաւորք Աղուանից» և «Կաթողիկոսք Աղուանից» ցուցակները նա վերցրել է Մովսես Կաղանկատվացու և Կիրակոս Գանձակեցու աշխատություններից: Նրանցում, սակայն, կան տվյալներ, որոնց սկզբնաղբյուրները անհայտ են: Կարծում ենք, դրանք հիմնականում քաղված են կորած սկզբնաղբյուրներից, որոնցից պետք է դիտել և Հովհաննես Վանականի պատմությունը:

«Նպիսկոպոսք Երուսաղեմի», «Պատրիարք Անտիոքայ», «Պապքն Հռոմվայ», «Պատրիարք Կոստանդնուպոլսոյ» ցուցակները Այրիվանեցին քաղել է Միքայել Ասորու ժամանակագրությունից: Եղած որոշ տարբերությունները բխում են հետագա ընդօրինակությունների ժամանակ թույլ տրված աղավաղումներից:

Սամվել Անեցու, Կիրակոս Գանձակեցու և Վարդան Արեւելցու աշխատությունների համեմատութեան միջոցով Մխիթար Այրիվանեցին կաղմել է «Կայսերք որք թագաւորեցին ի ՃՁԴ ոլոմպիադին» ցուցակը: Նշվածներից՝ Կիրակոս Գանձակեցու աշխատությունում բացակայում են

⁹² Տե՛ս «Քարթլիս Յիսուրբայի կամ Վրաց պատմութեան հին հայերեն թարգմանությունը», էջ 024: «Թագաւորք Վրաց» և «Նպիսկոպոսք Վրաց» ցուցակները թարգմանվել են Ի. Արուստանի կողմից վրացերեն և իբրև հավելված կցվել «Քարթլիս Յիսուրբայի» վրացերեն հրատարակութեանը (Յաւելուած, էջ 257—267):

կայսրերի իշխանության տարիների քանակը ցույց տվող նշումները, վարդանի մոտ՝ վերջին կայսրերի տարիների նշումները (չնայած որ նա, ինչպես և Մխիթար Այրիվանեցին, վերջացնում են նույն՝ Փիսիկ կայսրով), մինչդեռ Սամվել Անեցու պատմությունը լրացնում է նրանց թերին: Ընդ որում, նշված երեք հեղինակների մոտ այդ անունները ցրված են աշխատություններում և ի մի են բերված Այրիվանեցու կողմից:

Աշխատության առաջին մասում է տեղադրված նաև Աստվածաշնչի պարականոն գրքերը ներկայացնող «Գիրք հրեից ծածուկքն» խորագրով ցուցակը, որն իր վրա է բեռեռ բանասերների ուշադրությունը սկսած դեռևս XIX դարի վերջերից: Անհայտ էին ցուցակի սկզբնաղբյուրները, չնայած բանասիրական քննության միջոցով պարզվել է, որ այն փոխանցվել է հայերին պատրաստի վիճակում՝ թարգմանության միջոցով: Հավանական է կարծել, որ ինչպես այս ցուցակը, այնպես և XIII դարի սկզբների պատմական անցուդարձերի որոշ նյութեր Այրիվանեցին քաղել է Հովհաննես Վանականի աշխատություններից:

Նոր պատմութեան» մատենագիտական ցուցակների թվում է աշխատության երրորդ գլխում տեղադրված «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...» խորագրով ցուցակը: Այն ներկայացնում է Մխիթար Այրիվանեցու կազմած և 1283 թ. ընդօրինակած սովորածավալ մի ժողովածուի նյութերի նախնական ծրագրային ցանկը, որը հետագայում միահյուսվել է այս աշխատությանը:

Մխիթար Այրիվանեցու կազմածն է և «Պատմագիրք ի սկզբանէ» ցուցակը: Մինչ Մխիթար Այրիվանեցին՝ պատմիչների անվանական թվարկման հանդիպում ենք Ստեփանոս Տարոնեցու, Մխիթար Անեցու, Սամվել Անեցու, Կիրակոս Գանձակեցու աշխատություններում: Դրանցից Ստեփանոս Տարոնեցու մոտ նրանց թիվը հասնում է 19-ի, Մխիթար Անեցին նշում է 31, Սամվել Անեցին՝ 13, Կիրակոս Գանձակեցին՝ 23 պատմագիր: Տարբերվելով նշած հեղինակներից, որոնցից վերջինները նրա օգտագործած սկզբնաղբյուրներից են, Այրիվանեցին հայ և օտար պատմիչների թիվը հասցնում է 52-ի՝ ցուցակն ավարտելով իր անունով.— «Եւ ես՝ տէր Մխիթար վարդապետ»: (Տե՛ս տախտակ 2): Մխիթար Այրիվանեցու կազմած այս ցուցակում առաջինն ենք հանդիպում Ղազարի (ոչ Փարպեցին, որի մասին ունի առանձին նշում), Սահակի, Անանիա վարդապետի, Մխիթար քահանայի (Անեցի), Վահրամ Տիգրանակերտցու, Հովհաննես Սարկավազի, Մխիթար Գոշի անուններին:

Մխիթար Այրիվանեցու աշխատությունում առկա են հրաշապատում հորինվածքներ, որոնք հիմնականում քաղված են Մատթեոս Ուռհայե-

ցու, Միքայել Ասորու, Սամվել Անեցու երկերից: Մանրապատում գրույցների աղբյուրն են Կիրակոս Գանձակեցու և Վարդան Արևելցու երկերը:

Սկզբնաղբյուրներից օգտվելիս Այրիվանեցին հարազատ է մնացել իր նախընտրած սկզբունքին՝ ընդգրկել շատ փաստեր և ներկայացնել դրանք որքան կարելի է համառոտ: Իբրև օրինակ բերենք Հեթում I-ի որդի Լևոնի գերության նկարագրությունը՝ քաղված Սամվել Անեցու պատմության շարունակողից:

Սամվել Անեցու (շարունակող)

Մխիթար Այրիվանեցի

Ի ԶԺԵ ամին՝ եկն Մարցին յաշխարհն Կրիկիսյ և աւերաց յոյժ. ալրեաց զկս երկիրն և անթիւս կոտորեաց սրով և զբազումս զերի տարաւ, ընդ որս և զԼեոն անդրանիկ որդի Թադաւորին Հեթմոյ, և զմիւս որդին Լսպան զԹորոս:

Ի ԶԺԷ թվին ազատեցաւ ի Մարայ Լեոն, որդի Թադաւորին Հեթմոյ և եկեալ մեծաւ փառօք և պատուով ի սուլտանէն և եղև մեծ ուրախութիւն հօրն և աշխարհիս Հայոց⁹⁴:

Մարցին և հար զգօրս Հայոց, սպան զԹորոս և զերեաց զԼեոն՝ զորդիսն Հեթում Թադաւորին, զոր յետո Թափեցին⁹⁵:

Շատ հաճախ, չմտնելով բոլորին հայտնի դեպքերի նկարագրության մեջ, Այրիվանեցին թվարկում է միայն անունները և կամ հակիրճ նախադասությամբ հիշեցնում երևույթը: Այդպես է ներկայացված, օրինակ, Մաշտոցի աշակերտների նահատակությունը Աստղաբլուրում: Այն Կաղանկատվացու մոտ ընդգրկում է մոտ երկու էջ⁹⁶, մինչդեռ Այրիվանեցին ներկայացնում է մեկ նախադասությամբ. «Կատարեցան աշակերտքն Մաշտոցի յԱստղաբլուրն»⁹⁶:

Կան բազմաթիվ փաստեր, որոնք վկայում են, որ Այրիվանեցին պատմական տեղեկությունները քաղելիս չի բավարարվել միայն մեկ սկզբնաղբյուրով: Օգտագործած գրականության մեծ քանակը հնարավորություն է տվել նրան յուրաքանչյուր պատմական փաստ արձանագրելուց առաջ քննել, համեմատել դրանք միմյանց հետ և լրացնել մեկը մյուսով: Համոզվելու համար բերենք մեկ օրինակ: Դեպքը, որի մասին կխոսվի ստորև, վերաբերում է VIII դարի սկզբներին արաբ

⁹³ Ձև. № 582, թերթ 43բ:

⁹⁴ Սամվել Անեցի, նշվ. աշխ., էջ 151:

⁹⁵ «Մովսեսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Թիֆլիս, 1912, էջ 108—112:

⁹⁶ Ձև. № 582, թերթ 31բ:

խալիֆա Վալիդ I-ի հրամանով Նախիջևանում հայ իշխաններին այրե-
լու պատմութիւնը:

Ղևոնդ

Եւ Մահմետի առեալ զհրամանն անի-
րաւ՝ հրամայէր Կասմոյ ունեմն, որ էր
հրամանատար նորուն ի կողմանսն Նախ-
ճաւան քաղաքի՝ կոչել առ ինքն զնախա-
րարս Հայոց... Իբրեւ ժողովեցան անդը՝
հրամայեցին յերկուս բաժանել զնոսա,
զոմանս հաւաքեցին յեկեղեցին Նախ-
ճաւանու, և զկէսն յուղարկեցին յաւանն
ի Խրամ... Եւ միաբանեալ առ հասա-
րակ ամենեքին՝ հանին արտաքս զա-
զատատոհմն յարգելանէն, և զորս ի
սրբարանն արգելեալ էին՝ հրկէզ արա-
րին⁹⁷:

Վարդան Արեւելցի

Մեռաւ Արդմէլիք, և առ զտեղին Վլիթ
որդի նորա, որ հրամայէ Մահմետի
բառնալ զազատսն Հայոց, 'ի Կասմայ
ունեմնէ, որ էր հրամանատար Նախճա-
ւանի, որ խաբէությամբ հաւաքեալ ըզ-
նոսա, զոմանս յեկեղեցին Խրամայ և
զկէսսն յեկեղեցին Նախճաւանի, այրէ
զնոսա 'ի ՃՄԳ թուականին⁹⁸:

Մովսէս Կաղանկատվացի

Ի հարիւր քառասուն և հինգ թուա-
կանութեանն Հայոց (ամ Տեառն 696)
եկն Մահմէտն երկրորդ 'ի Հայք... դա-
րան գործնալ մեծապէս երդամբ, դա-
ւով և խաբէութեամբ առ ինքն ժողովեաց
զամենայն գլխաւորս Հայոց, և տարեալ
'ի Նախիջևան քաղաք՝ ութ հարիւր այր
յեկեղեցիսն արկեալ կենդանւոյն այրեաց,
և շորս հարիւր այր 'ի Խրամ նոյնպէս

Մխիթար Այբովանցի

ՃԿ. Կամս ամիրայն զՀայոց իշխանսն
այրեաց. Պ. ի Նախջաւան և Ն. ի Խը-
րամ⁹⁹: (Այս դեպքը կա զբառոված նաեւ
աշխատութիւնն առաջին մասի ցուցակ-
ներում):

«Բոնակալի տանկաց»

Վլիթ Թ.— Սայ այրեաց զիշխանսն
Հայոց ի Նախջաւան¹⁰⁰:

«Թագաւոր Հայոց»

Սմբատ՝ Ի. ի Նախջաւան այրեցին
ՌՄ իշխանք¹⁰¹:

⁹⁷ Նույն տեղում, թերթ 34ր:

⁹⁸ «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1887,
էջ 33:

⁹⁹ Վարդան Արեւելցի, նշվ. աշխ., էջ 72:

¹⁰⁰ Ձեռ. 582, թերթ 13ա:

¹⁰¹ Նույն տեղում, թերթ 10ր:

Մխիթար Անեցի

Սմբատ Բագրատունի՝ ամս Ի։ Աստ
«ՄԱՐԿԱՆՆԵՐ» զիշխանս Հայոց Ի Նախշաւանի
և բազում ամբ յանիշխանութիւն էր¹⁰³։

Ինչպէս ցույց է տալիս բերված հատվածների համեմատությամբ,
Այրիվանեցին Վլիթի և Կասմ ամիրայի անունները քաղել է Ղևոնդից
կամ Վարդան Արևելցուց (երկուսին էլ նա ծանոթ է եղել), զոհված իշ-
խանների թիվը՝ Մովսէս Կաղանկատվացուց և շնայած բուն պատմու-
թյան մեջ խոստում է այս դեպքերի մասին, նա, Մխիթար Անեցու նը-
մանությամբ, այն հիշատակում է «Իշխանք Հայոց» ցուցակում՝ Սմբատ
Բագրատունու անունը նշելիս։ Վլիթի անունը հիշատակող սկզբնաղբյուր-
ներից Ղևոնդը նրա իշխանության տարիները նշում է 10 տարի 8 ա-
միս¹⁰⁴, Միքայել Աստրին՝ 9 տարի և 5 ամիս¹⁰⁵, Մովսէս Կաղանկատ-
վացին՝ 9 տարի¹⁰⁶, Այրիվանեցին այստեղ հետևել է Կաղանկատվացուն
և Վլիթի անվան դիմաց նշանակել 9 տարի։

Նման օրինակ է ներկայացնում նաև Վարդան Արևելցուց քաղված
հետևյալ հաղորդումը.

Վարդան Արևելցի

Նւ էին մարգարէք Սաղովկ, և Աբիաս
և Սամաւ։ Նւ իմաստասէրք՝ Հոմերոս, և
Սիդոս, և քահանայապետ՝ Սաղովկ 'ի
ցեղէն եղիազարու, կէսք 'ի թամարայ
ասեն, որպէս կայ 'ի դիրս թագաւորու-
թեանցն¹⁰⁷։

Մխիթար Այրիվանեցի

Աստ էին իմաստասէրքն Հոմերոս և
Իսիդորոս, մարգարէք՝ Սաղովք, Աբիայ,
Սամայ, քահանայ՝ Սաղովկ։ Արար զեր-
դեոնն¹⁰⁸։

Բերված հատվածում Այրիվանեցին Վարդան Արևելցուն կրկնելով
հանդերձ լրացնում է նրան՝ հայտնելով Սաղովկի՝ երգահանի հեղինակ
լինելը, որը նա քաղել է մեկ այլ աղբյուրից։

Մխիթար Այրիվանեցու «Նոր պատմութիւնը» ներկայացնում է
պատմագիտական, աղբյուրագիտական և մատենագիտական մեծ արժեք։

¹⁰² Նշվ. աշխ., էջ 366—367։

¹⁰³ Մխիթար Անեցի, նշվ. աշխ., էջ 9։

¹⁰⁴ Ղևոնդ, նշվ. աշխ., էջ 31։

¹⁰⁵ Միքայել Աստրի, նշվ. աշխ., էջ 332։

¹⁰⁶ Մովսէս Կաղանկատվացի, նշվ. աշխ., էջ 333։

¹⁰⁷ Վարդան Արևելցի, նշվ. աշխ., էջ 23։

¹⁰⁸ Ձեռ. 582, թերթ 25ր։

Այն նոր և արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում ինչպես բուն, այնպես և Կիլիկյան Հայաստանի, Վրաստանի, Հայոց Աղվանքի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային պատմությունն ուսումնասիրելու համար: Այդ տեղեկությունները, քաղված լինելով նաև կոթած սկզբնաղբյուրներից, կրկնակի նշանակություն են ստանում և ունեն հազվագյուտ արժեք: Այրիվանեցին իր երկում լայն տեղ է հատկացրել հատկապես Բագրատունիների թագավորության պատմությանը: Հավատարիմ իր գրելաձևին՝ պատմական անցուդարձերը որքան կարելի է շարադրել համառոտ, այդուհանդերձ, նա կարողացել է տալ Բագրատունիների ինչպես հզորացման, այնպես և անկման հետ կապված պատմական իրադարձությունները: Բավական տեղ է հատկացված նրանց իշխանության տարիներին երկրում տարվող շինարարական աշխատանքների, նաև մշակույթի պատմությանը: Աշխատությունը նոր, հետաքրքիր տեղեկություններ է բովանդակում հատկապես Արաս Բագրատունու (929—953) իշխանության տարիների վերաբերյալ:

Աշոտ Երկաթի հղբայր Աբասի թագավորության ժամանակաշրջանի մասին սկզբնաղբյուրներում պահպանվել են բավական սուղ տեղեկություններ: Հիմնական աղբյուրներն են Ստեփանոս Տարոնեցու և Վարդան Արևելցու երկերը, որոնց հաղորդած տեղեկություններով էլ հայտնի է դարձել, որ Աբասը, իշխելով շուրջ 24 տարի, կարողացել է ստեղծել համեմատաբար խաղաղ պայմաններ և երկրում նոր թափ հաղորդել շինարարական աշխատանքներին: Այրիվանեցին Աբասի կառուցումների շուրջը խոսելիս (Կարսի Կաթողիկե եկեղեցին, Կամրջածորը, Դպրեվանքը, Հոռոմոսի վանքը), ի տարբերություն Վարդան Արևելցու, նշում է և Կապուտբարը, քաղված հավանաբար Սամվել Անեցուց¹⁰⁹: Իսկ նրա քաղաքական գործունեությունը ներկայացնելիս, Ստեփանոս Տարոնեցու և Վարդան Արևելցու նմանողությամբ, հիշատակում է Աբասի ռազմական ընդհարումը արխաղների Բեր իշխանի հետ (որին կոչել են և Թևատաս անունով), տալով, սակայն, լրիվ տարբեր նկարագրություն: Բերի և Աբասի ընդհարման շուրջը խոսելիս Վարդան Արևելցու և Ասողիկի տվյալները նույնանում են, սակայն Արևելցին իբրև սկզբնաղբյուր վկայակոչում է Մխիթար Անեցուն. «Այս ըստ Մխիթարայ երիցու ասիցն»¹¹⁰: Ըստ վերոնշյալ երեք սկզբնաղբյուրների (Մխիթար Անեցու, Ստեփանոս Տարոնեցու, Վարդան Արևելցու) Բեր իշխանը մեծ զորքով հանգրվանում է Կուր գետի ափին և մարտահրավեր ուղարկում Աբասին, ծաղրելով նրան իր նոր կառույցի՝ Կարսի Կաթո-

¹⁰⁹ Սամվել Անեցի, նշվ. աշխ., էջ 99:

¹¹⁰ Վարդան Արևելցի, նշվ. աշխ., էջ 91—92:

դիկէ եկեղեցու շինութեան առթիւ: Աբասը նույնպէս մեծաթիւ գորքով ընդառաջ է գնում Բերին, Կուր գետի մոտ տեղի է ունենում ճակատամարտ, Բերը պարտուում է և գերի ընկնում: Աբասը նրան բերում է Կարս, ցույց տալիս նորակառուց կաթողիկէն, ապա կուրացնում և խաղաղութեան դաշինք կնքելով ետ ուղարկում¹¹¹:

Այրիվանեցին, անդրադառնալով Աբասի այս գործողութիւններին, երկու հակառակորդների բախման վայրը Կուր գետի փոխարեն նշում է Կարս քաղաքը: Ըստ այդմ, հայտնի է դառնում, որ Բերը անցել է Կուրը և հասել մինչև Կարս: Ապա, հակառակ նշած երեք պատմիչների, Բերին կուրացնելու պատմութեան փոխարեն գրում է, որ Աբասը Բերին սպանում է, նրա գանգից պատրաստել է տալիս ոսկե թաս և նրանով է գինի խմում. «Սա (իմա՝ Աբասը) հօար զԲէրն ի Կարս և զթաս զլիսոյն յոսկի կալաւ և նովաւ ըմպէր գինի»¹¹²:

Ինչպէս հայտնի է դառնում բերված օրինակներից, Այրիվանեցին օգտուել է մեղ անհայտ կորած սկզբնաղբյուրից, որը, կարծում ենք, եղել է Հովհաննէս Տարոնեցու աշխատութիւնը: Վերջինիս անունը «Պատմագիրք Հայոցում» հիշատակելուց բացի, Այրիվանեցին նրա աշխատութեան մասին բուն բնագրում ունի առանձին նշում. «Յոհաննէս վարդապետ Տարոնեցի արար Պատմութիւն Բագրատունեացն հրամանաւ տէր Պետրոսի»¹¹³: Նույն աղբյուրից է քաղված հավանաբար և Ապիրատ իշխանի մասին եղած տեղեկութիւնը: Այն նույնանալով հանդերձ Վարդան Արեւելցու հաղորդածին, նրանից տարբերվում է դարձյալ մի նոր տվյալով: Այսպէս, Արեւելցին խոսելով Ապիրատի հզորացման մասին, գրում է. «...զսմանէ ասին յաննշանից մեծացեալ և վասն խելացի և առատ ձեռացն՝ մինչ լինել տէր երկոտասան հազար հեծելոց. որ և շինեաց զսուրբ ուխտն Կեշառուս, որպէս Վահրամ իշխանն զՄարմաշէն»¹¹⁴: Ընդ որում, հատվածի սկզբում նա նշում է, որ իր սկզբնաղբյուրը Մխիթար Անեցին է. «Իսկ պատուական երէցն Մխիթար Անեցին, որոյ յիշատակն իր գիրն կենաց, այսպէս ասէ...»¹¹⁴: Մխիթար Այրիվանեցին Վարդան Արեւելցու, հետեւապէս և Մխիթար Անեցու հաղորդածի վրա աւելացնում է մի նոր տվյալ, որը բավական կարևոր նշանակութիւն ունի Երևան քաղաքի հնագույն կառուցցների ուսումնասիրման համար. «Ապիրատ իշխան. ԲԺՌ. հեծելի... (բնագիրը թերի—է. Հ.):

¹¹¹ Տե՛ս Սեփաճոս Տարեցի, նշվ. աշխ., էջ 171—173: Նաև՝ Վարդան Արեւելցի, նշվ. աշխ., էջ 88:

¹¹² Ձեռ. № 582, Թերթ 37ա:

¹¹³ Ձեռ. № 582, Թերթ 38ա:

¹¹⁴ Վարդան Արեւելցի, նշվ. աշխ., էջ 52: Նաև՝ հրատարակված Մխիթար Անեցու պատմութեանը կից, էջ 52:

Սյա շինեաց զԿեչառուս և Կհան զառուն Երևանոյ»¹¹⁵։ Ոռոգման նպատակով Ապիրատ իշխանի կառուցած այս ջրանցքի շինութիւնը Այրիվանեցին նշանակում է 1033—1043 թթ. մեջ։

Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրութիւնը նոր նյութեր է պարունակում նաև Կիլիկյան հայկական իշխանութիւն պատմութիւնից։ Գիտական քննութիւն է ենթարկվել Ռուբինյան իշխանութիւն հիմնադիր Ռուբին իշխանի (1080—1095 թթ.) տոհմաբանութիւն հարցը։ Այս մասին սկզբնաղբյուրները հաղորդում են տարբեր տեղեկութիւններ։ Պատմիչների մի մասը (Սամվել Անեցի¹¹⁶, Վահրամ Բարունի¹¹⁷, Հեթում¹¹⁸, Հովհան Դարդեւի¹¹⁹) նրա ծագումը բխեցնում են Բագրատունիների իշխանական տնից, Կիրակոս Գանձակեցին՝ Արծրունիների¹²⁰, իսկ Միքայել Ասորին՝ խնամիական կապերով միմյանց հետ կապված Հայկազյան և Սենեքերիմյան տներին¹²¹։ Ըստ Մատթեոս Ուհայեցու, նրանք Գագիկ Բ Թագավորի զինվորներից էին¹²², ըստ Վարդան Արևելցու՝ «էր յազատաց Գագիկայ արքայի»¹²³։ Սմբատ Սպարապետի տեղեկութիւն համաձայն Ռուբինը «զկնի մահուանն Գագիկայ Թագաւորին եկեալ էր ի լեռն Տաւրոս, և արիարար քաջութեամբ տիրեալ էր բազում բերդից և գաւառաց»¹²⁴։ Բոլորից տարբեր տեղեկութիւն է հաղորդում Մխիթար Այրիվանեցին, որը «Իշխանք Կիլիկեցոց» ցուցակում Ռուբինի անվան դիմաց գրում է՝ «Ռուբին Սասնեցի»¹²⁵։

Ռուբինյանների տոհմաբանութիւն հարցը բանասիրական քննութիւն ենթարկած գիտնականները նույնպես հանգել են տարբեր կարծիքների։ Այսպես, Կ. Նզյանցը Ռուբինի ծագումը Բագրատունիների և կամ Արծրունիների Թագավորական տների հետ կապող տեղեկութիւնները դիտում է իբրև ընդհանուր երևույթ պատմութիւն մեջ, «ուր ամեն

¹¹⁵ Ձեռ. № 582, Թերթ 37ր։ Կարծում ենք, որ «Երևանայ առուն» ներկայումս էլ գոյութիւն ունեցող այն ջրանցքն է, որ սկիզբ է առնում Երևանի միջով անցնող Հրազդան (Ջանգու) գետից, անցնում նախկին Կոնդ կոչվող թաղամասով և օգտագործվում է քաղաքի ծայրամասերի այգիների ոռոգման համար։

¹¹⁶ Սամվել Անեցի, Նշվ. աշխ., էջ 116—117։

¹¹⁷ «Վահրամայ Բարունայ Ուտանաւոր պատմութիւն Ռուբինեանց», Փարիզ, 1859, էջ 192։

¹¹⁸ «Հեթում պատմիչ Թաթարաց», Վնեստիկ, 1842, էջ 77։

¹¹⁹ «Յովհաննու Դարդեւի ժամանակագրութիւն հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1891, էջ 9—11։

¹²⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, Նշվ. աշխ., էջ 109։

¹²¹ Միքայել Ասորի, Նշվ. աշխ., էջ 411։

¹²² Մատթեոս Ուհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Երևան, 1973, էջ 214։

¹²³ Վարդան Առեւիցի, Նշվ. աշխ., էջ 111։

¹²⁴ «Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք», Վնեստիկ, 1856, էջ 101—102։

¹²⁵ Ձեռ. № 582, Թերթ 10ր։

մի նոր թագավորական տան ծագումը աշխատում են կապել նախկին-
թագավորական տան հետ»¹²⁶։ Ղ. Ալիշանը, որին ծանոթ է նաև Այրիվա-
նեցու հաղորդումը Ռուբենի տոհմաբանության մասին, գտնում է, որ
նա Գագիկի մերձավորներից էր¹²⁷։ Ն. Ադոնցը ընդունելով հանդերձ, որ
Ռուբենը չի պատկանել ո՛չ Բագրատունիների և ո՛չ էլ Արծրունիների
իշխանական տներին, առաջ է քաշել մի նոր վարկած, ըստ որի ՕԱ դա-
րի ժամանակագիր Սևտրենուսի վկայության մեջ հիշված Բերմոփիլէի
Ռուբենները հայկական ծագում ունի և նույնանում է Ռուբինյան Ռու-
բենի հետ։ Ն. Ադոնցի այս վարկածը համոզիչ կերպով հերքված է
Ն. Քասունու կողմից¹²⁸։

Աղբյուրները քննության ենթարկած գիտնականներից Գ. Մի-
քայելյանը եղած հակասական տեղեկությունները բացատրում է նույն-
կերպ, ինչ որ Կ. Եղյանցը և հանգում է հետևյալ եզրակացության. «Ռու-
բենը, հավանաբար, ոչ թե Գագիկ Բագրատունի թագավորի ազգականն
էր, այլ նրա զինվորներից, վասնալ իշխաններից մեկը»¹²⁹։

Ն. Քասունին, ի մի բերելով սկզբնաղբյուրների տեղեկություններն-
ու բանասիրական կարծիքները Ռուբենի ծագման հարցի շուրջը, ընդու-
նելի է համարում միայն Մատթեոս Ուռհայեցու և Սմբատ Սպարապետի
հաղորդումը, որոնք հիմք են տալիս «հստակորէն կարենալ ըսելու, թե
Ռուբէն կսերէր հայաստանցի ազատներու ընտանիքս մը, և որպէս Գա-
գիկ Բ-ի ազատներէն մեկը, իբր զինվորական կմնար անոր ժառայու-
թյան մեջ։ Ռուբեն հետևած էր իր տիրոջ, անոր գահակալումեն հտը-
ալ»¹³⁰։ Անդրադառնալով Ռուբենի տոհմաբանության վերաբերյալ Այրի-
վանեցու հաղորդած տեղեկությանը, Ն. Քասունին դա բխեցնում է պատ-
մության մեջ Ռուբենի կերպարին վիպական բնույթ տալուց, մոտեցնե-
լով այն նույնիսկ Սասունցի Դավիթ էպոսին. «Ու դեռ պետք չէ մոռնալ
նաև Մխիթար Այրիվանեցիի մեղի փոխանցած վկայությունը, թե Ռու-
բեն սասունցի էր։ Ու անհավանական չէ, որ այս զրոյցը իր հոտին ունե-
նա հայկական հերոսավեպին աղդեցությունը։ Ի վերջո, իր ժառանգա-
կան ծագումով անծանոթ Ռուբենը, հայ ժողովրդին պարզեած նոր իշ-
խանական տոնով, կրնար նաև արյունակից դառնալ Սասունցի Դա-
վիթի»¹³¹։ Ի տարբերություն Քասունու այս տեսակետի, նրա ներկա-
յացրած արևմտահայ բանասերների մի խումբ (Ն. Քասունի (նույնը)՝

¹²⁶ Յովհան Դադեյի, նշվ. աշխ., Առաջաբան Կ. Եղյանցի, էջ ԺԶ։

¹²⁷ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 44։

¹²⁸ Տե՛ս Ն. Քասունի, նշվ. աշխ., էջ 40—42։

¹²⁹ Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ере-
ван, 1952, стр. 82.

¹³⁰ Ն. Քասունի, նշվ. աշխ., էջ 40—44։

¹³¹ Նույն տեղում, էջ 37։

Կոմմագենացի) Ա. Ալպոյաճյան, Զ. Ասատուրյան, Ղ. Ալիշան), նաև Զր. Աճառյանը, ընդունելով Մխիթար Այրիվանեցու հաղորդած տեղեկությունը, Ռուբենին ճանաչում են իբրև «Սասունցի իշխանագուն»¹³²:

Ռուբենի տոհմաբանության վերաբերյալ հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական հրատարակությունում արված է նշվածներից քիչ տարբեր եզրակացություն. «Հավանականն այն է, որ Ռուբինյան իշխանության հիմնադիր Ռուբենը եղել է Գագիկ Բ-ի թիկնապա՜հ իշխաններից, թերևս Կիլիկիայի հյուսիսային լեռնաշխարհում՝ Բարձրբերդում հաստատված ազգականներից մեկը»¹³³: Այստեղ արդեն, որոշ վերապահությամբ ընդունված է և Ռուբենի՝ Գագիկ Բագրատունու ազգական լինելու հանգամանքը:

Ինչպես նկատելի է հարցի պատմությունից, նրա քննության համար կարևոր նշանակություն է ստանում Մխիթար Այրիվանեցու հաղորդած տեղեկությունը Ռուբենի տոհմաբանության վերաբերյալ: Այդ տեղեկության հավաստիությունը ապացուցվում է վերը բերված երեք սկզբնաղբյուրների քննությունից (Միքայել Ասորի, նրան կրկնող Աբու-Ֆարաջ և Կիրակոս Գանձակեցի), որոնց հիմքում ընկած է Հովհաննես Սարկավազի պատմությունը: Նրանցից քաղված համապատասխան հատվածների համադրմամբ պարզվում է, որ հաղորդված տվյալները ոչ միայն չեն հակասում, այլև լրացնում են միմյանց: Ընդհանուրը նրանց մոտ հետևյալն է. 50 զինված մարդիկ, թուրքերից նեղված տեղափոխվում են Կիլիկիա և զենքի միջոցով, աստիճանաբար նվաճում այն: Միքայել Ասորին, Աբու-Ֆարաջը և Կիրակոս Գանձակեցին այս ընդհանուրին ավելացնում են նաև այն, որ այդ մարդիկ գալիս են Մարաշ, միանում են Փիլարտոս Վարաժնունուն և նրա գլխավորությամբ իրենց ձեռքն են վերցնում շատ քաղաքներ ու բերդեր, ինչպես Մարաշը, Քեսուն և այլն: Կիրակոս Գանձակեցին, տարբերվելով Միքայել Ասորուց, նշում է, որ 50 զինված տղամարդկանցից էին նաև արքայական ծագում ունեցող Ռուբինյանները:

Մխիթար Այրիվանեցին «Նոր պատմութիւնում» Ռուբինյաններին հիշատակում է մի քանի անգամ: Այդ տեղեկությունները հաղորդված են ժամանակագրական հաջորդականությամբ և բովանդակությամբ լրացնում են միմյանց: Այսպես, անդրադառնանք նախ Ռուբինյանների անվան հիշատակությանը, որն առկա է Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդման մեջ:

Մխիթար Այրիվանեցին նշված երեք աղբյուրներից եկող ընդհանուր տեղեկության վրա ավելացնում է, որ այդ մարդիկ եղել են սա-

¹³² Նույն տեղում:

¹³³ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. 3, էջ 677:

սունցի իշխաններ, իսկ ապա, առանձին, Կիլիկյան իշխանների ցանկում Ռուբենի անունը հիշատակելիս, շեշտում է նրա սասունցի ծագումը. «Ռուբեն Սասնեցի»: Բացի այս, կա նաև տրամաբանական մեկ այլ հետևություն. 50 սասունցի իշխանների մասին խոսելիս, Այրիվանեցին օգտագործում է «աստուծով տիրեցին» արտահայտությունը, որը ցույց է տալիս, որ նրանք փոքրաթիվ ուժերով կարողացել են ստեղծել մի մեծ իշխանություն, ուր, ըստ Այրիվանեցու, գործ ունեւր և նախախնամությունը: Նույն այս միտքը տեսնում ենք արտահայտված և Ռուբինյանների իշխանության ստեղծումը ազդարարելիս. 1041—1051 թրվականների ներքո կարդում ենք. «Աստ տիրացան Կիլիկոյ Ռոբինեանքն. դատ արար Աստուած զրկելոցս, զի Հոռոմն եբարձ զմեր թագատրութիւնս, իսկ Աստուած զերկիր նոցա ետ Հայոց, որ և այժմ թագատրոկն ի նմա»¹³⁴: Հետևապես, ըստ բերված տվյալների, Մխիթար Այրիվանեցին, ճիշտ է, ոչ անմիջականորեն, Ռուբինյանների անվան հիշատակմամբ նույնանում է Կիրակոս Գանձակեցու հետ:

Ապա, Մխիթար Այրիվանեցին 50 իշխանների մասին խոսելիս, չնայած չի հիշատակում Փիլարտոս Վարաժնունուն միանալու մասին նրան հաղորդած տեղեկությունը, սակայն Կիլիկյան իշխանների ցուցակը սկսում է նախ Փիլարտոսով և ապա, իբրև Կիլիկյան երկրորդ իշխան, նշում է Ռուբենին: Դրանով իսկ, պատմիչը ակնհայտ է դարձնում, որ նախքան Ռուբենի գաղթը Կիլիկիա, Փիլարտոս Վարաժնունու իշխանությունն այնտեղ գոյություն ունեւր: Այս փաստը եթե չի նույնանում, ապա նաև չի հակասում վերոնշյալ հեղինակների հաղորդածին:

Մխիթար Այրիվանեցու աշխատությունում առկա է նաև նշված հեղինակների հաղորդումը Կիլիկյան իշխանների նվաճումների մասին: Նա գրանց շուրջը խոսում է առանձին՝ 1081—1085 թթ. ներքո. «ՇԼ» (530): Իշխանքն հայոց զորացան 'ի Կիլիկիայ, առին զԽաւատանէքն և զՄարաշ և զԲեհէսնի: Գող Վասիլն էառ զՔեսոն և զՌաբան»¹³⁵: Ուշադրության արժանի են այստեղ ներկայացված տարեթվերը, որոնք կարող են որոշ լույս սփռել բանասերների շրջանում տարակարծություններ առաջացնող հարցերի վրա¹³⁶: Դրանցից առաջինը՝ 901 թ. ներկայացնում է սելջուկների՝ իրենց երկրում պատմական ասպարեզ իշնելու տարեթիվը, որը, ինչպես ասացինք, Այրիվանեցին փոխառել է վահրամ Տիգրանակերտցուց: Այդ տարեթվի ներքո նշված նախադասությունը ավարտվում է Դողլա բեկի (Տուղրիլի) անվան հիշատակությամբ: Այն խոսում է արդեն 1047 թվականից, այսինքն սելջուկ-

¹³⁴ Ձև. № 582, թերթ 38ա:

¹³⁵ Ձև. 582, թերթ 38բ:

¹³⁶ ՏՆ՝ս Ե. Հ. Քասունի, նշվ. աշխ., էջ 44—46:

ների առաջին արշավանքից հետո ընկած ժամանակաշրջանի մասին: Ուստի, նրան հաջորդող սասունցի 50 իշխանների գաղթն էլ ներկայացված է այդ կամ նրանից հետո ընկած ժամանակաշրջանում: Նկատելի է, որ Այրիվանեցին Ռուբինյանների մասին եղած առաջին հիշատակությունը կատարում է 1045—1054 թթ. միջև, որը համապատասխանում է 50 սասունցի իշխանների գաղթի թվականին, իսկ Կիլիկյան իշխանների հզորացման շուրջը (նկատի է ունեցել Ռուբինյաններին, Փիլարտոս Վարաժնունուն և Գող Վասիլին) խոսում է 1081—1085 թթ. մեջ:

Այսպիսով, համաձայն Այրիվանեցու, պարզվում է, որ Ռուբինյանները Կիլիկիայում հաստատվել են դեռևս 1045—1050-ական թթ.: Նշված այս տարեթվերը ոչ մի հակասություն չեն ստեղծում Ռուբենի մասին եղած սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների հետ: Հակառակը, դրանք պարզաբանում են Ռուբենի գործունեության առաջին շրջանը, որի մասին սկզբնաղբյուրները լռում են:

Կիլիկիայում Ռուբենի գործունեության վաղ շրջանի՝ 1045—50-ական թթ. վերաբերյալ Այրիվանեցու հաղորդած տեղեկության հավաստիությունն ապացուցող օժանդակ փաստ կարող ենք դիտել Ղ. Ալիշանի՝ անհայտ ժամանակագրից քաղված մի տեղեկությունը, որի կապակցությամբ նա գրում է. «Զժամանակ գալստեանն՝ հնագոյն ժամանակագիր հաւաստէ, գոգչիր և կանխէ իսկ՝ քան զգալուստ Գագկայ ՚ի Փոքր Ասիա, գրելով յամի 1045. «Ի ՆՂԴ թւականութեան Հայոց էառ ըրՌուբեն իշխան զԿիլիկիա յայլասեռից»¹³⁷: Ընդ որում, Ալիշանը Այրիվանեցուն դիտելով իբրև ստուգապատում պատմիչ, «Սիսուան» աշխատության ցանկ ժամանակագրականում նշում է. «1045—50. Ռուբեն Սասնեցի տիրէ կողմանց Կիլիկիոյ և Փոփուզիոյ, և Կոստառոյ բերդի»¹³⁸: Նրա այս տեղեկությունը հղվող էջում էլ կարդում ենք. «Իսկ այլք ոմանք պատմիչք, ընդ որս և Այրիվանեցին, ի վաղուց այր կատարեալ ցուցանեն զՌուբեն, և անդստին ՚ի կես ԺԱ դարու սկիզբն իշխանութեան նորա...»: Նկատենք, որ Հր. Աճառյանը իր Անձնանունների բառարանում հիմք է ընդունել Ալիշանի եզրակացությունները:

Մխիթար Այրիվանեցու պատմական երկի՝ Պատկանյանի հրատարակությունում վերոքննյալ հատվածից դուրս են թողնված սելջուկ այն սուլթանների անունները՝ Մուսեի, Տուլրիլի (նույն Դողլա բեկ), որոնք բնագրում նախորդում են 901 թվականի ներքո նշված 50 սասունցի իշխանների գաղթին: Այս վրիպակը բանասերների շրջանում առաջ է բերել

¹³⁷ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 531:

¹³⁸ Նույն տեղում, էջ 550:

երկմտութիւն, քանի որ ժամանակագրութեամբ 901 թվականի դեպ-
քերին մասնակից Ռուբենին հնարավոր չէր նույնացնել 1080-ական թթ.
Ռուբինյան իշխանութեան հիմնադիր Ռուբենի հետ: Դրա հետեանքով էլ
որոշ բանասերներ (Ե. Ս. Քասունի (Կոմմագենացի), Հ. Աստուրյան,
Ե. Հ. Քասունի, Ս. Տեր-Ներսիսյան), ընդունելով հանդերձ Ռուբենի սա-
սունցի լինելը, նրա գաղթը դեպի Կիլիկիա նշանակել են տարբեր
թվականների ներքո (1059, 1080)¹³⁹: Ե. Հ. Քասունին, ի տարբերութիւն
վերոհիշյալ բանասերների, ժխտում է առհասարակ Ռուբենի 50 հայ
իշխանների մեջ գտնվելու Այրիվանեցու նկատառումը, նրա կողմից
Ռուբենին սասունցի անվանելը դիտելով սոսկ տրամաբանական հետե-
վութիւն, կապված այդ իշխանների Կիլիկիա կատարած գաղթի հետ¹⁴⁰:
Բանասերը անտեսելով նաև Այրիվանեցու՝ Ռուբինյաններին վերաբերող
երկրորդ տեղեկութիւնը, որն իր ժամանակով համապատասխանում է
սասունցիների գաղթին, անընդունելի է համարում Ղ. Ալիշանի մեջ-
բերած այն սկզբնաղբյուրի վկայութիւնը. «թէ՛ 1045 թ.-ին Ռուբէն
արդէն հաստատուած էր Կիլիկիոյ մէջ»¹⁴¹:

Սակայն ուշադիր քննութիւնը ցույց է տալիս Մխիթար Այրիվա-
նեցու հաղորդած տեղեկութիւնների պատմական հավաստիութիւնը,
որից բխում են հետևյալ եզրակացութիւնները.

ա. Ռուբենը եղել է սասունցի իշխան.

բ. 50 սասունցի իշխաններ Կիլիկիա են գաղթել Դողա բեկի արշա-
վանքներից նեղված՝ 1040—45 թթ., նրանց մեջ է եղել և Ռուբենը.

գ. 1045—50-ական թթ. Ռուբինյանները արդեն հաստատվել են
Կիլիկիայում, ստեղծելով իրենց իշխանութիւնը.

դ. 1081—85 թթ. հայ իշխանները (նկատի ունի Ռուբինյաններին,
Փիլարտոս Վարաժնունուն, Գող Վասիլին) հզորացել են և ամրացրել
իրենց իշխանութիւնը Կիլիկիայում:

Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրութիւնը նոր, արժեքավոր
տվյալներ է բովանդակում նաև Հայաստանի սոցիալական շարժումների
պատմութիւնից: Այդպիսի նշանակութիւն ունի այն, օրինակ, թոնդ-
րակյան շարժման սկզբնավորումն ուսումնասիրելու համար: Այս շարժ-
ման առաջին փուլի վերաբերյալ պատմական տվյալները բավականին
քիչ են: Հայանի չէ շարժման սկզբնավորման թվականը, որը և բանա-
սիրական քննութեան նյութ է դարձել: Ի տարբերութիւն եղած սկզբը-
նաղբյուրների, Այրիվանեցու ժամանակագրութիւնում պարզորոշ նշված
է շարժման հիմնադրի անունն ու թվականը: Այրիվանեցին գրում է.

¹³⁹ Տե՛ս Ե. Քասունի, նշվ. աշխ., էջ 54—56:

¹⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 44, 68:

¹⁴¹ Նույն տեղում:

«821. Սմբատ Աբլաբսա. սայ է նախնին թոնդրկեցոց աղանդին»¹⁴². Տվյալները դարձյալ քաղված են մեզ անհայտ աղբյուրից: Թոնդրակյան շարժման հարցերով զբաղվող գիտնականներից Այրիվանեցու թողած այս տեղեկությունների վրա ուշադրություն են դարձրել Ս. Պողոսյանը, Ա. Հովհաննիսյանը¹⁴³: Վերջինս եկել է այն եզրակացության, որ հիմնադրի անունը շփոթմունք է, իսկ թվականը իրոք մատնանշում է շարժման սկիզբը: Չմտնելով բանասիրական տարբեր կարծիքների ըննության մեջ, նկատենք միայն այն կարևորությունը, որ ունի Այրիվանեցու հաղորդածը սոցիալական այդ մեծ շարժման սկզբնավորման ժամանակի ճշտման համար:

Սոցիալական շարժումներից Մխիթար Այրիվանեցու աշխատությունում հիշատակված են նաև 1250-ական թթ. Վերին Խաչենի Ծար գավառում բռնկված գյուղացիական հուզումները՝ Դավիթ Ծարեցու գլխավորությամբ: Սոցիալական բովանդակություն ունեցող այս շարժման միակ սկզբնաղբյուրը Կիրակոս Գանձակեցին է, որն այն ներկայացնում է իբրև աղանդավորական շարժում, առաջնորդին էլ դիտելով որպես «մոլորեցուցիչ»¹⁴⁴: Հաջորդ հեղինակը, որ հիշատակում է շարժման առաջնորդին, դա Մխիթար Այրիվանեցին է: 1250-ական թթ. ներքո կարդում ենք. «Դավիթ ի Ծար ստաբանող»¹⁴⁵: Ինչպես հասկացվում է շարժումը և նրա առաջնորդին ընորոշող այս միակ նախադասությունից, Այրիվանեցին ևս հակառակ դիրքորոշման է եղել նրա նկատմամբ: Ուշագրավը, սակայն, այն է, որ շնայած դրան, նա շարժմանը տվել է պատմական կարևորություն ներկայացնող նշանակություն, հիշատակելով ժամանակի նշանավոր մարդկանց (Վանական վարդապետ, Կիրակոս Գանձակեցի, Հաղբատի, Դադի վանքի եպիսկոպոսներ և այլն) կողմից բանադրված Դավիթ Ծարեցուն, իր այնքան սեղմ գրված պատմությունում:

Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրությունը ուշագրավ տեղեկություններ է պարունակում Արծրունիների, Լոռու, Սյունիքի թագավորությունների, այլազգիների դեմ մղվող հայ-վրացական ազատա-

¹⁴² Ձեռ. № 582, թերթ 35ր:

¹⁴³ Ս. Պողոսյան, Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դարերում, Երևան, 1956: А. Иоаннисян, Движение тондракидов в Армении (IX—XI вв.), («Вопросы истории», М., 1954, стр. 100—108).

¹⁴⁴ Դավիթ Ծարեցու շարժման մասին տե՛ս Բ. Ուրաբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X—XVI դարերում, Երևան, 1975, էջ 283—287: Киракос Гандзакецци, История Армении, перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии Л. А. Ханларян, М., 1976, стр. 34—35.

¹⁴⁵ Ձեռ. № 582, թերթ 43ա:

գրական պայքարի պատմության մասին: Արժեքավոր են հատկապես վրաց թագավոր Գեորգի-Լաշայի, նրան աջակից հայ իշխանական տնեերի՝ հաղորակյալների, վերջիններիս քաջարի ներկայացուցիչ Պոռ իշխանի ռազմական գործողությունների վերաբերյալ հաղորդումները:

Պատմական մեծ արժեք ունեն Հայկական Աղվանքի քաղաքական և մշակութային պատմությունը ներկայացնող առանձին տեղեկությունները, որոնց մի մասին առաջին անգամ հանդիպում ենք այստեղ: Այդպիսին է, օրինակ, Աղվանքի Տիրանուն կաթողիկոսի անվան և նրա գրական ստեղծագործությունների հիշատակությունը: Ա. Մնացականյանը վերջինս նույնացնում է հայոց Տիրան վարդապետի հետ¹⁴⁶: Այրիվանեցին նրա մասին գրում է. «Մ. Տիրանուն կաթողիկոս Աղուանից արար լուծմունք Շ դժար բանից»¹⁴⁷: Նրա այս վկայությունը կրկնվում է Մատենադարանի № 3710 ձեռագրի գրչի կողմից: «Տիրան կաթողիկոսն Աղուանից Շ (500) բան են հարցրել, պատասխանի է գրել, և ինքն Յեսուանց վանքն է թաղած»¹⁴⁸: Բանասերների կողմից պարզված է նաև, որ Տիրանուն կաթողիկոսի այս աշխատության մի մասը պահպանված է հայկական ձեռագրերում: «Տիրանայ Հայոց վարդապետի պատասխանի հարցմանց թագաւորացն Աղուանից Ատրնեբսէհի և Փիպէի»¹⁴⁹:

Աշխատությունում Այրիվանեցու հաղորդած տեղեկությունները լույս են սփռում Համամ Բագրատունու անձի և գրական գործունեության վրա: Ըստ Այրիվանեցու, Համամը նույն ինքը՝ Հովհաննես Բագրատունին է (հիշատակում է 871—885 թվ. մեջ), որը եղել է մատենագիր, մեկնել Սողոմոնի առակները և ղեկավարել Սաղմոսների երաժշտական հարցերով: «Համամ, որ և Յոհաննէս Բագրատունի, մեկնեաց զԱռական և եղ ղվերջի գորողայսն ի գլուխ Սաղմոսացն»¹⁵⁰:

«Նոր պատմութիւն» երկի ուշադիր քննությունը ցույց տվեց, որ Մխիթար Այրիվանեցին մեկն է այն պատմիչներից, որոնց հայտնի է եղել Աղվանից պատմությունը երկու հեղինակների կողմից գրված լինելու իրողությունը: Այս առումով նա առաջին պատմիչն է, որի մոտ

¹⁴⁶ Ա. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Երևան, 1966, էջ 207—210:

¹⁴⁷ Ձեռ. № 582, Թերթ 33ր:

¹⁴⁸ Ձեռ. № 3710, Թերթ 377ր: Տեղեկությունը վերցրել ենք Ա. Մնացականյանի նշվ. աշխ., էջ 207:

¹⁴⁹ Ձեռ. № 3710, 3006, Տե՛ս Ա. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 204—210:

¹⁵⁰ Ձեռ. № 582, Թերթ 36ա: Համամ Արեւելու մասին տե՛ս Ա. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 181—204: Բ. Ուլուբաբյան, հաշնի իշխանությունը X—XVI դարերում, էջ 78—80:

կա ուղղակի նշում երկու հեղինակների մասին: Հայտնի է, որ նրանից առաջ պատմությունը հիշատակած հեղինակներից Մխիթար Անեցին նշում է գրքի անունը, առանց հեղինակի անվան, տեղադրելով այն VII դարում: XIII դարի հեղինակներից Մխիթար Գոշն ու Վանական վարդապետը առաջինն են հիշատակում Մովսես Դասխուրանցուն: Մինչդեռ Կիրակոս Գանձակեցին նրան կոչում է Մովսես Կաղանկատվացի, տեղադրելով X դարում, Ուխտանեսից առաջ¹⁵¹: Մխիթար Այրիվանեցին պատմիչների ցուցակում, Մխիթար Անեցու նմանությամբ, նրան հիշատակում է իբրև VII դարի պատմիչ, տալով և անունը՝ «Մովսես Աղվանից»: Այա, բուն բնագրում, X դարի հեղինակներ Գրիգոր Նարեկացու և Ուխտանեսի հետ նշում է նաև Մովսես Կաղանկատվացուն. «Աստ Աղուանից պատմագիրն Մովսէս Կաղանկատուացի և Գրիգոր Նարեկացի և Ուխտանէս պատմագիր» (նշված է 981—1001 թթ. միջև)¹⁵²: Հետևյալս պարզ է դառնում, որ նա պատմության սկիզբը համարել է գրված VII դարում, իսկ վերջնականապես ավարտված X դարում:

Ինչպես նկատելի է, Այրիվանեցին ճիշտ կողմնորոշվելով Աղվանքի պատմությունը տարբեր ժամանակներում (VII, X դդ.) երկու Մովսեսների կողմից գրված լինելու հարցում, սխալվել է X դարում Մովսես Դասխուրանցու փոխարեն Մովսես Կաղանկատվացուն հիշատակելով: Հավանական է կարծել, որ այս սխալը նա փոխառել է Կիրակոս Գանձակեցուց:

Աշխատությունում Մխիթար Այրիվանեցին կարողացել է ներկայացնել Հայաստանի, Կիլիկյան հայկական իշխանության, Հայկական Աղվանքի ու Վրաստանի ներքին կյանքի անցուղարձեքը, ինչպես բռնապետների հարկային քաղաքականությունը, քրիստոնյաների նկատմամբ կիրառած դաժանությունները, դրանց հետևող սովը, համաճարակը և այլն: Մեծ տեղ է հատկացված և երկրի ներսում շինարարական աշխատանքներին, հատկապես եկեղեցական կառույցներին: Այս երկը առանձնահատուկ նշանակություն է ստանում մշակույթի վերաբերյալ բովանդակած տվյալներով: Թվարկված են տվյալ դարաշրջանում աչքի ընկած մատենագիրները, պատմիչները, տոմարագետները և այլն: Ուշադրության արժանի են նրա հաղորդած տեղեկությունները Անդրիասի երկհարյուրակի, Աթանաս Տարոնեցու Հայոց թվականի, էաս Աղեքսանդրացու հինգհարյուրակի, Անանիա Շիրակացու անշարժ տոմարի, Հովհաննես Սարկավագի Հայոց Փոքր թվականի վերաբերյալ:

¹⁵¹ Կիրակոս Դանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 7: Տե՛ս նաև Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1969, էջ III—V:

¹⁵² Ձեռ. 532, թերթ 37ա:

Մխիթար Այրիվանեցին հետևելով Ստեփանոս Տարոնեցուն և Սամվել Անեցուն, իր պատմությունը հիմնավորում է թվական տվյալներով: Ուշագրավ է «Նոր պատմություն» նրա կերպած թվագրությունը, որը տրված է ժամանակագրական պարբերացման երեք շրջանով: Առաջինը՝ մեր թվականությունից առաջ, «ամբ աշխարհի»: Պատմությունը թվագրված է արարչագործության թվականով, և, համաձայն Եվսեբիոս Կեսարացու, ավարտվում է «ՈՃՂԸ» (5198) թվին: Երկրորդը՝ քրիստոնեական թվականությունը, «ամբ տեառն», հասնում է մինչև 551 թվականը, Հայոց մեծ թվականի ստեղծումը: Ապա սկսվում է երրորդ՝ Հայոց թվականով թվագրման շրջանը: Վերջինիս համար Այրիվանեցին գրում է. «ԾԾԳ: Լցաւ «Մ» եակն (իմա՝ երկհարյուրակն) Անդրեասայ ի մարտի ին և յապրիէլի ՚ի Դ: Զկարացին գնալ որ սկիզբն էր, զի Թլրմունք ի մեջ էր: Ապայ խափանեցան: Եւ իմաստունքն ժամանակին կարգեցին Թական հայոց՝ սկիզբն թվական հայոց: Սրբոյն Մովսէսի կաթողիկոսին հրամանաւ՝ Տարանացին Աթանաս Գլակայ վանեցի արար տաւմար Հայոց...»¹⁵³: Այս թվագրությամբ էլ, «ՁԼԸ» թվականով, ավարտվում է աշխատությունը:

Ինչպես վերը նշեցինք, «Նոր պատմությունը» յուրահատուկ է իր կառուցվածքով: Անվանացանկերի 35 ժամանակագրական տախտակները՝ դրված պատմության սկզբում, նորություն են միջնադարյան պատմական երկերում և աշխատությանը տալիս են պատմագիտական և մատենագիտական նշանակություն: Գիտության արդի էտապում ևս Մխիթար Այրիվանեցու կազմած ցանկերն ունեն ճանաչողական արժեք և օգնում են լուծելու պատմաբանասիրական կարևորություն ներկայացնող հարցեր:

«Նոր պատմությունը» իրրև պատմական երկ գերծ չէ և թերություններից: Այսպես, պատմությունը բաժանված լինելով տասնամյակների, երբեմն տեղիք է տալիս շփոթմունքի: Օրինակ. գրերի գյուտի մասին խոսքը սկսվում է 423 թվականից, որի ներքո հիշատակվում են նաև Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտների թարգմանական աշխատանքները. «ՆիԳ: Սկիզբն դպրութեան հայ գրոյս ՚ի ձեռն սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպ, որք Կ աշակերտաւք աշխատեալք թարգմանեցին զամենայն Հին և Նոր կտակարանս»¹⁵⁴: Նշված թվականը, հավանաբար, վերաբերում է միայն թարգմանական աշխատանքների ժամանակաշրջանին: Վերն արդեն նշեցինք, որ նման շփոթմունք է առաջացրել նաև սասունցիների գաղթի թվականը և այլն:

¹⁵³ ՁԼԸ. № 582, թերթ 32ա.

¹⁵⁴ ՁԼԸ. № 582, թերթ 31բ.

«Նոր պատմութիւնում» հանդիպում են թվականների աղավաղումներ, որոշ անհարթութիւններ, որոնք պայմանավորված են օգտագործած սկզբնաղբյուրների բազմազանութիւնով: Այսպես, օրինակ, 451 թվականին տեղի ունեցած Վարդանանց պատերազմը՝ «Կտորումն սրբոց Վարդանանց», նրա մոտ նշված է 472 թվականի ներքո: X դարի Աղվանից կաթողիկոս Տիրանունը հիշատակված է 603—613 թվականների մէջ: Պատմիչների ցուցակում խախտված է որոշ հեղինակների ժամանակագրական կարգը: Դրանցից IX դարի պատմիչ Թովմա Արծրունին հիշատակված է Մովսես Խորենացուց առաջ, X դ. պատմիչ Շապուհ Բագրատունին՝ Սեբեոսից առաջ, XII դ. վերջերում ապրած Մխիթար Անեցին տեղադրված է Վահրամ Տիգրանակերտցուց և Հովհաննես Սարկավազից առաջ և այլն: Հնարավոր է, որ այս սխալները «Նոր պատմութեան» աղավաղված անհաջող նախօրինակի հետևանք են, քանի որ բուն տեքստում, օրինակ, Հովհաննես Սարկավազը հիշատակված է «ՇԼԴ» (1085) թվականի, իսկ Մխիթար Անեցին «ՈԼ» (1181) թվականի ներքո:

Ի տարբերութիւն իր օգտագործած մեզ հայտնի աղբյուրների, նա «Թագաւորք Հայոց» ցուցակը սկսում է Պերճից, փոխանակ Պարուլից, որը, ինչպես նշում է և ինքը, առաջին թագակիրն է եղել: Մի այլ օրինակ. նա օգտվել է Մովսես Կաղանկատվացու և Կիրակոս Գանձակեցու պատմութիւններից, սակայն Աղվանքի կաթողիկոսների ցանկը տվել է ըստ Կաղանկատվացու, որը վերջացնում է տեր Մովսեսով, մինչդեռ Կիրակոսը ավելացնում է ևս 5 անուն՝ տեր Հովսեփ, տեր Մարկոս, տեր Ստեփանոս, տեր Հովհաննես, տեր Ստեփանոս:

Աշխատութիւնում շատ հաճախ Այրիվանեցին թվարկում է միայն պատմական որոշ դեմքերի անուններ, նկատի ունենալով հավանաբար, որ նրանց մասին մանրամասն տեղեկութիւններ կան նախորդ շրջանի աղբյուրներում և այլն:

Մխիթար Այրիվանեցին նախորդ հեղինակների (Մատթեոս Ուռհայեցի, Միքայել Ասորի, Սամվել Անեցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Վարդան Արևելցի) նման իր պատմութիւնը հաճախ ընդմիջարկում է հրաշապատում, առասպելախառն զրուցներով, որոնք իբրև նախանշան նախորդում են պատմական որևէ ծանր իրադարձութիւն:

Ամբողջ աշխատութիւնը շարադրված է քրիստոնեական դոգմաների դիրքերից: Ամեն ինչի սկիզբը ամենակարող արարիչն է, հետևյալս գիտութիւնները նույնպես բացահայտվում են աստծո կողմից, իսկ «զոր ինչ ասաց և ասէ մարդ՝ ընդ կարծեօք է և ոչ հաստատութեամբ»: Այս աշխարհայացքի հետևանք է և այն կապը, որ գոյութիւն ունի աշխատութիւնում երկնային լուսաթղիների շարժումների, բնական

երևույթների (երկրաշարժերի, մթնոլորտային տեղումների և այլն) և երկրային աղետների, արհամիրքների միջև: Ամեն ինչ որոշված է և որոշվում է նախախնամությամբ: Այսպիսին է մեր հեղինակի աշխարհայեցողությունը:

Ժամանակագրությունը, որ ներկայացնում է միայն դեպքերի հակիրճ թվարկում, դժվարացնում է խոսել հեղինակի պատմագիտական հայացքների շուրջը: Այդուհանդերձ, առաջաբանից և վերջաբանից, առանձին դարձվածքներից, անձնավորություններին տրված նրա պիտակներից կարելի է որոշ պատկերացում կազմել դրանց մասին: Այսպես, նա գտնում է, որ մեկ անհատը, որքան էլ մեծություն լինի, չի կարող խորությամբ ու ամբողջությամբ ընդգրկել աշխարհի անցուդարձը: Այդ առումով իբրև օրինակ վկայակոչում է Մովսես և Դավիթ մարգարեներին, Սողոմոնին, Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, Արիստոտելին, Պտղոմեոսին, որոնց մեծությունը նույնպես իր դրսևորումն է գտել մարդկային կյանքի իմացության առանձին ճյուղերում:

Աշխատությունում, իբրև վերջաբան, նա գրում է «Յոհաննէս աւետարանիչն հրամայէ վասն Գ ամեան և Գ ամսեա գործոցն և սքանչելիացն Քրիստոսի: Զոր թէ զամենեան գրեալ էր, կարծեմ թէ և ոչ աշխարհս բաւական էր տանել, իսկ թէ այս այսպես է, որպես և է իսկ: Ապա զինչ պարտ է ասել վասն ի սկզբանէ աշխարհի անցիցն անցելոց, զոր եթե գրեալ էին»¹⁵⁵:

«Նոր պատմութեան» քննությունը երևան է հանում ոչ միայն պատմությունը խորությամբ ճանաչող, այլև այն լայնորեն ընկալող պատմաբանին: Ըստ Այրիվանեցու, որևէ ժողովրդի պատմություն շարադրելիս անհրաժեշտ է այն շաղկապել նրա հետ առնչված պետությունների պատմությանը և ապա պատճառաբանել կատարված իրադարձությունները: Առաջինը նա իրագործել է իր երկասիրությունում, իսկ երկրորդը, չնայած մտադրվել է, սակայն նախընտրելով պատմության շարադրանքի ժամանակագրական ձևը, չի իրականացրել. «Արդ թէպէտ յօժարութիւն սրտիս ստիպէ զիս ի մի բաւանդակել զամենայն պատմութիւնս և զպատճառս իրեանց, սակայն կասեալ գտանիմ՝ յանաթանութիւնս իմ հայելով, ևս և յանչափութիւն գրելոցն»,—ասում է նա առաջաբանում:

Ուշագրավ է Մխիթար Այրիվանեցու մոտեցումը քաղաքական այնպիսի խոշոր իրադարձությանը, ինչպիսին է Բագրատունիների թագավորության անկումն ու հայկական թագավորության ստեղծումը Կի-

¹⁵⁵ Ձեռ. № 582, Թերթ 44ր: Ուշագրավ է, որ Դ. Ալիշանը իր «Հայապատում» աշխատությունն ավարտում է Մխիթար Այրիվանեցու աշխատության վերջաբանով: (Տե՛ս էջ 625):

լիկիւյում: Բագրատունիների թագավորութւյան քայքայման տարիներին Անին և որոշ հայկական շրջաններ հանձնվեցին Բյուզանդական կայսրութւյանը, որի փոխարեն նրանց տիրակալներին Բյուզանդիայի ներքին նահանգներում տրվեց համապատասխան կալվածքներ: Որոշ պատմիչների մոտ երկրափոխութւյան այդ գործարքների մեջ բախտորոշ դեր է հատկացված կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձին, Վեստ Սարգիս իշխանին և այլոց: Այրիվանեցին, հակառակ այլ պատմիչների, պատմութւյան մեջ այնպիսի խոշոր երևույթ, ինչպիսին պետութւյան քայքայումն է, դիտում է որպէս տիրող իշխանութւյան քաղաքականութւյան հետևանք և ոչ առանձին անհատների գործունեութւյան արդյունք: Ըստ այդմ էլ նա Ռուբինյան թագավորութւյան ստեղծումը Բյուզանդիայի տերիտորիայում համարում է իբրև աստծո կողմից արված արդար դատաստան, պատիժ՝ կայսրութւյան վարած բռնապետական, նենգ քաղաքականութւյան համար.— «Դա՛տ արար Աստուած զրկելոյս, զի հռոմն երարձ զմեր թագաւորութիւնս, իսկ Աստուած զերկիր նոցա ետ հայոց, որ և այժմ թագաւորէն ի նմա»:

Աշխատութւոյնում ուշագրավ տեղեկութւոյններ կան նաև աղանդավորական շարժումների և սոցիալական այլ երևույթների մասին: Մխիթար Այրիվանեցին դա բխեցնում է երկրի ներքին վատթար վիճակից՝ հարկապահանջութւոյն, սով և այլն: Այսպես, նա Հերթի աշխարհագրից հետո (721 թ.) նշում է. «Սովն սաստիկ և ջնջումն պատկերաց յեկեղեցոյ»: Սովի մասին տեղեկութւոյն է հաղորդում նաև Բաբանի ժողովրդական ապստամբութւյան կապակցութւամբ. «Սով սաստիկ, և Բաբան զՄաքենացոյ սուրբ ուխտն այրեաց»:

«Նոր պատմութիւնը» գրված է պարզ, սեղմ շարադրանքով, անպաճուճ լեզվով, բայց և պատկերավոր ոճով: Օրինակ. Բուլայի հարկային բռնապետական քաղաքականութւոյնը իր ողջ մռայլութւամբ արտահայտված է մեկ նախադասութւամբ. «Բուլայ կալեալ զամենայն իշխանս և զազատս Հայոց՝ սպան, զկէսն մարմնով և զկէսն հոգւով»: Կամ «ՇԺ (510): Բռնակալն Ալի արմնի Ասլան ՚ի Կարնոյ քաղաք, որ ՚ի ծաղիլ արեգականն մարդ սպանանէր և ի մտանել արևուն ընդ կուսի ննջէր»: Հարկային քաղաքականութւոյնը ներկայացնող մեկ այլ օրինակ. «Աբդալլայ զերեք տարւոյ մեռածին հարկն ի կենդանոյն խնդրէր բռնութեամբ. և հատաւ յամենայն յաշխարհէ ոսկի և արծաթ» և այլն:

Աշխատութւոյնում, որն առաջին հայացքից թվում է սոսկ դեպքերի շոր ու ցամաք թվարկում, Այրիվանեցին մեկ-երկու բառով կարողացել է տալ և տվյալ պատմական գործչի բնութագիրը, որով և արտահայտել է իր իսկ վերաբերմունքը նշված անձի նկատմամբ, ինչպես «պիղծն

Պապ», «Փիսիկն պիղծ», «Վասիլն յաշողակ» (Գող Վասիլը), «Ներսէս
Լամբրւանացի, անյաղթ վարդապետ և թարգմանիչ գրոց», «Քաջն Պոռշ»
և այլն:

Ամփոփելով մեր խոսքը, տեսնում ենք, որ Մխիթար Այրիվանեցու
«Նոր պատմութիւն» աշխատութիւնը, իր բովանդակած նյութերով,
մեծարժեք նշանակութիւն ունեցող պատմական երկասիրութիւն է,
կարևոր սկզբնաղբյուր հայ և հարևան ժողովուրդների պատմութիւնն
ուսումնասիրելու համար:

ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՅՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ

(«ԾԱՌԸՆՏԻՐԸ»)

X—XIII դարերում հայ հոգևոր մշակույթի զարգացման և կուլտուրական կյանքի վերելքի պայմաններում, եկեղեցական պաշտոնական ծեսերն ու արարողությունները ներկայացնող ժողովածուների կողքին յուրատեսակ զարգացում ապրեցին նաև տարբեր նյութեր ընդգրկող ժողովածուները, որոնց նպատակն էր բավարար գիտելիքներ տրամադրել գիտնականներին, բարձրագույն կրթության ձգտող ուսումնասիրներին և հետաքրքրասեր մտավորականությանը: Ժողովածուների ձևավորման այս վերջին ուղղությամբ էր կազմված նաև Մխիթար Այրիվանեցու գիտական ժողովածուն՝ «Ճառքնտիրը»: Այն իր տեսակի մեջ ամենաճոխ և ողջ միջնադարում երբեք չգերազանցված մեզ հայտնի միակ մեծահարուստ հատորն է: Ժողովածուն եզակի է նաև իր ընդգրկած նյութերի բնույթով ու դրանց բնագրերի ընտիրությամբ: Դա յուրատեսակ մի ձեռնարկ է, ուր ի մի են հավաքված իր ժամանակին հանձնարարելի համարվող կարևորագույն գրքերը՝ նախատեսված բարձրագույն դպրոցներում սովորողների համար: «Ճառքնտիրը» ներկայումս գտնվում է Մաշտոցի անվան մատենադարանում՝ կրելով 1500 թվահամարը: Գրչության վայրը Այրիվանքն է, գրվել է 1283 թվականին, գրիչ-ստացողն է Մխիթար Այրիվանեցին:

Ձեռագիրը գրված է թղթի վրա. չափսերն են 35,7×26,5 սմ: Իր քաշով, գիշելով մյուս հսկաներին, «Ճառքնտիրը» գերազանցում է նրանց իր թերթաքանակով (ձեռագրի հաստությունը 25 սմ է), բաղկացած է 120 պրակներից, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի 10 թերթ: Ըստ այդմ, ձեռագիրը նախկինում բաղկացած է եղել 1200 թերթից, որից ներկայումս պահպանված է 1190 թերթ: Գրված է երկսյուն գրությամբ,

¹ Գրիչ Պ. Պետրոսյանը 1849 թվականին ձեռագրից կատարած իր ընդօրինակությունում նախագաղափար օրինակը հիշատակում է 1200 թերթով, չխոսելով գլխավոր հիշատակարանի մասին, որը հավանաբար արդեն ընկած է եղել:

էշային տողերի քանակն է 52—59: Ձեռագրում կան կարմիրով գծանկարված պարզ լուսանցադարձեր: Վերջիններս տեղադրված են աշխատությունների գլուխների սկսվածքների դիմաց: Այդ նույն կարմիրով են գրված վերնագրերը և սկզբնատառերը: Սկզբում ունի ժԱ.—ԺԲ դդ. մագաղաթյա մեկ թերթ պատառիկ-պահպանակ (Ավետարան Ղուկասու, Կ, 5—18), գրված ուղղագիծ երկաթագրով:

Ձեռագիրը զրկված է նախկին կազմից, վերակազմվել է մի քանի անգամ. 1604 թվին, Այրիվանքում Հովհաննես Վարագեցու կողմից, 1697 թվականին նորոգվել է Տեր Սիմոնի կողմից: Ներկայիս կազմը ԺԲ դարի աշխատանք է, կազմի միջուկը տախտակ է, երեսը՝ անզարդ և կաշի, աստառը՝ թուղթ:

Ձեռագրի վիճակը բավարար է: Այն իր հսկա ծավալի հետևանքով քիչ է տեղաշարժվել և քիչ է տուժել ժամանակի հարվածներից: Պահպանված հիշատակագրությունների համաձայն, մինչև 1697 թվականը գտնվել է Այրիվանքում², իսկ 1848—49 թվականներին՝ էջմիածնում, որտեղից էլ տեղափոխվել է Երևանի Մատենադարան:

Արդի վիճակում մաշված են ձեռագրի սկզբի մի քանի էջերը, դրժվարընթեռնելի է սկզբի էջը, իսկ վերջի էջերից պահպանվել են միայն մի քանի կտորներ: Քննությունը ցույց է տալիս, որ սկզբից ընկած է միայն տիտղոսաթերթը, միջից պակասում է երկու թերթ՝ Փիլոնի «Յաղագս նախախնամութեան» աշխատությունից, իսկ վերջից՝ Արիստոտելի «Յաղագս Աշխարհաց» աշխատության վերջին մասը, ձեռագրի ցանկն ու գլխավոր հիշատակարանը³: Ձեռագրի գրչի՝ Տեր Մխիթար

² «Ճառերտիր» անունով հայտնի այդ ժողովածուի նախնական նկարագրությունը տվել են Պ. Պետրոսյանը (տե՛ս Ն. Տաշյան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի վիճենա, էջ 548—558), Գ. Գալեմֆյադյանը (նշվ. աշխ., էջ 165—167), Գ. Հովսեփյանը (Խաղրակներ կամ Պոռնանք հայոց պատմության մէջ, էջ 208—210), առավել մանրամասն՝ Մ. Տեր-Մովսիսյանը (նշվ. աշխ., էջ 92—103, տե՛ս նաև Մատենադարանի անտիպ ձեռագրացուցակների հավաքածու, № 133): Ձեռագիրը նկարագրված է նաև էջմիածնի և Մատենադարանի ձեռագրացուցակներում («Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից էջմիածնի», էջ 130—133: «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի», հատ. Ա, էջ 568):

³ Վարագեցի Հովհաննեսի ձեռքով է ընդօրինակված Ղուկասի Ավետարանի վերջին թերթը, որտեղ նա թողել է հետևյալ հիշատակարանը. «Աստուածաբան սուրբ աւետաքանիչը Ղուկաս, քոյն սուրբ և արժանաւոր աղաթիւրդ բարեխաւ լեր առ Քրիստոս վասն բազմամիղ Վարագեցի Յովանէս բանի խնդրողի, կապողի և կազմողի ալս սուրբ մատենիս, թվին ՌՄԳ ի սուրբ ուխտս Այրի վանք, ընդ Հովանեա գեղեցկաշէն սուրբ Աստուածածնի տաճարիս և այլ բազմահաւաք սրբոցս: Եւ զի յայսմ ժամի եկաւ կարմիր գլուխն Շահարազն ի վերայ Երևանայ րեբդին և էառ զնա բազում ջանիս» (թերթ 29ր):

⁴ Բանասերները, առաջնորդվելով «Սարկավագյան» ձուլող ցուցակի Պատկանյանի հրատարակությամբ, ուր Արիստոտելի աշխատություններին հետ կա հետագայում

վարդապետի անունը հիշատակված է համարյա յուրաքանչյուր աշխատության վերջում: Ձեռագրի գրչին ճանաչելու առումով ուշագրավ է հետևյալ հիշատակագրությունը.

Ազնևա, Յիսուս և ողորմեա
Տէր Մխիթար վարդապետիս՝
Գրչողիս և ստացողիս
Աստուածաշունչ սուրբ կտակիս
Յառաջին աստիճանիս⁵:

Բանասիրությանը, ինչպես տեսանք, վաղուց արդեն հայտնի է դարձել, որ այս ձեռագրի գրիչ Մխիթար վարդապետը Մխիթար Այրիվանեցին է, որի անունը հիշատակված է «Սարկավագյան» կոչվող ցուցակի խորագրում: Հայտնի է դարձել նաև, որ «Ճառքնտիրը» ընդօրինակված է 170 օրվա ընթացքում: Այս թիվը, սակայն, տարակարծություններ է առաջացրել ձեռագրի գրչի շուրջը: Արդյո՞ք Մխիթար Այրիվանեցին այդքան կարճ ժամանակում մենակ է ընդօրինակել ձեռագիրը, թե՞ նրան օգնել են աշակերտները և կամ Սարգիս գրիչն ու Ստեփանոս քահանան, որոնց անունները հիշատակված են ձեռագրում⁶: Ինչպես ցույց է տվել Գ. Հովսեփյանը, ձեռագիրն ընդօրինակված է միայն Մխիթար Այրիվանեցու կողմից, իսկ Սարգիս գրիչը լուսանցազարդերի հեղինակն է⁷: Իրոք, պատահաբար ընտրված ձեռագրի տարբեր էջերի գրությունն ստուգողը համոզվում է, որ գրելաձևը, տառաձևերը նույնական են և տարբեր գրչության ոչ մի հետք չկա: Ստեփանոս սարկավագը, հավանաբար, եղել է Սարգիս գրչի աշակերտը: Այս առումով ուշագրավ է, օրինակ, որ Սարգիս գրչի և Ստեփանոսի անունները հիշատակված են միայն լուսանցազարդերին կից՝ կարմիր շրջանակներում, գրված նույն կարմիրով, ինչով որ գծանկարված են լուսանցազարդերը: Այնուհետև, աչքի է ընկնում, որ այդ երկու անունները հիշատակված են միայն Սարգիս գրչի կողմից:

Ծիշտ կողմնորոշվելով ձեռագրի գրչի հարցում, Գ. Հովսեփյանը, սակայն, անհավանական է համարել ամբողջ ձեռագիրը 170 օրվա ընթացքում ընդօրինակելու հանգամանքը: Ըստ նրա, այդ ժամանակահատվածի տակ պետք է հասկանալ միայն ձեռագրի առաջին կեսի ընդօրինակությունը. «Ս. գրքի վաւերական և անվաւեր մասերը, դորա հետ

ավելացրած ևս 10 անուն գիրք, եզրակացրել են, որ ձեռագիրը ժամանակին խիստ տուժել է, կորցնելով իր էջերի մեծ մասը: (Տե՛ս Մ. Տեր-Մովսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 93):

⁵ Ձեռ. 1500, թերթ 7ր:

⁶ Ձեռ. 1500, թթ. 723բ, 270բ, 285ա:

⁷ Գ. Հովսեփյան, Խաղբականք կամ Պոռշեանք հայոց պատմութեան մէջ, էջ 308:

և ատաւօտեան ժամերգութեան և պատարագի արարողութիւնը մի ամբողջութիւն են կազմում, 370 թերթից բաղկացած, որ օրական 2 թերթից մի բան աւելի է գալիս, մի թիւ դժուար, բայց ոչ անկարելի յարատեւ քանասիրութեան և իւր գործին անձնուէր գրչի համար...: Իսկ եթէ ժամագիրքն ու պատարագի արարողութիւնը չհաշուենք, կանոնաւոր շաբաթ լաւ գրչի համար»,—գրում է նա⁸: Հետագայում Գ. Հովսեփյանը, ծանոթ լինելով նաև ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանին, ավելի որոշակի է դարձնում իր միտքը, ըստ որի 170 օրը «Ճառնետիրի» առաջին 370 թերթին է վերաբերում, ուր ամփոփված է Հին և Նոր կտակարանների ամբողջութիւնը⁹:

Ն. Ակիւնյանը, որը նույնպես ծանոթ է եղել ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանին, այս հարցին տվել է ճիշտ պատասխան, ընդունելով, որ 170 օրը վերաբերում է ամբողջ ձեռագրին¹⁰: Ըստ նրա հաշվումների, օրական ընդօրինակվել է «13 էջ մերձավորապես»:

Ն. Ակիւնյանը փորձել է որոշել նաև ձեռագրի ընդօրինակման ավարտի ամիսն ու օրը: Այնտեղ, Բարսեղ Կեսարացու աշխատութեան վերջում, Մխիթար Այրիվանեցու կողմից գրված է. «Աստ վաղջանեցօ սուրբ Բարսեղ. յունարի ի Ա-նն, որո աղօթոք ողորմութիւն եղիցի ի տէր Մխիթար վարդապետ»: Այս տողերն ընդունելով իբրև ձեռագրի ընդօրինակութեան ավարտն աղգարարող տողեր, Ն. Ակիւնյանը, օգտագործելով նաև ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանի տվյալները (ըստ որի այն գրվել է 1283 թ., 170 օրվա ընթացքում), կատարում է հետևյալ հաշվումները. «Բարսղի Վեցօրէից վերջը կը յայտարարէ, թե այս մասին օրինակուիլը ավարտած է յունուար 21-ին: Կարելի է այստեղից հետևցնել, թե ձեռագրի օրինակութեան սկիզբը ըրած է 1282, օգոստոս 22-ին և վերջացած է 1283 փետրվար 9-ին»¹¹: Մինչդեռ, բերված հատվածից երևում է, որ Այրիվանեցին նկատի է ունեցել Բարսեղ Կեսարացու մահվան ամիսն ու օրը: Այլ աղբյուրներից ևս հայտնի է, որ վերջինս մահացել է հունվարի 1-ին¹²:

Ձեռագրի ընդօրինակման տեղի, թվականի և գրչութեանը վերաբերող այլ հարցերի որոշակի պատասխանը գտնում ենք ընդօրինակու-

⁸ Գ. Հովսեփյան, *Խաղրակեանք կամ Պոռնեանք Հայոց պատմութեան մէջ*, էջ 210:

⁹ Գ. Հովսեփյան, *Նոր աղբիւր Մխիթար Այրիվանեցու մասին*, էջ 17:

¹⁰ Ն. Ակիւնյան, *Մխիթար Այրիվանեցույ Ճառնետիրի նորագիտ յիշատակարանը*, էջ 122:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² «Յայնմաւորք», հատ. Ա, Կ. Պոլիս, 1834, էջ 1:

թյամբ պահպանված նրա գլխավոր հիշատակարանում, որը շնայած երկու անգամ հրատարակված լինելուն, դուրս է մնացել գիտական շրջանառությունից: Հիշատակարանը կազմված է երկու մասից. առաջինը ներկայացնում է ժողովածուի գրականության ցանկը և ունի «Զայսոսիկ ժողովեցի ի միասին եւ գրեցի յաւուրս ո եւ Հ, ես տէր Մխիթար վարդապետս» խորագիրը: Գրականությունը այստեղ ևս, «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...-ի» նմանությամբ, ենթախորագրերով բաժանված է երեք մասերի: Սկզբում նոր կտակարանի գրքերն են, որոնք վերջում ունեն «Ահա կատարեցան նոր կտակարանս կամաւքն Աստուծոյ» նախադասությունը: Ապա հաջորդում է «Գլուխք Հնոց կտակարանաց» ենթախորագրով երկրորդ մասը՝ վերջում ունենալով նույն «Ահա կատարեցան Հին կտակարանքս ի կամս Աստուծոյ» նախադասությունը, որից հետո սկսվում է «Թիւք նուրբ գրեանաց» ենթախորագրով երկրորդ մասը:

Հիշատակարանի երկրորդ մասը՝ գրված չափածոյով, վերաբերում է Մխիթար Այրիվանեցու, իբրև գրչի կատարած աշխատանքին և հաղթահարած դժվարություններին: Ստորև բերում ենք այդ մասն ամբողջությամբ.

Թվ. ՉԼԲ (1283) գրեցի յԱյրիվանս յաւուրս ո եւ Հ

Տէր Մխիթար վարդապետի
Այրիվանաց մեծի ուխտի
Նռափափար տնշմամբ սրտի
Յօժարեցեալ ի գործ գրչի:

ԶԱստուածաշունչս ի մի տըփի
Եւ զնուրբ գրեանս, որ ի կարգի,
Յուսով յԱստուած վստահալի,
Գրել սկսայ կարգ ըստ կարգի:

Բայց ես տրկառ եւ հեղգ յոգի,
Մարմնով տառտամ եւ ցաւալի.
Զունիմ նեւթ յիս հաճելի,
Յորուր Հոգին Աստուած հանգչի:

Այդ պաղատիմ արտասալի,
Որբ հանդիպիք այս մատենի,
Զիս յիշեցէք Տեառն առաջի,
Միթէ րազում մեղք իմ քաւի¹³:

¹³ Անթիլիաս, Կաթողիկոսարանի գրադարան, ձեռ. № 119, քերթ 351ա:

Հիշատակարանը, ինչպես տեսնում ենք, ամբողջական է և վկայում է, որ ձեռագիրը գրվել է Մխիթար Այրիվանեցու կողմից, Այրիվանքում՝ 1283 թվականին, 170 օրվա ընթացքում:

Ձեռագիրը 170 օրվա ընթացքում ընդօրինակվելու մասին տեղեկություն է պահպանված և ոմն գրչի «Ճառընտիրի» նյութերի հիման վրա կազմած ցուցակի հիշատակարանում: Ցուցակը ընդօրինակված է ձեռագրին օտար թերթի վրա, նրան անհարազատ գրությամբ: Այն սկսվում է հետևյալ խորագրային նշումով. «Այս ինչ ենթակայեալ ունի լինքեան աստուածատոգոր և տարաբեռնեա Աստուածաշունչ մատեանս»: Վերջանում է «աուրբ գրութեան սոցա ճշ օր, կարողութեամբն Աստուծոյ, ձեռամբ Մխիթարայ վարդապետի Այրիվանեցոյ» նախադասությամբ¹⁴: Մեզ հայտնի տվյալներով, 170 օրվա մասին տեղեկություն պահպանված է միայն Մխիթար Այրիվանեցու կորած հիշատակարանում և «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...-ում»: Սակայն տրամաբանական է մտածել, որ ձեռագրի գրիչը ծանոթ չի եղել դրանց, այլպես նորը կազմելու փոխարեն կօգտագործեր պատրաստի ցուցակները: Այստեղից հայտնի է դառնում նաև, որ «Ճառընտիրն» այդ ժամանակ արդեն զրկված է եղել գլխավոր հիշատակարանից, ուստի, մնում է ենթադրել, որ գրիչը 170 օրվա մասին տվյալը քաղել է ձեռագրի վերջին էջից՝ Արիստոտելի «Աշխարհացը» ամփոփող Մխիթար Այրիվանեցու հիշատակարանից:

Արդ, եթե այստեղ հիշենք ձեռագրի առաջին մասին տված Մխիթար Այրիվանեցու հիշատակարաններում օգտագործվող Աստվածաշունչ անունը, նաև գլխավոր հիշատակարանում ձեռագրի նյութերի տարբերակումը երկու անուններով՝ «Աստուածաշունչ» և «նուրբ գրեանք», ապա, ավելի համոզված կարող ենք ասել, որ № 680 ձեռագրում բերված անհայտ գրչի կազմած ցուցակի խորագրային նշումով էլ սկսվել է Մխիթար Այրիվանեցու ժողովածուն: Այսպիսով, № 680 ձեռագրում պահպանված տվյալները, չհակասելով «Ճառընտիրի» գլխավոր հիշատակարանին, հաստատում են այն փաստը, որ Մխիթար Այրիվանեցին այն ընդօրինակել է 170 օրվա ընթացքում:

Ձեռագրի թվականի վերաբերյալ ևս, բացի հիշատակարանի տեղեկությունից, պահպանվել է մեկ այլ տեղեկություն Երուսաղեմի XVII դարի մի ժողովածուում. «Տէր Մխիթար Այրիվանեցին գԱստուածաշունչ գրեաց ՉԼԲ (1283) թվին, բազում բան ի հետն»¹⁵:

«Ճառընտիրն» ունի ընտիր գրչություն: Եհիշտ է, այն գրված է մանր տառերով, չափազանց խիտ, համարյա առանց բառանշատման,

¹⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 680, թերթ 222ա:

¹⁵ Ն. Պողադյան, Ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հատ. Ե, էջ 84:

սակայն պարզ է, դուրընթեռնելի, միաժամանակ և գեղեցիկ: (Տե՛ս նկ. 7): Այրիվանեցին զգացել է թղթի խիստ պակաս, ինչպես որ ակնարկում է և իր հիշատակարանում: Այդ մասին են վկայում խիտ գրությունը, ձեռագրի կարկատված թերթերը, բազմաքանակ աշխատությունների սահմանազատման համար կիրառված գրչական հնարանները, ինչպես նաև նոր նյութը որոշող լուսանցազարդերը, աշխատությունները միմյանց սահմանազատող պայմանական նշանները, բոլորակները, որոնց մեջ համառոտագրված են աշխատությունների անունները և այլն:

Ձեռագիրը իր արտաքին նկարագրով մի ամբողջական հատոր է: Այստեղ չկան այն ենթախորագրային նշումները (Նոր կտակարան, Հին կտակարան, նուրբ գրքեր), որոնք առկա են ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանին նախորդող գրականության ցանկում, կամ «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...ում»: Սակայն ձեռագրի գրչության մանրազնին քննությունը ցույց է տալիս, որ Մխիթար Այրիվանեցին ամբողջ ձեռագիրն ընդօրինակել է իբրև երկու մասից կազմված մեկ ամբողջութուն, ինչպես որ նշում է և իր հիշատակարանում:

ՁԱՍՏՈՒԱԾԱՂՈՆՆՆ Ի ՄԻ ԽՐԳԻ
Եւ զնուրբ գրեանս որ ըստ կարգի:

Ըստ այդմ, առաջին մասում ընդօրինակել է Նոր կտակարանի, ծիսական բնույթի և Հին կտակարանի գրքերը և դրանք ամփոփել Աստվածաշնչի կարգադրության կանոնական և պարականոն գրականությունն ընդգրկող 4՝ ցուցակներով: Այս մասը ավարտվում է «զտէր Մխիթար վարդապետս յիշեա, ո՛վ Աստուածաշունչ»¹⁶ հիշատակարանային խոսքերով: Այնուհետև, էջի հաջորդ սյունակը թողել է ազատ (բացառիկ երևույթ այս ձեռագրի համար) և նոր էջից սկսել է երկրորդ մասը՝ «նուրբ» կոչված գրականության ընդօրինակությունը:

Հայտնի չէ, թե Մխիթար Այրիվանեցին ինչպես է կոչել իր ժողովածուն: Հետագայում, սակայն, ձեռագիրն ստացել է տարբեր անվանումներ՝ Աստվածաշունչ, Ճառքնտիր¹⁷: Դրանցից և ոչ մեկը չի ներկայացնում ձեռագրի բուն էությունը, չնայած որ վերջինը բովանդակում է այդ բոլոր հասկացությունները մատենագիտական առումով:

¹⁶ Ձեռ. 1500, թերթ 369ր:

¹⁷ Մխիթար Այրիվանեցին իր հիշատակարանում ձեռագիրը բաժանում է երկու մասի՝ Աստվածաշունչ և նուրբ գրքեր. հավանաբար այստեղից, կամ ձեռագրի առաջին էջից վերցնելով, Նրոտաղեմի XVII դարի ձեռագրի գրիչը այն կոչել է Աստուածաշունչ (Ն. Պողարյան, Ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հատ. 5, էջ 84, ձեռ. № 1422): Հետագայում էջմիածնի ձեռագրացուցակում նկարագրվել է իբրև Ճառքնտիր և այդպես էլ մասք գործել արդի բանասիրության մեջ:

Ձեռագրի բովանդակության քննությունը ցույց տվեց, որ այն մի կողմից Աստվածաշնչի գրքերի, իսկ մյուս կողմից միջնադարում լայն ճանաչում գտած 13 խոշոր հեղինակների շուրջ 43 անուն աշխատությունների ժողովածու է։ Բնմատիկայի ընդգրկմամբ, նյութերի ընտրությամբ, նրանց դասակարգմամբ, բնագրերի ամբողջությամբ այս ձեռագիրը հազվագյուտ գանձարան է։ Մ. Մագիստրոսի դիպուկ բնորոշմամբ, այն ներկայացնում է մի «ամբողջ արխիվ այն գրական ստեղծագործությունների, որոնք կազմում էին հայերի գրական-աստվածաբանական գիտելիքների հիմքը միջին դարերում»¹⁸։ Չունենալով իր նախատիպը, ձեռագիրը, հավանաբար, ամբողջությամբ չի էլ ընդօրինակվել և առայսօր միակն է։ Դրա պատճառը պետք է փնտրել ամենից առաջ նրա ստվարածավալության մեջ (2400 էջ)։

Հարց է առաջանում, ի՞նչ հիմքերի վրա է ստեղծվել գիտական այս ժողովածուն, և ո՞վ է նրա ստեղծման հեղինակը։

Ինչպես արդեն նկատեցինք, ժողովածուի կառուցվածքային հարցերն առնչվում են «Սարկավագյան» կոչվող մատենագիտական այն մեծարժեք ցուցակի հետ, որը մուտք է գործել Մխիթար Այրիվանեցու «Նոր պատմութիւն» աշխատության մեջ։ Մասնագետների մի մասը (Ղ. Ալիշան, Հ. Ոսկյան, Մ. Տեր-Մովսիսյան)¹⁹, անդրադառնալով Մխիթար Այրիվանեցու ժողովածուի և «Սարկավագյան» ցուցակի առնչությանը, չխորանալով հարցի մեջ, գտան, որ նշված ցուցակն ամբողջապես պատկանում է Հովհաննես Սարկավագին, իսկ Մխիթար Այրիվանեցին հանդիսանում է լուկ այդ ցուցակով առաջնորդված համապատասխան երկերի ընդօրինակողը։ Մասնագետների մի այլ խումբ քննության առարկա դարձրեց «Սարկավագյան» ցուցակում Մխիթար Այրիվանեցու կատարած փոփոխությունների հարցն, այն ամբողջապես Հովհաննես Սարկավագին վերագրելու առումով։ Ելնելով ցուցակի բովանդակած անկանոն գրքերի մեծ քանակից, առաջինը կասկած հայտնեց Ֆ. Մուրատը²⁰։ Հետագայում հարցն ավելի հանգամանալի քննության ենթարկեց Ն. Ակինյանը։ Նա ցուցակում նկատելով Հովհաննես Սարկավագից հետո կատարված թարգմանություններ (օրինակ, Եվագր Պոնտացու «Հարիւրատրքը», Պրովկ Դիադոխոսի «Շաղկապ աստուածաբանականքը»), առաջ քաշեց Մխիթար Այրիվանեցու միջամտության

¹⁸ Մ. Տեր-Մովսիսյան, *Եղվ. աշխ.*, էջ 92։

¹⁹ Ղ. Ալիշան, *Յուշիկը հայրենեաց հայոց, հատ. 2*, էջ 256։
1925, *Մարտ-ապրիլ*, էջ 123—125)։ М. Тер-Мовсисян, *История перевода Библии*, 92—103, 210—223, 238—247.

²⁰ Հ. Ոսկյան, *Յովհաննէս Սարկավագի գրութիւնները* («Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա,

²⁰ Ֆ. Մուրատ, *Յայտնութեան Յովհաննէս, Երուսաղէմ*, 1911, էջ ՄՂ—ՄՂԹ։

հարցը: Իսկ ավելի ուշ, քննվող առնչությունների պարզաբանման առումով, Ն. Ակինյանը հայտնաբերեց ուշագրավ մի փաստ: Բեյրութաբնակ Մանասե Գաբրիելյանի սեփականությունը հանդիսացող մի ձեռագրում նա գտավ Մխիթար Այրիվանեցու ժողովածուի կորած ցանկի ու հիշատակարանի ընդօրինակությունը և եզրակացրեց. «Թեևս Հովհաննես Սարկավազ վարդապետի «Կարգադրութիւնքն» կընդգրկեն միայն «լայն և նուրբ» կոչված գրությունները, այսինքն՝ Ս. Գիրքն ու Ս. Հարց գործերը մինչև նվազը»²¹: Այդ կարծիքին միացավ նաև Օ. Սեբուլյանը²²: Ժամանակակից հայագետներից Հ. Անասյանը հանգեց մի նոր եզրակացության: Նրա կարծիքով՝ ցուցակի «նուրբ» գրքերի մասում առկա Դիոնիսիոս Թրակացու, Պորփյուրի, Հերմեսի և Արիստոտելի աշխատություններն իրենց բովանդակությամբ անհամատեղելի են «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...» խորագրին, ուստի ամբողջ «նուրբ գրեանց» մասը կազմել և ցուցակ է մտցրել Մխիթար Այրիվանեցին²³: Այս տեսակետը, սակայն, առարկվեց Ռ. Իշխանյանի²⁴ և Լ. Խաչերյանի²⁵ կողմից:

Ինչպես երևում է հարցի այս ամփոփ պատմությունից, Մխիթար Այրիվանեցու ժողովածուի և «Սարկավազյան» կոչվող ցուցակի առնչությունները դարձել են քննության առարկա, նպատակ ունենալով պարզելու մատենագիտական բնույթի խնդիրներ: Ուստի, այսօր էլ դեռևս պարզված չէ, թե արդյո՞ք Մխիթար Այրիվանեցին հանդիսացել է սոսկ Հովհաննես Սարկավազի ստեղծած ցուցակի հիման վրա իր ժողովածուն ընդօրինակող գրիչ, թե Սարկավազյան ցուցակը ստեղծագործաբար լրացնող և համապատասխան ժողովածուն ստեղծող հեղինակ:

Հարցը կարևորություն է ստանում նաև Մխիթար Այրիվանեցու և Հովհաննես Սարկավազի անվան հետ կապված մատենագիտական համապատասխան աշխատանքները զատորոշելու և զնահատելու առումով:

Այս ուղղությամբ տարվող որոնումները մեր ուշագրությունը սեփականեցին Սարկավազի անվամբ վկայված վերոնշյալ ցուցակից բացի, նման ևս վեց ցուցակների վրա, որոնց համատեղ քննությունը նպաստում է առաջադրված հարցի լուծմանը: Վեց ցուցակներից երկուսը գտնվում են այն ձեռագրերում (ձեռ. № 582, Թերթ 39բ—40ա, 1723,

²¹ Ն. Ակինյան, Մատենագրական հետազոտություններ, հատ. Ա, էջ 33—37: Նույնի «Մխիթար Այրիվանեցու Ճառքերի նորագիտ յիշատակարանը», էջ 120—126:

²² Օ. Սեբուլյան, Նոր կտակարանի գրքերու կարգը հայոց քով, էջ 33, 39:

²³ Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Ե—ԺԸ դդ., հատ. Ա, էջ XVII:

²⁴ Ռ. Իշխանյան, Հայ մատենագիտության պատմություն, պրակ Ա, էջ 89—95:

²⁵ Լ. Խաչերյան, Միջնադարի հայ մատենագիտության մի քանի հարցերի շուրջը, էջ 90—92:

թերթ 39բ—41ա), որոնց հիման վրա կատարվել է ժամանակագրության՝ Պատկանյանի հրատարակությունը: Մնացած շորսը, իբրև մատենագիտական առանձին ցանկեր, ընդօրինակված են տարբեր ժողովածուներում (Մատենադարան, ձեռ. № 8509, թերթ 79ա—79բ, № 680, թերթ 222ա, Անկյուրիա, ձեռ. № 144, էջ 702—703²⁶, Անթիլիաս, ձեռ. № 119, թերթ 349բ—351ա):

Նշվածներից Հ. Անասյանի կողմից իբրև մատենագիտական ցանկ հրատարակված է № 582, 8509 և Անկյուրիայի № 144 ձեռագրերում առկա ցուցակների «նուրբ» գրքերի մասը²⁷: Մ. Գաբրիելյանի ձեռագիր ժողովածուի ցանկն էլ, ինչպես նշեցինք վերը, հրատարակել են Գ. Հովսեփյանն ու Ն. Ակինյանը²⁸: Մատենադարանի № 680 և 1723 ձեռագրերում առկա նշված ցուցակներն անտիպ են:

Այս վեց ցուցակների և հանրահայտ օրինակի համատեղ քննությունը ցույց տվեց, որ դրանցից և ոչ մեկը հեղինակային ինքնագիր չէ: Թե նյութերի քանակով և թե դասավորությամբ դրանք բոլորն էլ ունեն ներքին հակասություններ և բաժանվում են երեք հիմնական խմբերի:

Առաջին խմբի մեջ մտնում են Մխիթար Այրիվանեցու հիշատակարանին կից տրված ցուցակները, որոնք պահպանվել են Անթիլիասի № 119 (հրատարակված Գ. Հովսեփյանի և Ն. Ակինյանի կողմից), № 8509 և Անկյուրիայի № 144 ձեռագրերում: Դրանցից առաջին երկու ցուցակներն ամբողջական են, իսկ երրորդը պարունակում է միայն «նուրբ» գրքերի ցանկը:

Երկրորդ խումբն են կազմում ժամանակագրությունում տեղագրված «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...» խորագիրը կրող ցուցակները, որոնք հայտնի են Պատկանյանի հրատարակությունից և № 582, 1723 ձեռագրերից²⁹:

Երրորդ խմբում նկատի ունենք № 680 ձեռագրում պահպանված ցուցակը, կազմված Մխիթար Այրիվանեցու ժողովածուի նյութերի հիման վրա, միջնադարյան մի գրչի ձեռքով, երբ Մխիթարի ձեռագիրն

²⁶ Բ. Կյուլեսեյան, Ցուցակ ձեռագրաց Անկիրիոյ Կարմիր-վանոց, Անթիլիաս, 1957:

²⁷ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ XLI—XLII:

²⁸ Գ. Հովսեփյան, Նոր աղբիւր Մխիթար Այրիվանեցու մասին, էջ 17—21: Ն. Ակինյան, Մխիթար Այրիվանեցոյ ճառընտիրի նորագիտ յիշատակարանը, էջ 124—126:

²⁹ Պատկանյանը իր հրատարակության համար, հավանաբար, հիմք է ընդունել նշված երկու գրչագրերը (№ 582, 1723): Դրանց համեմատությամբ, սակայն, նրա հրատարակած «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...»-ը ունի մի քանի էական տարբերություններ: Դրանք թույլ են տալիս քննության ենթարկելու այն իբրև առանձին ցուցակ:

արդեն զրկված է հղել իր գլխավոր հիշատակարանից և ձեռագրի նյութերի ցանկից:

Քննության ենթարկենք յուրաքանչյուր խումբը առանձին: (Տե՛ս տախտակ N 3 ա—թ):

Առաջին խումբ.

Անկյուրիայի N 144 ձեռագրի ցանկը, որը ներկայացնում է միայն «նուրբ» գրքերի մասը, աղավաղված է ինչպես գրչի, այնպես և հրատարակչի կողմից: Այն հիմնականում նույնն է մյուս երկու ցուցակների հետ, սակայն ամբողջությամբ չի կրկնում և ոչ մեկին: Այստեղ Բարսեղ Կապաղովկացու գրքերից թվարկված է միայն «Պահոցը» և ապա, իրեն շարունակություն, նրա անվան տակ նշված են մյուս երկու ցուցակներում առկա Գրիգոր Նյուսացու 6 գրքերը, բացի նրան վերագրվող Նեմեսիոսի «Յաղագս բնութեան մարդոյ» աշխատությունից: Այս սխալը, հավանաբար, թույլ է տվել ձեռագրի ընդօրինակողը: Ցուցակում, բացի նշվածից, հրատարակչի օգտագործած սխալ կետադրության հետևանքով, խախտվել է աշխատությունների գլուխների քանակը ցույց տվող միավորների տեղը: Դրանք մի դեպքում դարձել են հեղինակի աշխատությունների քանակը ցույց տվող միավորներ, մեկ այլ դեպքում կցվել են օտար աշխատության: Այսպես, ցուցակը սկսվում է «Թիւք նուրբ գրեանցս Փիլոնի իմաստնոյն՝ Թ գիրք Նախախնամութեանց, Ա Նահապետացն»: Այսինքն, Նախախնամութեանցը կազմված է Թ գրքից, մինչդեռ «Թ»-ն ցույց է տալիս Փիլոն Երբայեցու աշխատությունների քանակը: Այնուհետև, Գրիգոր Նյուսացու «Հայր մեր որ յերկինս» գրքի համար նշանակված «Զ» միավորը այս ցուցակում դարձել է Գրիգոր Աստվածաբանի գրքերի քանակը ներկայացնող թիվ, իսկ վերջինիս գրքերի քանակը՝ նրա աշխատության գլուխների միավոր. «Դ Քրիստոս ծնեալ» և այսպես ամբողջը: Կարգավորելով կետադրական նշանները, տեսնում ենք, որ այս ցուցակը համընթաց է մյուս երկուսի հետ:

Առաջին խմբի մեջ մտնող երեք ցուցակներից, Անթիլիասի N 119 ձեռագիրը ունի «Ջալսոսիկ ժողովեցի ի միասին եւ գրեցի յաւուրս Ճ եւ Հ, ես տէր Մխիթար վարդապետս» խորագիրը, իսկ մյուս երկուսը անխորագիր են: Բոլոր երեքն էլ վերջանում են Արիստոտելի 4 աշխատություններով, հինգերորդի համար ունենալով «Իսկ Վերլուծութեանցն չգտի» նշումը: Ցուցակների միջև եղած տարբերությունները հետևյալն են. Անթիլիասի N 119 ձեռագրի ցուցակում Պողոս առաքյալի թղթերից պակասում է «Առ Կորնթացիս երրորդ թուղթը», մինչդեռ N 8509 ձեռագրի ցուցակում այն նշված է ըստ հայեցողության՝ «Կորնթացիս Բ կամ Գ»: Թղթերի վերջում, երկուսի համար էլ ընդհանուր քանակը ներկայացված է 14 միավորով, այսինքն՝ առանց «Առ Կորնթացիս եր-

րորդ թղթի»։ Անթիլիասի № 119 ձեռագրի ցուցակում «Եզրասը» նշված է երեք միավորով, իսկ դրա փոխարեն չի հիշատակված «Եզր, որ և Սաղաթիելը»։ № 8509 ձեռագրում «Եզրասը» բերված է երկու միավորով և առանձին «Եզր, որ և Սաղաթիելը»։ Անթիլիասի № 119 ձեռագրի ցուցակում խախտված է «Յուդիթ» և «Տուբիթ» գրքերի տեղը։ Սողոմոնի գրքերի փոխարեն գրված է «Առակքն Սողոմոնի, 2 գլուխք», մինչդեռ № 8509 ձեռագրում թվարկված են «Սողոմոնի առակքն. Ճանաչել զիմաստութիւն, Որդի իմաստուն, Փառք թագաւորի, Ժողովողն, Երգ երգոցն, Սիրեցեքն»³⁰։ «Նուրք» գրքերից Անթիլիասի և Անկյուրիայի ձեռագրերի ցուցակներում խախտված է Բարսեղ Կեսարացու գրքերի տեղը, որը նշանակված է Նյուսացուց առաջ, մինչդեռ № 8509 ձեռագրում պահպանված է ժողովածուում եղած հաջորդականութունը։ Անթիլիասի ցուցակից պակասում է «Մնացորդ մնացորդացը», «Երեմիա թե գնա ի Բաբելոն», Սեբերիանոսի «ի մէջ քրիստոսասիրաց» և Հերմեսի «Սահմանք» աշխատութիւնները, որոնք կան մյուս երկու ցուցակներում։ № 8509 ձեռագրի ցուցակի Հին կտակարանի գրքերից չեն նշված «Երկոտասան մարգարէքը», «Նուրք» գրքերից՝ Դիոնիսիոսի թղթերը (որոնք առկա են մյուս երկու ցուցակներում) և Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեան», որը կա միայն Անթիլիասի ցուցակում։

Այսպիսով, առաջին խմբի ցուցակների համեմատութիւնը ցույց է տալիս, որ նրանք ծագել են մի ընդհանուր աղբյուրից՝ Մխիթար Այրիվանեցու հիշատակարանում բերված գրականութիւն ցանկից։ Այդ ցանկը, խորագրի համաձայն, ներկայացնում է Անթիլիասի ցուցակը, որի տարբեր ընդօրինակութիւններն են մյուս երկու ցուցակները։ Համեմատութիւն միջոցով պարզվեց նաև, որ երեք ցուցակներից և ոչ մեկը չի պատկերում հեղինակային անաղարտ օրինակը։ Դրանք աղավաղվել են ընդօրինակման ժամանակ, ուստի պարզել հակասութիւնները և վերականգնել նախօրինակը հնարավոր է միայն երեք ցուցակների և ձեռագրի համեմատութիւն միջոցով։

Հիշատակարանից ծագած ցուցակների ճշտված օրինակի և ձեռագրի նյութերի բաղդատումից դարձյալ երևան են գալիս որոշ տարբերութիւններ. այսպես.

Ա. Ձեռագրում չկան նյութերը սահմանազատող ենթախորագրեր, որոնք առկա են ցուցակում։

Բ. Ձեռագրում ընդօրինակված է, իսկ ցուցակում չի նշված «Աղերս Եւթաղեա» պարականոնը։

Գ. Ձեռագրում Պողոս առաքյալի թղթերն ընդօրինակված են Կղեմ-

³⁰ Այս բոլորը ներկայացնում են Սողոմոնի 2 աշխատութիւնները։

յան կարգադրությամբ, իսկ լուսանցքում ճշտված է նրանց ժամանակագրական կարգը, վերջինս չի արտացոլված ցուցակում:

Դ. Զեռագրում նշված են չգտնված գրքերի՝ Դ Մակաբայեցու և Եվսեբիոսի մասին, որոնց հիշատակությունը չկա ցուցակում:

Ե. Զեռագրում ընդօրինակված է՝ «Պատմութիւն Ասանեթա, Աւրհնութիւն խոստովանութեան Ասանեթա, Ալլափոխութիւն», իսկ ցուցակում այդ բոլորի փոխարեն նշված է «Խոստովանութիւն Ասանեթա»:

Զ. Զեռագրում ընդօրինակված է «Ի մեկնութենէ Մնացորդաց: Վասն Սողոմոնի ապաշխարութեան» հատվածը, որը չի արտացոլված ցուցակում:

Է. Զեռագրում ընդօրինակված է, իսկ ցուցակում չի նշված Եվագր Պոնտացու «Վարքը», Դավիթ փիլիսոփայի «Վերլուծութիւն Ներածութեանցն Պորփիրի» աշխատությունը:

Մնացած մասերով ցուցակը համընթաց է ձեռագրին: Եղած տարբերությունները բացատրվում են, կապվելով Մխիթար Այրիվանեցու, իբրև ցուցակ կազմող հեղինակի նախասիրությունների հետ: Անհասկանալի է մնում միայն Եվագրի «Վարքի» և Դավիթ փիլիսոփայի «Վերլուծութիւն Ներածութեանցն Պորփիրի» աշխատությունների շարտացուցումը ցուցակում:

ՆԵԿՐՈՂ ԽՈՒՄՐ

Այս խմբի մեջ մտնող երեք ցուցակները (Մխիթար Այրիվանեցու Ժամանակագրության Պատկանյանի հրատարակություն, ձեռ. № 582, 1723) ունեն միևնույն «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց, որք ստուգաբանեցան ի Սարկավագ վարդապետէն և գրեցան յինէն՝ ի տէր Մխիթար վարդապետէս պատմագրէ, ի մին տուփ յաւուրս ՃՀ» խորագիրը, Նոր կտակարանի կազմում Պողոս առաքյալի թղթերի երկու դասակարգում, Արիստոտելի աշխատությունները նշված 5 միավորով և դրանից հետո շարունակություն՝ 10 անուն գրքեր: Ցուցակների միջև եղած տարբերությունները հետևյալն են: Պատկանյանի հրատարակությունում «Կարգադրութիւնք» բառը գործածված է հոգնակի թվով, մինչդեռ № 582 ձեռագրում այն գործածված է եզակի թվով՝ «Կարգադրութիւն»: Պատկանյանի հրատարակությունում Նոր կտակարանի կազմում խախտված է «Յայտնութիւն Յովհաննու» և «Հանգիստ Յովհաննու» գրքերի տեղերը, որոնք այստեղ տեղադրված են Եվթաղի Պողոս առաքյալի առաջաբանի և թղթերի միջև: Մյուս երկու ցուցակներում այդ երկու գրքերը դասակարգված են Նոր կտակարանի գրքերի վերջում: Ապա, Գրիգոր Աստվածաբանի գրքերը նշված են 3 միավորով, թվարկված 4-ի փոխարեն:

№ 1723 ձեռագրի ցուցակում, Նոր կտակարանի կազմում, մյուս երկու ցուցակների համեմատությամբ, խախտված է ավետարանիչների

տեղը: Այն այստեղ սկսվում է Մատթեոսով, փոխանակ Հովհաննեսի-
պակասում է Ղուկաս ավետարանիչի անունը: Պողոս առաքյալի թղթերը
բերված են երկու կարգով, սակայն առաջինն ունի մյուս երկուսից
տարբեր դասակարգում, ընդ որում, այստեղ էլ պակասում է «Առ Տիմո-
թեոս երկրորդ թուղթը»: Զի նշված «Եսթերը» և Գրիգոր Աստվածաբանի
«Առ որսն» աշխատությունը:

Արդ, երեք ցուցակների համատեղ քննությունը ցույց է տալիս, որ
ներառե ծագել են միևնույն սկզբնաղբյուրից՝ Մխիթար Այրիվանեցու
«Նոր պատմութիւն» աշխատության մեջ տեղադրված ցուցակից, ներ-
կայացնում են դրա ընդօրինակությունները՝ աղավաղված հրատարակչի
կամ գրիչների կողմից: Դրանց բաղդատման միջոցով միայն հնարավոր
է դառնում պարզել եղած հակասությունները և ճշտել «Կարգադրութիւն
գրոց սրբոց...» ցուցակի նախնական պատկերը:

Երրորդ խումբ

Այս խմբի մեջ մտնում է միայն № 680 ձեռագրում տեղադրված
ցուցակը, որն ունի ինքնուրույն ծագում:

Ինչպես ցույց տվեցինք վերը, ցուցակի սկսվածքն ու ամփոփող
հիշատակարանը տարբերվում են մյուսներից: Նրանում թվարկված է
ժողովածուի բովանդակությունն այնպես, ինչպես որ կա ձեռագրում,
առանց գրականությունն ընդգրկող բաժանիչ ենթագլուխների և կամ
աշխատությունների քանակը ցույց տվող միավորների: Այստեղ ևս,
ինչպես և ձեռագրում, ընդօրինակված Աղոթամատուցն ու Պատարա-
գամատույցը ներկայացված են միասին՝ «Աղօթք հասարակաց և Պա-
տարագն բոլորովին»: Չեն նշված ձեռագրում հիշված, սակայն ընդօրի-
նակված «Զորորդ Մակաբայեցի» և «Եմսեպոս որ է Կախափա» գրքերը,
որոնք առկա են «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...» ցուցակում:

Ցուցակի ինքնուրույնության կարևոր փաստ է հանդիսանում Եւագրի
«Հարիւրաւորքի» մոտ նշված, ձեռագրից վերցրած «Նորաթարգման»
բառը, որը չի հանդիպում և ոչ մի ցուցակում: № 680 ձեռագրի ցուցակը
վերջանում է Արիստոտելի «Աշխարհացով», չհիշատակելով «Վերլուծու-
թիւն» աշխատության մասին, որը նշված և կամ հիշատակված է մյուս
ցուցակներում: Հետևապես, երրորդ խումբը ներկայացնող ցուցակը
(ձեռ. № 680), ունենալով ինքնուրույն ծագում, չի առնչվում Մխիթար
Այրիվանեցու կազմած վերոնշյալ ցուցակներին, որով և դուրս է մնում
մեր քննությունից: Տվյալ դեպքում գիտական առանձին նշանակություն
ունեն միմիայն երկու խմբերի (ցուցակ՝ Մխիթար Այրիվանեցու հիշա-
տակարանին կից, ցուցակ՝ տեղադրված «Նոր պատմութիւնում») տար-
բերությունները:

Ինչպէս ցուց տվեց ցուցակների ընդհանուր քննութիւնը, նրանցից և ոչ մէկը հեղինակային ինքնագիր չէ: Համեմատելով դրանք միմյանց հետ, բավարար հիմքեր ենք ստանում ասելու, որ խմբերի մեջ մտնող ցուցակների հակասութիւններն ունեն գրչական ծագում, գրիչների նորամուծութիւնների, ստուգումների և կամ վրիպակների արդյունք են և չեն առնչվում Մխիթար Այրիվանեցու աշխատանքներին: Այլ են հիմնական խմբերի տարբերութիւնները, որոնք հեղինակային են և գալիս են Մխիթար Այրիվանեցու ինքնագրից: Այդ երկու խմբերի ցուցակների բաղդատումից էլ երևան են գալիս հետևյալ հակասութիւնները.

ա. Երկու խմբերի ցուցակներն ունեն տարբեր խորագրեր. առաջինն ունի. «Զայտսիկ ժողովեցի ի միասին եւ գրեցի յաւուրս ո եւ չ ես, տէր Մխիթար վարդապետս» խորագիրը, իսկ երկրորդը. «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց, որք ստուգաբանեցան ի Սարկավագ վարդապետէն և գրեցան յինէն՝ ի տէր Մխիթար վարդապետէս պատմագրէ, ի մին տուփ յաւուրս ճշ» խորագիրը:

բ. Հիշատակարանին կից ցուցակում պակասում է Պողոս առաքյալի թղթերի առաջին կարգը. «Առ Թեսաղոնիկեցիս...» և երկրորդի խորագրային նշումը. «Իսկ ըստ գրութեանն Կղեմայ որպէս եգիտ», որոնք առկա են «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...-ում»:

գ. Հիշատակարանին կից ցուցակում Պողոս առաքյալի թղթերը ներկայացված են 14 կամ 15 միավորով, ըստ հայեցողության, կապված «Առ Կորնթացիս երրորդ պարականոն թղթի» հետ, իսկ վերջում ընդհանուր քանակը նշված է 14 միավորով: «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...-ում» Պողոս առաքյալի թղթերը հաշվվում են 15 միավոր, առանց վերջում դրանց ընդհանուր քանակի մասին եղած նշումի:

դ. Հիշատակարանին կից ցուցակում չի նշված «Զորորդ Մակաբայեցի» և «Յովսեփոս որ է Կայիափայ քահանայապետ» գրքերը, մինչդեռ դրանք տեղ են գտել «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...-ում»:

ե. Հիշատակարանին կից ցուցակում Հին կտակարանի գրքերի թվում նշված է «Ասանեթայ խոստովանութիւնը», որը «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...-ում» փոխված է «Ասանեթի աղոթքն» անվամբ:

զ. Ի տարբերութիւն հիշատակարանին կից ցուցակի, «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...-ից» պակասում են Փիլոն Ալեքսանդրացու «Ելիցն», Բարսեղ Կեսարացու «Պահոցն» աշխատութիւնները և Պրոկղ Դիադոխոսի ճառը.

է. Հիշատակարանին կից ցուցակում Արիստոտելը նշված է 4 աշխատութիւններով, իսկ վերջում գրված է. «Իսկ վերլուծութեանցն չգտի»: Հակառակ սրա «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...-ում» Արիստոտելը նշված է 5 աշխատութիւններով, այդ թվում է նաև «Վերլուծութիւնը»:

ը. Հիշատակարանին կից ցուցակը ավարտվում է Արիստոտելի աշխատություններով, մինչդեռ «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...» ցուցակն ունի որպէս շարունակություն ևս 10 անուն գրքեր:

Այսպիսով, երկու խմբերի միջև եղած հակասությունների քննությունը խոսում է հեղինակային ծագում ունեցող երկու ցուցակների գոյություն մասին՝ կապված Մխիթար Այրիվանեցու աշխատանքների հետ: Նրանցից ի դեմս առաջին խմբի ցուցակների, մենք գործ ունենք Մխիթար Այրիվանեցու կազմած ժողովածուից առաջացած, նրա մեջ գտնվող երկերը թվարկող ցանկերի հետ, իսկ ի դեմս «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...» կոչվածի՝ մի ավելի նախնական ուղեցույց-ցուցակի հետ, որի հիման վրա կազմվել է քննվող ժողովածուն:

Համադրական տախտակի միջոցով պարզվում է նաև, որ «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...ի» վերջին 10 անուն գրքերը, որոնք ընդօրինակված չեն ձեռագրում և չկան ձեռագրի գրականության ցանկում, հետագայի հավելում են: Դրանք, ինչպես որ համոզիչ կերպով ցույց է տվել՝ 2. Անասյանը, ունեն հետագայում ավելացած լինելու այլ նշաններ³¹:

Տաս անուն գրքերի առկայությունը երկրորդ խմբի ցուցակներում վկայում է, որ վերջիններս ծագել են միմյանցից, միևնույն նախօրինակից և չունեն հեղինակային օրինակի նախնական պատկերը:

Բանասերները Մխիթար Այրիվանեցու ժողովածուի համար իբրև սկզբնական, նախնական ցանկ դիտել են «Նոր պատմութիւն» աշխատության Պատկանյանի հրատարակությունում տեղավորված «Սարկավագյան» անունով ցանկը: Սակայն տրամաբանական է մտածել, որ Մխիթար Այրիվանեցու անվան հետ կապվող այդ բոլոր ցանկերից ամենասկզբնականը եղել է Ա խմբի համար հիմք ծառայած նախնական ցանկը, որի ինքնագիրը կորած է, սակայն պահպանվել են նրա երեք ընդօրինակությունները: Ապա, իբրև հաջորդ ցանկ, ժողովածուի նախնական (կորած) ցանկից պետք է ընդօրինակվեր Ժամանակագրության մեջ զետեղված ցանկը, քանի որ վերջինիս խորագրում նշված է արդեն ընդօրինակված ձեռագրի՝ ժողովածուի մասին. «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց... գրեցան յինէն՝ ի տէր Մխիթար վարդապետէս պատմագրէ, ի մին տուփ յաւուրս ՃՀ»: Ուշագրավ է նկատել նաև, որ «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...ի» բոլոր երեք ընդօրինակություններում նշված է «Զորորդ Մակաբայեցի», «Յովսէպոս, որ է Կախափայ քահանայապետ» գրքերը և Արիստոտելը 5 գրքերով, վերջում՝ «Վերլուծութիւնը»: Մինչդեռ ձեռագրում, դրանց փոխարեն Մխիթար Այրիվանեցին գրում է. «զԴդ Մակաբայեցիսն ոչ գտի և ոչ Յովսէպոսն, որ է Կախափայ որ գրեալ

³¹ 2. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ XVII, ծնթ. 2.

էի ի դիրսս»։ Այա, ընդօրինակելով Արիստոտելի 4 գրքերը, հինգերորդի-
փոխարեն նշում է. «Իսկ վերլուծութեանցն ոչ գտի»։ Սա խոսում է այն-
մասին, որ Մխիթար Այրիվանեցին նկատի է ունեցել իր մեկ ուրիշ աշ-
խատանքը՝ ցուցակով հանդերձ, որը սակայն մեզ հայտնի չէ։ Ենթա-
դրելի է, որ այդ ցուցակի մեջ են հղել նաև Եվագր Պոնտացու «Վարքն»
ու Դավիթ փիլիսոփայի «Վերլուծութիւն ներածութեանցն Պորփիրի»
աշխատութիւնները։ Դա մտածել է տալիս մեկ այլ՝ նախնական ցու-
ցակի գոյութեան մասին, որը, հավանաբար, հանդիսացել է ժողովածուի-
ծրագրային ուղեցույցը։ Ըստ երևույթին, Մխիթար Այրիվանեցու Ժա-
մանակագրութեան մեջ տեղադրվել է այդ կորած ցուցակը, որով և բա-
ցատրվում են վերևում հիշված Ա. և Բ խմբերի միջև եղած տարբերու-
թիւնները։

Այսպիսով, եթե ամփոփելու լինենք ժողովածուի հետ կապվող բո-
լոր ցուցակների ծագման ընդհանուր պատկերը, կատարվի հետևյալը.

1. Յուցակ, կազմված Մխիթար Այրիվանեցու կողմից, նախա-
նական ժողովածուի ստեղծելը։ Անաղարտ օրինակը մեզ չի հասել։ Սրանից ծա-
գել են,

ա. Յանկ ժողովածուի, որը կցված է հղել ժողովածուին և որի հե-
ղինակային ինքնագիրը կորել է։ Պահպանվել են նրանից ծագող երեք
ընդօրինակութիւններ։

բ. Յուցակ, գետեղված Ժամանակագրութեան մեջ։ Անաղարտ օրի-
նակը մեզ չի հասել։ Պահպանվել են երեք ընդօրինակութիւններ։

Ժողովածուից ծագել է.

2. Յանկ, կազմած ժողովածուի նյութերի հիման վրա, անհայտ-
գրչի կողմից։

Ահա կատարված այս ճշգրտումներից հետո, բացահայտվում է նաև
այն կարևոր հանգամանքը, որ «Նոր պատմութեան» մեջ զետեղված
«Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...-ը», կապվելով հանդերձ Հովհաննես
Սարկավազի անվան հետ, չի ներկայացնում անմիջապես նրա կողմից
կազմած ցուցակը։ Այս առումով էլ նշված երկու խմբերի տարբերու-
թիւններից առաջնահերթ նշանակութիւն ունի այդ երկու խմբերի հա-
մար Մխիթար Այրիվանեցու մշակած խորագրերի տարբերութիւնը։
Խոսքը Հովհաննես Սարկավազի անվան մասին է, որը հիշատակված է
միայն երկրորդ խմբի ցուցակներում, իսկ առաջինում՝ ոչ։ Հարց է առա-
ջանում, ինչո՞ւ Մխիթար Այրիվանեցին մի դեպքում ցուցակի հեղինակ
է համարել Հովհաննես Սարկավազին, իսկ մյուս դեպքում այդ մասին
լռել է։ Այս հարցի լուծմանը մեծապես նպաստում է Մխիթար Այրի-
վանեցու «Նոր պատմութիւն» աշխատութեան բնագրի քննութիւնից
երևան եկած մի փաստ։ «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...» ցուցակը,

որը հայտնի է միայն վերոնշյալ աշխատությունից, ցայժմ դիտվել է իբրև նրա բաղկացուցիչ մաս: Պարզվում է, սակայն, որ աշխատությունն ունի Մխիթար Այրիվանեցու տարբեր երկերից քաղված ընդմիջարկություններ, որոնց թվին է պատկանում և հիշյալ ցուցակը: Ուստի, հայտնի է դառնում, որ «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...-ը» Հովհաննես Սարկավագի մատենագիտական աշխատանքներին է կցել ոչ Մխիթար Այրիվանեցին: Այստեղից էլ հարցականի տակ է դրվում և ցուցակի խորագիրը Մխիթար Այրիվանեցուն վերագրելու հանգամանքը: Արդյո՞ք ցուցակի խորագիրը բառացի քաղված է Մխիթար Այրիվանեցու համապատասխան աշխատությունից, թե՞ կազմվել և հարմարեցվել է հենց այն անձնավորության կողմից, որը և «Նոր պատմութեան» մեջ զետեղել է ցուցակը:

Խորագրի անհարազատությունը, նրա հակասությունը ցուցակի բովանդակությանը ավելի պարզորոշ է ընդգծվում, երբ նրանում Հովհաննես Սարկավագի և Մխիթար Այրիվանեցու աշխատանքները ճանաչելու նպատակով քննության ենք ենթարկում ամբողջ ցուցակը խորագրով հանդերձ:

Մեր քննությունը սկսենք «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց, որք ստուգաբանեցան ի Սարկավագ վարդապետէն...» խորագրից: Կանգ առնենք առաջին «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...» արտահայտության վրա: «Կարգադրութիւն» բառը Հայկազյան բառարանում բացատրվում է. «Կարգադրութիւն, սահմանադրութիւն, բարեկարգութիւն, յօրինուած»³²: «Կարգադրութիւնը» «գրոց սրբոցի» հետ, ինչպես հայտնի է, որոշակի հասկացողություն է Աստվածաշնչի՝ Հին և Նոր կտակարանների գրքերի չարգի վերաբերյալ: Սուրբ գրքի, այսինքն՝ Աստվածաշնչի կանոնին վերաբերող կարգադրություններ Հայաստանում առաջինը հայտնի են շարձել թարգմանական գրականությունից³³, սկսած V դարից (Կանոնք Հավոդիկեայ, Կանոնք երկրորդ Նիկիականք և այլն)³⁴: Հայ մատենագիրների մոտ պահպանվել են նաև եկեղեցու հայրերի կողմից ստեղծված՝ Աստվածաշնչի կանոնական և պարականոն գրականությունն ընդգրկող «կարգադրություններ» (դրանցից չորսը Մխիթար Այրիվանեցին ընդօրինակել է իր ձեռագրում), որոնց հիման վրա առաջացել են և հայկական օրինակներ: Վերջիններս տարբերվել են միմյանցից

³² Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հատ. Ա, Վննտիկ, 1836, էջ 1066:

³³ Աստվածաշնչի հայկական կանոնի վերաբերյալ տե՛ս Մ. Տեր-Մովսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 224—266:

³⁴ Վ. Հակոբյան, Կանոնագիրք հայոց, հատ. Ա, Երևան, 1964, էջ 241: Հատ. Բ, Երևան, 1971, էջ 90, ձեռք. էջ 343:

ժամանակի և տեղի պահանջների համեմատ, երբ կանոնից դուրս մնացած որևէ դիրք կարող էր հետագայում դիտվել կանոնական և հակառակը:

Առանձին մատենագիրների կողմից ևս ստեղծվել են նման ցուցակներ՝ որոնք իրավականորեն չեն ճանաչվել եկեղեցու կողմից, ուստի և չեն տարածվել³⁵: Հակառակը, այդ ցուցակների գոյությունը ստիպել է եկեղեցու առաջնորդներին՝ անդրադառնալու Աստվածաշնչի կանոնական դրականության հարցերին և պաշտոնապես սահմանելու նրա մեջ մտնող դրականությունը: Այդպես է վարվել, օրինակ՝ Սիոն կաթողիկոսը VII դարում³⁶: Կիրակոս Գանձակեցու մի վկայության և վերը բերած «Կարգադրություն գրոց սրբոց...» խորագրի համաձայն, նմանատիպ աշխատանք է կատարել նաև Հովհաննես Սարկավազը՝ ճշտելով հանձնարարելի գրքերը, դրանց դասակարգումը և այլն³⁷:

Այսպիսով, ինչպես ցույց է տալիս այս համառոտ քննությունը, «Կարգադրություն գրոց սրբոց...-ը» մի պատկերացում է Աստվածաշնչի գրքերի կարգի վերաբերյալ:

Անդրադառնալով Մխիթար Այրիվանեցու «Նոր պատմութեան» մեջ տեղակայված ցուցակի խորագրային վկայությանը և ընդունելով «Կարգադրություն գրոց սրբոց...-ը» նշված հասկացությամբ, տեսնում ենք, սակայն, որ Նոր կտակարանի գրքերի կազմում Դավիթ փրկիսոփայի եկրիսոփի և ծիսական գրքերի, ապա Նոր և Հին կտակարաններում տեղ գտած պարականոն գրքերի, ինչպես նաև 40-ից ավելի «նուրբ» գրքերի անկայությունը հակասություն է ստեղծում խորագրի և բովանդակության միջև³⁸: Նշվածներից կարող էինք լուծել «գրոց սրբոց» և «նուրբ գրեանք» հասկացությունների մեջ եղած հակասությունները, խորագիրը հասկանալով ավելի լայն իմաստով, ընդունելով, որ ինչպես Հովհաննես Սարկավազը, այնպես և Մխիթար Այրիվանեցին, տարբերելով հանդերձ «սուրբ» և «նուրբ» հասկացությունները, սուրբ են համարել ցուցակի ամբողջ դրականությունը, եթե, սակայն, Մխիթար Այրիվանեցու հիշատակարանում դրանք որոշակիորեն բաժանված չլինեին երկու խմբի:

³⁵ Այդպիսի հնագույն ցուցակներից է Անանիա Շիրակացուն վերագրվող ցուցակը (VII դար), որը, ինչպես կարծում է Յ. Մուրատը, փոփոխության է ենթարկվել հետագայում, Նոր կտակարանի կազմում առաքելական թղթերից հետո լրացվելով Հայտնություն Հովհաննես պարականոն գրքով: Տե՛ս Յ. Մուրատ, նշվ. աշխ., էջ ՄԶԹ:

³⁶ Վ. Հակոբյան, Կանոնագրքի հայոց, հատ. Բ, էջ 17—18:

³⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 93:

³⁸ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ XVI—XVII:

Հետեապես, նկատի ունենալով «սուրբ» և «նուրբ» գրքերի ցանկ: րը, Մխիթար Այրիվանեցին խորագրում պետք է օգտագործեր ոչ թե «կարգադրութիւն», այլ «կարգադրութիւնք» ձևը (ինչպես որ հրատարակված է Պատկանյանի կողմից): Բացի այդ, խորագիրը կդառնար պարզ և հասկանալի, եթե չլիներ անկանոն գրքերի այն մեծ քանակը, որ բացառված է Աստվածաշնչի ստուգաբանված, ճշգրտված գրականությունը ներկայացնող հեղինակի ցուցակում: Եթե դրան ավելացնենք նաև Մխիթար Այրիվանեցու նորամուծումները՝ խորագրում ներկայացված Սարկավազի անունով, ապա բավարար հիմքեր ունենք եզրակացնելու, որ «կարգադրութիւն գրոց սրբոց...» խորագրի հեղինակը Մխիթար Այրիվանեցին չէ: Խորագիրը Մխիթար Այրիվանեցու հեղինակությանը չվերագրելը չի ժխտում, սակայն, նրա աշխատության հիմքում Հովհաննես Սարկավազի «սուրբ» գրքերի կարգադրության հետ կապված աշխատանքը: Հավանական է, որ Մխիթար Այրիվանեցու համապատասխան աշխատությունում, որտեղից որ քաղված է այս ցուցակը, եղել է նման հիշատակություն, որի հիման վրա էլ անհայտ հեղինակը կազմել է համապատասխան խորագիր: Հետեապես Հովհաննես Սարկավազի կարգադրության համեմատաբար ճշտված պատկերը հնարավոր է աստանալ միայն Մխիթար Այրիվանեցու աշխատանքները ցուցակում ձանաչելուց հետո: Իսկ, ինչպես ասացինք, ցուցակը ներկայացված է Սարկավազի անունով, հետևաբար անհրաժեշտ է դառնում որոշ փաստերի առկայությամբ միայն ճանաչել նրա աշխատանքները՝ կապված ցուցակի հետ: Այստեղ օգնող փաստ են հանդիսանում և այն առանձնահատկությունները, որոնք ունի այս ցուցակը այլ ցուցակների համեմատությամբ: Այսպես, «կարգադրութիւն գրոց սրբոց...»-ը, ինչպես և նրա նյութերը պարունակող ժողովածուն, խախտելով ընդունված կարգը, սկսվում են Նոր կտակարանով՝ Հին կտակարանի փոխարեն, Նոր կտակարանի վերջում ունենալով նրան խորթ երկու հայկական ժխական ժողովածուներ և մեկ ներքող: Որքան հաջողվեց մեզ ճշտել, մինչ Մխիթար Այրիվանեցին և նույնիսկ նրանից հետո, ցայժմ հայտնի չէ Նոր կտակարանով սկսվող Աստվածաշնչի ընդօրինակություն: Այս առումով Մխիթար Այրիվանեցու կազմած ժողովածուն ներկայանում է իբրև եզակի օրինակ, որով և դժվարացնում է դրա հեղինակի հարցի որոշումը: Նշված փոփոխությունը, հավանաբար, կապված է կրոնա-

դադարափարական բարդ խնդիրների հետ և հետևանք է Հովհաննես Սարկավազի ստուգարանական աշխատանքների: Այդուհանդերձ, Կտակարանների տեղաշարժը, որն առաջինն է հանդիպում Մխիթար Այրիվանեցու Հեռագրերում, մենք բացատրում ենք նաև այդ ձեռագրի նպատակադրվածությամբ: Հայտնի է, որ Նոր կտակարանի գրքերը, նվիրված լինելով Հիսուսի կյանքին ու գործունեությանը, քրիստոնեական կրոնին, Հին կտակարանի համեմատությամբ ունեին ավելի կիրառական նըշանակություն, ընթերցվելով եկեղեցում՝ համապատասխան տոնակատարությունների ժամանակ: Այս առումով, այն կարող էր Մխիթար Այրիվանեցու ստվարածավալ ձեռագրում ստանալ առաջնակարգ նըշանակություն և ընդօրինակվել սկզբում, քանի որ վերջինս, դասագիրք լինելուց բացի, կոչված էր օգտագործվելու նաև այդ նպատակին: Հարցի նման բացատրության համար փաստ ենք դիտում ձեռագրում Նոր կտակարանի գրքերին կից լուսանցքներում արված տոնական ընթերցանության նշումները. «զատկի ճաշոյն կարդա», «զատկի երեկոյին», «նոր կիրակէի երեկոյին»³⁹ և այլն:

Այդ նույն կիրառական նշանակությամբ ենք բացատրում նաև Նոր կտակարանի վերջում՝ Սուրբ խաչին նվիրված ներբողի և ծիսական ժողովածուների տեղադրումը, որը կատարվել է Մխիթար Այրիվանեցու կողմից:

Ձեռագրի հաջորդ առանձնահատկություններից է և այն, որ Նոր կտակարանը սկսվում է Հովհաննես Ավետարանով՝ Մատթեոսի Ավետարանի փոխարեն: Այս տեղաշարժը, սակայն, Մխիթար Այրիվանեցուց առաջ, առկա է XII—XIII դդ. հեղինակ Աբասի որդի Գրիգորի «Գիրք պատճառացում»⁴⁰: Նրա հիմքում, ինչպես նկատել է Ն. Ակինյանը,

³⁹ Ավետարան ըստ Մարկոսի, ձեռ. № 1500, Թերթ 15ա:

⁴⁰ Ավետարանիչների տեղափոխության հարցի վրա ուշադրություն է դարձրել Ա. Ավետիսյանը («Հայկական մանրանկարչության Գլաձորի դպրոցը», Երևան, 1971), կապված մանրանկարիչ Մովսիկի ստեղծագործությունները ներկայացնող 1302 թվականին ընդօրինակած Ավետարանի հետ, որը նույնպես սկսվում է Հովհաննես Ավետարանով: Ձեռագրի գրիչն է Գլաձորի դպրոցի սան Հովհաննես Օրբելյանը: Ա. Ավետիսյանը տալով Ավետարանների տեղափոխության հարցի բավարար պատասխանը, սխալվում է, սակայն, կարծելով, որ իրեն այդպիսին հիշյալ «ձեռագիրը միանգամայն ինքնատիպ ու թերևս բացառիկ երևույթ է ձեռագրի Ավետարանների պատմության մեջ» (էջ 58): Նրա ուշադրությունից վրիպել են ոչ միայն Աբասի որդի Գրիգորի և Մխիթար Այրիվանեցու կազմած դրշագրերը, այլև «Սարկավազյան» կոչվող ցուցակը, որն ընկած է Մխիթար Այրիվանեցու կազմած ցուցակի հիմքում և որի հիման վրա էլ հիշյալ երկու ժողովածուներ («Գիրք պատճառացում», «Ճառերստիր») կազմող հեղինակները, հավանաբար, նաև 1302 թ. Ավետարանի գրիչ Հովհաննես Օրբելյանը կատարել են Ավետարանների տեղափոխություն:

դարձյալ ընկած է «Սարկավագյան» ցուցակը: Հետևապես, ստույգ է, որ այդ տեղափոխությունը չի կապվում Մխիթար Այրիվանեցու անվանը և, ինչպես ցույց է տալիս նաև հարցի ուսումնասիրությունը, արդյունք է Հովհաննես Սարկավագի ստուգաբանական աշխատանքների: Հայտնի է, որ շորս Ավետարաններից առաջին երեքը ներկայացնում են Հիսուսի երկրային կյանքը, նրա արտաքին գործունեությունը: Դրանք իրենց նմանությամբ կոչվել են սինոպտիկական և տարբերվել են Հովհաննես Ավետարանից: Վերջինս գրվել է այս երեքից հետո և նպատակ է ունեցել լրացնելու նրանց հաղորդած տեղեկությունները՝ ներկայացնելու Հիսուսի աստվածայնությունը, աստվածային հատկանիշները, նրա հոգևոր կողմը: Այս Ավետարանը միշտ էլ գտնվել է Արևելքի մշտավոր կյանքի կենտրոնում և առաջնորդել է նրանց իրենց գաղափարական պայքարում⁴¹: Հավանական է կարծել, որ Հովհաննես Սարկավագը անմաս չի եղել այդ պայքարում և առաջնահերթ տեղ տալով Հովհաննես ավետարանիչին, կատարել է Ավետարանների տեղափոխությունը: Ուշագրավ է նկատել, որ Մխիթար Այրիվանեցին ընդունելով Հովհաննես Սարկավագի կողմից կատարված տեղաշարժը, իբրև աստվածաբան և հոգևոր գործիչ, ունեցել է հարցի իր սեփական, գաղափարական ըմբռնումը: Դրա արտահայտումն է այն, որ նա Հովհաննես Ավետարանով սկսել է այս ձեռագրի ընդօրինակությունը և նրա խոսքերով ավարտել իր մեկ այլ՝ «Նոր պատմություն» աշխատությունը:

Նշված երկու խախտումներից հետո, «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...» ցուցակում, Նոր կտակարանի գրքերը՝ մինչև Պողոս առաքյալի թղթերը, դասակարգված են ընդունված ձևով: Այստեղից, սակայն, այն փոխվում է, քանի որ Պողոս առաքյալի թղթերը կրկնվում են, ունենալով երկու տարբեր դասակարգում: Դրանցից առաջինն սկսվում է անխորագիր և ցանկի վերածված հանդիպում է միայն այս ցուցակում, երկրորդն ունի խորագիր և համաձայն է Զոհրապյան տպագրությանը⁴² (նկատի չունենք «Առ Կորնթացիս Գ թուղթը», որը, ինչպես ցույց կտանք, ցուցակ է մտցրել Մխիթար Այրիվանեցին): Ստորև ղուգահեռ տալիս ենք երկու կարգերը.

⁴¹ Տե՛ս „Энциклопедический словарь“, т. XI, СПб., 1893, стр. 405—408.

Օ. Սեֆուլյան, նշվ. աշխ., էջ 53—55:

⁴² «Աստվածաշունչ մատենան Հին և Նոր կտակարանաց», Վենետիկ, 1805:

Առ Թեսաղոնիկեցիս Ա
Առ նոսին երկրորդ
Առ Կորնթացիս Ա
Առ նոյն երկրորդն
Առ նոյն երրորդն
Առ Հռովմայեցիսն
Առ Եբրայեցիսն
Առ Տիմոթէոս Ա
Առ Տիտոս Կրիտացի
Առ Դաղատացի
Առ Եփեսացիս
Առ Փիլիմոն
Առ Կողոսացիսն
Առ Փիլիպեցիսն
Առ Տիմոթէոս Բ

Հռոմայեցոցն
Կորնթացի Ա
Կորնթացի Բ
Կորնթացի Գ
Դաղատացոցն Ա
Եփեսացոցն Ա
Փիլիպպեցոցն Ա
Կողոսացոցն Ա
Թեսաղոնիկեցոցն Ա
Թեսաղոնիկեցոցն Բ
Եբրայեցոցն Ա
Տիմոթէայ առաջին
Տիմոթէայ երկրորդ
Տիտոսին Կրիտացոյ
Փիլիմոնին Ա

Պողոս առաքյալի թղթերի այս երկու կարգերի վրա ուշադրութիւնն դարձրել Գ. Գալեմբյարյանը, Ֆ. Մուրատը, Օ. Սեքուլյանը⁴³ և հայտնել այն կարծիքը, թե թղթերի առաջին կարգադրութեան հեղինակը Հովհաննէս Սարկավազն է, իսկ երկրորդինը՝ Կղեմէս Հռոմեացին (I դ.)։ որի ցանկը ցուցակ է մտցրել դարձյալ Հովհաննէս Սարկավազը։ Այս վարկածի համար իբրև փաստ նրանք դիտել են ենթախորագրում նշված «որպէս եգիպտացի» արտահայտութիւնը։ Օ. Սեքուլյանը մեղադրելով Բրոսսին ուսումնական թարգմանութեան մեջ, գտնում է, որ խորագիրը պետք է հասկանալ ոչ թե «ինչպես գտած է Կղեմէս, այլ՝ ինչպես գտած է ուրիշ մը Կղեմէսին քով»։ Այս եզրակացնում է, որ «այդ անձանթը ուրիշ մեկը չէր, բայց եթէ Հովհ. Սարկավազ վարդապետը, որովհետև Այրիվանեցին այս ամբողջ գլուխը, ուր կգտնվի հիշյալ ցուցակը, նվիրած է Սարկավազ վարդապետի «Կարգադրութիւն»-ներուն»⁴⁴։

Նոր կտակարանի կազմի մեջ մտնող Պողոս առաքյալի թղթերով դեռևս միջնադարում զբաղվել է Գևորգ Կաղ կոչվող վարդապետը։ Նրանից մեկ հասած «Յաղագս շարակարգութեան ԴԺ թղթոցն Պողոսի» աշխատութիւնը⁴⁵ լույս է սփռում հիշյալ արտահայտութեան վերջին

⁴³ Գ. Գալեմբյարյան, նշվ. աշխ., էջ 163, ծան. 5, Ֆ. Մուրատ, նշվ. աշխ., էջ ՄԴ, Օ. Սեքուլյան, նշվ. աշխ., էջ 14։

⁴⁴ Օ. Սեքուլյան, նշվ. աշխ., էջ 13—14։

⁴⁵ «Գևորգա Մեծի գիտնականի Կաղն կոչեցիւ Յաղագս շարակարգութեան ԴԺ թղթոցն Պողոսի», Մատենադարան, ձեռ. № 4139, էջ 412ր։ Ձեռագիրը Տոնապատճառ է՝ կազմված վարդան Արեւելցու կողմից, որը նույնպես ծանոթ է եղել Գևորգ Կաղի գործերին։

թյան վրա: Աշխատությունը ուսումնասիրություն է Պողոս առաքյալի թղթերի ծագման պատմության և նրանց դասակարգման տարբերությունների վերաբերյալ: Ըստ այդմ, թղթերը այստեղ ունեն երկու դասակարգում, որոնք նույնանում են «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...-ում» եղած համանուն երկու ցանկերի հետ:

Թղթերի առաջին դասակարգումը (Առ Թեսաղոնիկեցիս...), Գևորգ Կաղի բացատրության համաձայն, հիմնված է նրանց առաքման ժամանակագրական կարգի վրա, իսկ երկրորդը (Առ Հոռմայեցիսն...)՝ բովանդակության, իմաստի: Ուշագրավ է, որ աշխատության մեջ վերջինս կապվում է Կղեմի անվան հետ, որի մասին Գևորգ Կաղը գրում է. «Այլք ասացին, եթէ ի գիւտ թղթոցն ընթացաւ Կղեմ, որպէս եգիտն շարայարեաց: Եւ այս գիտելի է, զի զգտեալ թուղթսն գալարելով ըստ աւրինի նամակի, որպէս գրեալ էր, զգուշութեամբ պահեցին, ապա յետո՞շարակարգեցին ի գրոց օրինակ, որ յայտ է ոչ հանդիպմամբ, այլ խորհրդեամբ եղեալ, որպէս կարգն ցուցանէ»⁴⁶: Մատենադարանի № 1138 ձեռագրում Կղեմի գյուտի մասին գրված է. «Եւ այլ եթէ ըստ գիւտ ի թղթոցն որպէս եգիտ Կղեմ, այնպէս շարագրեաց»⁴⁷: Այս օրինակները հիմք են տալիս ասելու, որ «Կարգադրութիւնք գրոց սրբոց...-ում» թղթերի երկրորդ կարգի համար բերված ենթախորագրային նշումը վերցված է Գևորգ Կաղի հիշյալ աշխատությունից, հետևաբար «եգիտը» վերաբերում է Պողոսի թղթերը հայտնաբերած Կղեմին և ոչ թե «Կղեմի կարգը հայտնաբերած Սարկավագին»: Հիշենք նաև, որ այս կարգը նորություն չէր հայ մատենագիրների համար: Այդպիսին չէ, սակայն, թղթերի կարգը ըստ ժամանակագրության: Գևորգ Կաղի աշխատությունից հայտնի է, որ նա օգտվել է Հովհան Ոսկերեանի մեկնություններից⁴⁸, բայց քանի որ Գևորգ Կաղի վերաբերյալ կենսագրական տեղեկությունները պակասում են⁴⁹, և ժամանակաշրջանը որոշվում է ենթադրաբար (XI դար), ուստի դժվար է ասել, Գևորգ Կաղն է հան-

⁴⁶ «Պատճառք առաքելական թղթոց», Մատենադարան, ձեռ. № 1320: Ձեռագրի հիշատակարանը պակասավոր է, հայտնի է, որ այն գրված է Զաքարիա Ամիրսպասաւարի մահվան տարին, ուստի ենթադրվում է 1211 թվականը: Ձեռագրում կա Գևորգ Կաղի, Հովհան Ոսկերեանի, Եվթաղի, Եփրեմ Ասորու «պատճառք»-ները Պողոս առաքյալի թղթերի շուրջը: Ուշագրավ է նկատել, որ Եփրեմ Ասորու մոտ կա նաև «Պատճառք երրորդ թղթոցն Աորնթացոց սրբոյն Եփրեմի», որը հավանաբար անծանոթ չի եղել Այրիվանեցուն:

⁴⁷ Ձեռ. № 1138, թերթ 307ր:

⁴⁸ Ձեռ. № 1138, թերթ 307ր. «Յոհան Ոսկերեան ցուցանէ թէ...» և այլն:

⁴⁹ Տե՛ս Ն. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Ա, Երևան, 1942, էջ 463: Օ. Սեփույան, նշվ. աշխ.:

դիսացել Սարկավազի սկզբնաղբյուրը, թե վերջինս, անկախ նրանից, օգտվել է Ոսկերեքանի աշխատություններից: Պարզ է միայն, որ թղթերի առաջին կարգը ցանկի վերածված հանդիպում է միայն այս ցուցակում, ներկայացնում է դրանց ճշգրտված, ստուգաբանված կարգը, որով և առնչվում է Հովհաննես Սարկավազի այդ տիպի աշխատանքներին:

Զժխտելով Սարկավազի ծանոթությունը Գևորգ Կաղի հետ, որը նաև Դրիգոր Արասլանի օգտագործած սկզբնաղբյուրներից է, մենք կարծում ենք, որ Մխիթար Այրիվանեցին նույնպես ծանոթ է եղել Կաղի աշխատություններին և Պողոսի թղթերի Կղեմյան կարգը հիշյալ նախադասության հետ միասին՝ նա է մտքրել ցուցակ: Ի՞նչ հիմքեր կան այդպես կարծելու:

Նախ, Սարկավազը իր ճշգրտված, քննված ցուցակներում չէր կարող ներկայացնել միևնույն թղթերի երկու տարբեր կարգադրություններ, առաջացնելով երկմտանք, թե ո՞րը դրանցից համարել ստույգ: Նա պետք է ընտրեր մեկը, ստույգը, որը և համարել է առաջինը: Բացի այդ, եթե ընդունենք, որ երկու կարգերն էլ Սարկավազն է մտքրել ցուցակ, ապա ամենայն հավանականությամբ նրան պիտի հայտնի լիներ և Պողոսի թղթերի Եվթաղյան կարգը, ուրեմն, հարցական է մնում այդ երկուսի ընտրությունը:

Այս հարցի վրա որոշ լույս է սփռում Մխիթար Այրիվանեցու ժողովածուն, ուր նախընտրությունը նա տվել է Կղեմի կարգադրությանը՝ համապատասխան լուսանցքում նշելով տեղը «ստույգ» համարվող գրությունում: Այսպես, առաջին թղթի մոտ կարդում ենք. «Թուղթ առ Հոռմանեցիս: Կղեմա նախակարգեալ: Այլ սա Ե-երրորդն է ստույգ», երկրորդում՝ «Առ Կորնթացիս առաջին թուղթ, երրորդ է թուղթս ըստ գրութեան» և այլն: Այսպիսով, Մխիթար Այրիվանեցին իր կազմած ցուցակում անփոփոխ թողնելով Պողոսի թղթերի Սարկավազյան կարգը, դրա կողքին, անմիջապես իբրև շարունակություն, տեղադրել է թղթերի հայկական կանոնով ընդունված Կղեմյան կարգը: Այա, առաջնությունը տալով վերջինիս, նա, ըստ այդմ, թղթերն ընդօրինակել է ձեռագրում և համապատասխան ձևով էլ նշել նրա ցանկում:

Մխիթար Այրիվանեցին Կղեմի կարգադրությունից հետո իրեն ավելի ազատ է զգացել, ցուցակում ավելացնելով «Յայտնություն Յովհաննու» և «Հանգիստ Յովհաննու» գրքերը, որոնք հայկական կանոնի մեջ են մտել Սարկավազից հետո՝ Ներսես Լամբրոնացու միջոցով: Այս կապակցությամբ, ձեռագրում, «Հանգիստ Յովհաննու» աշխատությանը կից լուսանցքում կա նաև Այրիվանեցու հեղինակային նշումը. «Հանգիստ Յոհաննու աւետարանչի՝ զտէր Մխիթարա»:

Անհրաժեշտ ենք համարում նկատել, որ իր հեղինակային նշումները բնագրային նշումներից տարբերելու և տեղ խնայելու համար Այրիվանեցին հատկապես այդ նպատակով լուսանցքներում օգտագործել է կարմիր գծված փոքրիկ բոլորակներ: Նման բոլորակ կա նաև Հանգիստ Հովհաննու գրքից հետո՝ Դավիթ փիլիսոփայի «Բարձրացուցէքի» լուսանցքում (վերանորոգումից հետո դարձել է աննշմարելի): Հայտնի է, սակայն, որ Սարկավագի ստուգաբանած ցուցակում «նուրբ» գրքերի թվին պատկանող այս ճառը չէր կարող տեղ գրավել Նոր Կտակարանի գրքերի կազմում, այդպես ևս ծիսական երկու ժողովածուները, որոնք Մխիթար Այրիվանեցու հավելումներն են: Վերջին երկուսում Մխիթար Այրիվանեցին մտցրել է իր իսկ քարոզներն ու աղոթքները:

XIII դարում հայ եկեղեցու կողմից նկատվել է որոշ ազատություն պարականոն գրքերը կանոնական գրականության շարքը դասելու հարցում: Դա երևում է այդ շրջանի ձեռագիր Աստվածաշնչի ընդօրինակություններից, որոնցում տեղ են գտել «Առ Կորնթացիս երրորդ թուղթը», «Յովհաննու Յայտնությունն» ու «Յովհաննու հանգիստը», «Կտակ երկոտասան նահապետացն», «Ասանեթի պատմությունը» և այլն (օր. 1263 թվականին Բարձրբերդում գրված Աստվածաշունչը, 1269 թվականին Երզնկայում գրված Աստվածաշունչը և այլն)⁵⁰: Հավանաբար, այդ ազատությունից է օգտվել և Մխիթար Այրիվանեցին, որի կազմած ցուցակում և նրան համապատասխան ընդօրինակված ձեռագրում պարականոնների թիվը հասնում է մեկ տասնյակի: Դրանք են.

Նոր Կտակաբանի կազմում. «Աղբրս Եւթաղի», «Առ Կորնթացիս երրորդ թուղթը», «Յայտնութիւն Յովհաննու», «Հանգիստ Յովհաննու աւետարանչի»:

Աղոթամատուցում. «Խոստովանութիւն Մանասէի» (նույնը՝ «Աղոթք Մանասեի»)⁵¹:

Հին Կտակաբանում. «Տեսիլ Ենովքայ արդարոյ», «Կտակ երկոտասան նահապետացն», «Պատմութիւն Ասանեթայ» («Աւրհնութիւն խոստովանութեան Ասանեթայ» և «Այլափոխութիւն» հարակից մասերով), «Սաղաթիել, Եզր» (Եզրաս Վ), «Մնացորդք» (այս վերնագրի տակ ընդօրինակվել են «Ի մեկնութենէ Սողոմոնայ», «Վասն Երեմիայի ի Բաբելոն» պարականոն հատվածները), «Մահ երկոտասան մարգարէից»:

⁵⁰ Մատենադարան, ձեռ. № 4243: Ն. Պողարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Ցակոբեանց, Երուսղեմ, 1972, հտ. 6, ձեռ. № 1925:

⁵¹ Այս պարականոնը ձեռագրում ընդօրինակված է Աղոթամատուց ծիսական ժողովածուում՝ «Խոստովանութիւն Մանասէի» խորագրով, որի հետևանքով էլ, հավանաբար, չի նկատվել բանասերների կողմից:

Յուցակում և ձեռագրում հիշատակված են «Դ Մակաբայեցի», «Յովսեփոս, որ է Կաիափայ» գրքերը:

Անկանոն գրքերի այս մեծ քանակը ժամանակին կասկած է հարուցել բանասերների մոտ Սարկավագի անունով ներկայացվող ցուցակի անաղարտության վերաբերյալ: Կ. Տեր-Մկրտչյանը, Ֆ. Մուրատը, Ռ. Սերուլյանը և ուրիշներ դրանք դիտել են իբրև Մխիթար Այրիվանեցու նորամուծուներ: Այս կապակցությամբ, սակայն, փաստական տվյալները պակասում են: Որոշ բացատրելի կետեր կան կապված հետևյալ գրքերի հետ:

Առ Կորնթացիս երրորդ բուլք. տեղ է գտել Պողոսի թղթերի ինչպես Սարկավագյան, այնպես և Կղեմյան կարգադրություններում:

Մխիթար Այրիվանեցին Սարկավագյան կարգադրության համապատասխան ճշտելով թղթերի ստույգ տեղը, շրջանցում է «Առ Կորնթացիս երրորդ թուղթը», իսկ հիշատակարանի ցանկում թղթերի քանակը նշում հարցականով՝ երկու կամ երեք միավորով: «Առ Կորնթացիս Գ թուղթը» նա չի հաշվել նաև Պողոս առաքյալի թղթերի ընդհանուր քանակը՝ նշելիս, չկամենալով խախտել կանոնով սահմանված դրանց թիվը՝ 14:

Նզրակացնում ենք, որ «Առ Կորնթացիս երրորդ թուղթը» ցուցակ է մտցրել Մխիթար Այրիվանեցին, սակայն ոչ հաստատապես դասելով կանոնականների շարքը: Նման վերաբերմունք է ունեցել նաև Ասանեթի պատմության վերաբերյալ: «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...-ում» նշված է «Ասանեթի աղոթքն», ձեռագրի ցանկում «Ասանեթա խոստովանութիւնն», մինչդեռ ձեռագրում ընդօրինակված է «Պատմութիւն Ասանեթա», «Աւրհնութիւն խոստովանութեան Ասանեթա», «Այլափոխութիւն»⁵²:

⁵² Խորագրերի այս տարբերությունները երկմտանք են առաջացրել բանասերների մոտ, որոշո՞ր «Ասանեթի աղոթքն» առանձին գործ չէ և կամ չի նույնանում «Գիրք հրեից ծածուկքն» ցուցակում նշված «Աղոթք Հովսեփա» անվավերին: Վերջին կարծիքը արտահայտել է Կորիեը (նշվ. աշխ., էջ 477—513), որին, սակայն, հակառակ պատասխան է տվել Ն. Մառը: Նա, ուսումնասիրելով այդ հարցը, նախ ապացուցել է, որ «Ասանեթի աղոթքը» նույնը պետք է դիտել «Աւրհնութիւն խոստովանութեան Ասանեթայի» հետ, իսկ «Աղոթք Հովսեփան» առանձին «Աղոթք Ասանեթայից»: Ինչպես ցույց տվեց Մխիթար Այրիվանեցու ձեռագրում ընդօրինակված «Աղոթք Մանասի» օրինակը, որը ներկայացված է «Խոստովանութիւն Մանասի» խորագրով, Ն. Մառը միանգամայն ձիշտ է, երբ նույնացնում է «Աղոթք Ասանեթան» «Աւրհնութիւն խոստովանութեան Ասանեթայի» հետ: Մառը, սակայն, առաջնորդվելով ցուցակի զրահանության այն դասակարգմամբ, ըստ որի «Կտակ 12 նահապետացը» վերջանում է «Կտակ Հովսեփայով», իսկ օրան էլ հաջորդում է «Աղոթք Ասանեթան», նույնացնում է «Կտակ Հովսեփան» «Աղոթք Հովսեփայի» հետ, իսկ «Աղոթք Ասանեթան»՝ «Պատմութիւն Ասանեթայի» հետ, գտնելով, որ այդ երկուսը, լրացնելով միմյանց, ամբողջացնում են Հովսեփի և Ասանեթի մասին եղած պատմությունը (Տե՛ս Ն. Մառ, «Ամառնային ուղևորութիւնց դէպ ի Հայա», Վիեն-

Նշվածներից «Աղոթք Ասանեթան» նույնանում է ձեռագրում ընդօրինակված «Աւրհնութիւնն խոստովանութեան Ասանեթայի» հետ: Հավանական է կարծել, որ Այրիվանցին սկզբնական ցուցակում նախատեսել է միայն Ասանեթի աղոթքը (նույն «Աւրհնութիւն խոստովանութեան Ասանեթա»), իսկ ձեռագրի ընդօրինակության ժամանակ, հավանաբար, ձեռքի տակ ունենալով Պատմությունը, ընդօրինակել է նաև այն՝ «Աւրհնութիւն խոստովանութեան Ասանեթայի» և «Այլափոխութիւնի» հետ, որոնք, ըստ մեզ, կազմում են «Պատմութիւն Ասանեթա» գործի հարակից մասերը:

Ձեռագրում, հեղինակային նշման համաձայն, «Զորորոդ Մակաբայցի» և «Յովսեպոս, որ է Կաիափա քահանայապետ» գրքերը ինքն է մտցրել ցուցակ. «զԶորորոդ մակաբայցիին ոչ գտի և ոչ Յովսեպոսն, որ է Կաիափա, որ գրեալ էի ի գիրսս»,—գրում է նա⁵³:

Սարկավագի անվան հետ առնչվող ցուցակում, Հին կտակարանի գրքերի թվում նշված է և «Մնացորդն Գ» անունը: Կարևոր է նկատել, որ այն չի հանդիպում Աստվածաշնչերի և ոչ մի ընդօրինակությունում⁵⁴: Յուցակում նշված անունն առանձին վերցրած ոչինչ չի ասում: Բովանդակությունը հասկացվում է միայն ձեռագրում դրան համապատասխան կատարված ընդօրինակության շնորհիվ:

«Մնացորդն Գ»-ի առաջին մասը կրում է «Մնացորդք ի Մնացորդացն» խորագիրը և ներկայացնում է երկրորդ մնացորդաց գրքի յոթանասունից կոչվող թարգմանության «ԼԵ 26, 27» և վերջին «ԼԶ» գլուխը: Ինչպես ցույց է տալիս հատվածի ստորին լուսանցքում արված հեղինակային նշումը՝ «Մնացորդք ի Մնացորդացն զոր յայլ գիրս գտի»⁵⁵ և

նա, 1392, էջ 32—38): Գ. Գալեմբյարյանը բերելով ձեռագրական նոր փաստեր, ուղղում է Մառին, գտնելով, որ այդ շորս անվաներն են՝ «Աղոթք Նովսեփա», «Կտակ Նովսեփա», «Աղոթք Ասանեթա», «Պատմութիւն Ասանեթա» առանձին գործեր են (տե՛ս նույնը, էջ 38—41):

⁵³ «Զորորոդ մակաբայցիին ոչ գտի և ոչ Յովսեպոսն, որ է Կաիափա, որ գրեալ էի ի գիրսս» նախադասությունը երկիմաստ է: Աշխարհաբար թարգմանվում է «Զորորոդ մակաբայցիին չգտա և ոչ էլ Նովսեփոսը, ու գրել էի գրքումս», սակայն կարող է օգտագործված լինել և բարբառային ձևով, այսինքն «...որ պետք է գրեի այս գրքում»: Մենք ձեռքի տակ ունենալով այլ փաստեր, ինչպես «Վերլուծության» մասին նշումը և ցուցակների միջև եղած տարբերությունները, ընդունում ենք առաջինը՝ այն է՝ Այրիվանցիին հիշյալ գրքերի մասին նշումը կատարել է իր կազմած նախնական ցուցակում և ապա փնտրել, բայց չի գտել այստեղ ընդօրինակելու համար: Մ. Տեր-Մովսիսյանը իր նշված աշխատությունում «Կաիափան» սխալմամբ կարդացել է «կարի ափսոս» և ուսերեն թարգմանել «И очень жалею об этом» (տե՛ս էջ 98):

⁵⁴ Օ. Եգանյան, Ուղեցույց ցուցակ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Աստվածաշունչ գրքերի (անտիպ):

⁵⁵ Ձեռ. 1500, Բերթ 359ա:

ապա, ձեռագրում Առաջին և Երկրորդ Մնացորդաց գրքերի ընդօրինակությունը, Մխիթար Այրիվանեցին ձեռքի տակ ունեցել է դրանց երկու տարբեր բնագրերը: Դրանցից մեկը եղել է հնագույն, ասորերեն թարգմանության ընդօրինակություն, իսկ մյուսը՝ յոթանասունից կոշվող թարգմանության ընդօրինակություն:

Իբրև հնագույն թարգմանության օրինակ, հիմք ընդունելով առաջինը, նա այն ամբողջությամբ ընդօրինակել է ձեռագրում, ապա, պարզելով, որ վերջինս յոթանասունից կոշվող թարգմանության համեմատությամբ թերի է մեկ գլխով (վերջանում է «ԼԵ» գլխով), լրացրել է դա առանձին, ընդօրինակելով «Մնացորդքն Գ» խորագրի ներքո՝ «Մնացորդքի Մնացորդացն» ենթախորագրային նշումով⁵⁶: «Մնացորդքն Գ»-ի երկրորդ մասը ունի «Ի մեկնութենէ Մնացորդաց», իսկ լուսանցքում «Վասն Սողոմոնի ապաշխարութեան» նշումը: Սրանից բացի, «Այլում այսպէս» ենթախորագրով շարունակվում է և մեկ այլ հատված «...Իսկ Սողոմոն ի վերա այսքան յանցանաց» սկզբնատողով: Նշված հատվածների համար մեզ հայտնի տվյալներով Մխիթար Այրիվանեցու ժողովածուն հնագույն օրինակն է, որից հետո այն ընդօրինակված է Մատենադարանի № 4207 ձեռագրում, 1284 թվականին Քուռաթում (Ատանայում) Կոստանդին գրչի կողմից, ապա № 2607 ձեռագրում, 1300 թվականին⁵⁷: «Վասն Սողոմոնի ապաշխարութեանը» տպված է Թանգարան հին և նոր նախնեացում, որի հիմքը իսլաթում՝ 1418—1422 թթ. Կարապետ գրչի

⁵⁶ 1899 թվականին Գրիգոր Խալաթյանցը հրատարակել է Առաջին և Երկրորդ Մնացորդաց գրքերի բնագրերը՝ Երուսաղեմի № 1925 և Էջմիածնի № 176 (ներկայումս № 354) ձեռագրերի հիման վրա, դիտելով դրանք իբրև ասորերենից կատարված նորահայտ թարգմանության եզակի օրինակներ (Գր. Խալաթյանց, Գրք. Մնացորդաց ըստ հնագույն հայ թարգմանութեան, Մոսկվա, 1890): Սակայն, ինչպես նկատել են Մ. Տեր-Մովսիսյանը և Կ. Տեր-Մկրտչյանը, Գրիգոր Խալաթյանցի ուղադրությունից վրիպել է Մխիթար Այրիվանեցու ձեռագիրը, ուր, գուցե Մնացորդաց գրքերի ճանաչման ավելի լավ ղեկավարում է պահպանված, քան Խալաթյանցի բերած օրինակներում: Մ. Տեր-Մովսիսյանը նկատել է նաև, որ Մխիթար Այրիվանեցին ծանոթ էր և դրանց տարբերակներին: (Տե՛ս Մ. Տեր-Մովսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 98: Կ. Տեր-Մկրտչյան, Ճեմարան Մ. Աթոռոյ («Արարատ», 1902, մայիս-հունիս, էջ 477):

⁵⁷ Երկու ձեռագրերում էլ հատվածը սկսվում է «Ի Մնացորդաց յաղագս Սողոմոնի» խորագրով և «Վասն զի գրեաց Մովսես մի առնուցու...» սկզբնատողով (ձեռ. 4207, թերթ 116ր—117ր և ձեռ. № 2607, թերթ 355ա—355բ), որից հետո ընդօրինակված է մի նոր հատված հետևյալ խորագրով. «Ի մնացորդաց մնացորդին զոր բազմաշան յուզմամբ հազիւ կարացի դտանել» (սկզբնատող—Յորժամ յարոյց Աստուած սա տան Սողոմոնի...): Հատվածը վերջում ունի հետևյալ հիշատակարանը. «Եւ զայս ես ի նոյն երանիլի վարդապետին գրոցն գրեցի, զոր և յԱրիանոսի գիրոսն գեղեցիկ յիշատակ է վասն Սողոմոնի» (ձեռ. № 4207, թերթ 117ր—118ա, ձեռ. 2607, թերթ 355բ—356ա):

կողմից ընդօրինակված ձեռագիրն է⁵⁸։ Համեմատելով այն Մխիթար Այրիվանեցու օրինակի հետ, տեսնում ենք, որ տպագրում «Վասն Սողոմոնի ապաշխարութեանը» թերի է վերջից և չկա «Այլում այսպէս» հատվածը։ Զխորանալով հատվածների բնագրային քննության մեջ, նկատենք, սակայն, որ այս հատվածները Այրիվանեցին է մտցրել ցուցակ՝ ձեռքի տակ ունենալով տարբեր սկզբնաղբյուրներ։

«Մնացորդք Գ»-ի երրորդ մասը⁵⁹ ձեռագրում ունի «Ի Մնացորդաց գրոց զոր գտի ի գիրս հոռոմոց» խորագիրը, իսկ ստորին լուսանցքում՝ «Վասն Երեմիա» խորագրային նշումը։ Ձեռագրի գրականության ցանկում այն կոչված է «Երեմիա թէ գնա ի Բաբելոն», իսկ «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...-ում»՝ «Վասն Երեմիայի ի Բաբելոն»։ Այս հատվածը «Բարութից» դուրս մնացած, նրա թղթից տարբեր պարականոն է, որը Աստվածաշնչի գրքերի թվում առաջին անգամ հանդիպում է Այրիվանեցու ձեռագրում։ Ինչպես նկատել է Կ. Տեր-Մկրտչյանը, այս «ամբողջ հատվածը տարբեր թարգմանություն է երևում, տարբեր աղբյուրներից առաջ եկած»⁶⁰։ Ո՞վ է թարգմանել այն, արդյո՞ք Այրիվանեցին նկատի ունի իրեն, երբ գրում է. «...զոր գտի ի գիրս հոռոմոց», թե՞ այս խոսքերը քաղված են նախագաղափար օրինակից։ Կ. Տեր-Մկրտչյանը նշված հարցի վերաբերյալ անում է հետևյալ ենթադրությունը. «Կամ ինքը (Այրիվանեցին—է. չ.), և կամ Սարկավազ վարդապետն է թարգմանել այս հատվածը «Ի հոռոմոց գրոց»⁶¹։ Բանասերը հատվածի թարգմանությունը Սարկավազին վերագրելու համար, հավանաբար, իբրև փաստ նկատի է ունեցել ցուցակի խորագիրը, որը, սակայն, այս հարցի վրա լույս սփռել չի կարող։ Շարունակելով իր միտքը, նա ավելի որոշակի կանգ է առնում Այրիվանեցու վրա։ Այսպես, խոսելով Մնացորդքի երկու հատվածների մասին, նա գրում է. «Թերևս այդ 2 կտորները իրար մոտ գտել է Այրիվանեցին այն հունարեն օրինակի մեջ, որից ինքը թարգմանությունն արել է»⁶²։ Այս ենթադրությունը, սակայն, ժխտվում է Բ. Սարգիսյանի կողմից։ Նա ավելի մանրազնին քննության ենթարկելով նշված պարականոնի բնագրերը, հիշատակում է Մխիթար Այրիվանեցու ժողովածուից առաջ ընդօրինակված Վենետիկի 1220 թը-

⁵⁸ «Թանգարան հին և նոր նախնաց», Ա, Անկանոն գիրք Հին կտակարանաց, Վենետիկ, 1896, էջ 228—229։

⁵⁹ Տե՛ս Կ. Տեր-Մկրտչյան, Ի Մնացորդաց գրոց զոր գտի ի գիրս հոռոմոց (Ցանկում «Արարատի», 1895, մարտ, էջ 3—8)։ Արտատպված՝ «Թանգարան հին և նոր նախնաց», հատ. Ա, էջ 364—377։

⁶⁰ Կ. Տեր-Մկրտչյան, Երեմիա մարգարե («Արարատ», 1895, մարտ, էջ 79—82)։

⁶¹ Նշվ. աշխ., էջ 82։

⁶² Նույն տեղում։

վականի գրչագիրը, որում առկա է նշված պարականոնը⁶³։ Ուշագրավ է, որ այս ձեռագրից բացի, «Վասն Երեմիայի ի Բաբելոն» պարականոնը հանդիպում է միայն առանձին Հայսմավուրքներում⁶⁴։ Հավանաբար, վերջիններիս էլ սկզբնաղբյուր են ծառայել Մխիթար Այրիվանեցու համար։

Առհասարակ Աստվածաշնչի կանոնական և պարականոն գրականության հետ կապված հարցերը մեծ տեղ են զբաղեցրել Մխիթար Այրիվանեցու գիտական գործունեության մեջ։ Այդ են վկայում նաև ձեռագրի առաջին մասի վերջում ընդօրինակված հետևյալ շորս ցուցակները⁶⁵։

ա. Գիրք զոր ունէին հրէայքն ի ծածուկք,

բ. Սրբոյն Կղեմա, եթէ ո՞ր գիրք ընդունելի է,

գ. Սրբոյն Եւագրեա, Կարգադրութիւն Աստուածաշունչ տառից,

դ. Սրբոյն Կիւրղի Երուսաղէմի հայրապետի կարգադրութիւն Աստուածաշունչ։

Ցուցակներից առաջին երկուսը տեղադրված են Մխիթար Այրիվանեցու «Նոր պատմութիւնում», որի տպագիր օրինակից էլ առաջին անգամ հայտնի են դարձել բանասերներին։ Այդտեղ, սակայն, սխալ հրատարակման հետևանքով, երկրորդ ցուցակի «Սրբոյն Կղեմա» բառերը անջատված են «...եթէ ո՞ր գիրք ընդունելի է» խորագրից և ներկայացված իբրև «Գիրք հրէից ծածուկքն» ցուցակի գրքերից մեկը։ Դրա հետևանքով «Սրբոյն Կղեմա, եթէ ո՞ր գիրք ընդունելի է» ցուցակի վերջին «Ձայս ես և Անանէ գրեցաք ի վիմի քաղաքին, ուր եկեղեցի օրհնեցաք» նախադասությունը որոշ գիտնականների (Պատկանյան, Կարիր, Յան) մոտ առաջացրել է այն կարծիքը, թե ցուցակի հեղինակը Մխիթար Այրիվանեցին է, իսկ նրա ընդգրկած բոլոր գրքերը գոյություն են ունեցել XIII դարում։ Հակառակ կարծիքի է եղել Գ. Զարբհանյանը, գտնելով, որ ցուցակում առկա գրքերի մեծ մասը հայերեն թարգ-

⁶³ Բ. Սարգիսյան, Վասն Երեմիայի մարգարէի ի գրոցն Բարուքա, Ուսումնասիրութիւնք Հին կտակարանի անվավեր գրոց վերայ, Վնեստիկ, 1898, էջ 280—317։

⁶⁴ Հ. Տաշյան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, ձեռ. № 10 ԲԺ, ձեռ. № 437^րգ, Ինչպես նկատել է Հ. Տաշյանը, այս հատվածն ունի և այլ խմբագրություն, ընդօրինակված դարձյալ Հայսմավուրքում, տե՛ս ձեռ. 213^բ²⁰։

⁶⁵ Ձեռ. 1500, թերթ 369ր, ցուցակները տե՛ս հրատարակված Կ. Տեր-Մկրտչյան, «Արարատ», 1895, հոկտեմբեր, էջ 408; Մ. Տեր-Մովսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 241—243։ Ի. Հովսեփյան, Խաղրակեանք կամ Պոռեանք հայոց պատմութեան մէջ, հատ. Գ, Նիւ-Յորք, 1942/3, էջ 197—198։ Հ. Անասյան, հրատարակել է ցուցակներից առաջին երկուսը, որոնցից «Գիրք հրէից ծածուկքն» ներկայացրել է երկու առանձին բնագրերով (բնագ. ր—ա, Բ)։ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ XL։ Ռ. Իշխանյան, Հայ մատենագիտության պատմություն, պրակ Ա, էջ 25—34։ Մ. Սրբուն, նշվ. աշխ.։

մանությամբ հայտնի չեն⁶⁶։ Բանասիրական այդ վեճերը վերանայվել և ճշտվել են Մխիթար Այրիվանեցու ձեռագրի ուսումնասիրությունից հետո միայն, երբ պարզվեց, որ վերը նշված երկու ցուցակները այնտեղ ընդօրինակված են իբրև առանձին միավորներ։ Մ. Տեր-Մովսիսյանը⁶⁷, ապա նաև Գ. Հովսեփյանը⁶⁸ օգտագործելով ձեռագրական նոր նյութեր, ապացուցեցին, որ «Սրբոյն Կղեմա...» ցուցակը կազմված է Կղեմես Հոռմենացու և Անանիա Դամասկացու կողմից։ Այդ հեղինակների անունները հիշատակված են նաև Վարդան Արևելցու և Գրիգոր Տաթևացու ձեռագրերում ընդօրինակված՝ նշված ցուցակների տարբերակներում։

Այնուհետև, Մ. Տեր-Մովսիսյանը քննության առնելով «Գիրք հրէից ծածուկքն» ցուցակի մեջ մտնող գրականությունը, ապացուցել է, որ Մխիթար Այրիվանեցին այն ևս ձեռք է բերել պատրաստի վիճակում⁶⁹։ Այս հարցի շուրջը կատարած մեր ուսումնասիրությունները ի հայտ բերեցին բանասերների ուշադրությունից վրիպած մի կարևոր փաստ, որն ամբողջովին հաստատում է Մ. Տեր-Մովսիսյանի կարծիքը։ Պարզվում է, որ գոյություն ունի «Գիրք հրէից ծածուկքն» ցուցակի մի ավելի հին օրինակ, պահպանված Հովհաննես Վանականի «Հարցմունք և պատասխանիք» աշխատությունը բովանդակող ժողովածուում։ Այն ընդօրինակված է 1279 թվականին, Գետիկում, ումն Մխիթար գրչի կողմից⁷⁰։ Հիշյալ ցուցակը նույնանում է Այրիվանեցու ձեռագրում ընդօրինակված ցուցակի հետ, ունենալով միայն խորագրային փոքր տարբերություն։ Այսպես.

Աղա եւ ծածուկք քառ հնոյն
այսիկնչ

Աղամա
Ենովքա
Սիրիւայ
Բժ նահապետացն
Աղոթք Յովսեփայ
Վերացումն Մովսէսի
Ելզատն եւ Մովստոն
Սողոմոնի Սաղմոսքն
Եղիայի ծածուկքն
Դանիէլի է-րդ տեսիլն

Գիրք զոր ունին հրէայնքն ի
ծածուկք, այսոքիկ են

Աղամա
Ենովքա
Սիրիւայ
Բժ նահապետացն
Աղաթքն Յովսեփայ
Վերացումն Մուսիսի
Ելզադ և Մովզատն
Սողոմոնի Սաղմոսքն
Եղիայի ծածուկքն
Դանիէլի է երրորդ տեսիլն։

⁶⁶ Գ. Զարբնեալյան, Թարգմանութիւն նախնեաց..., էջ 186—187։

⁶⁷ Մ. Տեր-Մովսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 260—262։

⁶⁸ Գ. Հովսեփյան, Խաղրակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմութեան մէջ, էջ 211։

⁶⁹ Մ. Տեր-Մովսիսյանի ուսումնասիրությունը՝ Մխիթար Այրիվանեցու ձեռագրի 4 ցուցակների վերաբերյալ, ընդգրկում է նշված աշխատության 239—247 էջերը։

⁷⁰ Ն. Պաղարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հատ. 4, ձեռ. № 1288, Երուսաղեմ, 1969, էջ 492—493։

Մանկութեան Յիսուսի
Թումաի Աւետարանն
Յայտնութիւն Պետրոսի
Երջագո Պաւղոսի
Բառնարայ կաթողիկէ Թուղթն
Յուդա Թումայ

Գիրք մանկութեան Տեառն
Թումաի Աւետարանն
Յայտնութիւնն Պետրոսի առաքելոյ
Երջագոյ Պաւղոսի
Կաթողիկէ Թուղթն
Բառն[ա]յրա և Յովդաի և Թաւմաի⁷¹,

Ինչպէս ցուց է տալիս համադրումը, Ալլրիվանեցու օրինակում փոփոխութեան է ենթարկվել միայն Դեւտերոնոմի ժողովածուում առկա հիշյալ ցուցակի խորագիրը: Նրանում նշված «հնոյն» բառը Ալլրիվանեցու մոտ դարձել է «հրէայն»⁷²: Հնարավոր է կարծել, որ այդ փոփոխութեանը կատարել է Միսիթար Ալլրիվանեցին, նկատի ունենալով նրանում առկա հրեական գրքերը:

Հալանական է, որ այդ ցուցակը, նմանատիպ այլ ցուցակների պէս, օգտագործվել է ուսումնական ձեռնարկներում, ճանաչել տալու համար ընդունելի և արգելված գրքերը⁷³: Ուտի, կրկին հաստատվում է այն կարծիքը, որ նշված ցուցակն ունի ավելի վաղ ծագում և Միսիթար Ալլրիվանեցուն է անցել պատրաստի վիճակում: Բացի այդ, վերջնականապէս ժխտվում է, որ «Գիրք հրէից ծածուկքն» ցուցակի «Իսկ քստ նորոյս» մասը կազմում է առանձին բնագիր և կապ չունի Հին և Նոր կտակարանների պարականոններին նվիրված «Գիրք հրէից ծածուկքն» ցուցակի հետ⁷³: Ինչպէս երևում է այս նոր օրինակից, դա երկու մասից կազմված մեկ ամբողջական ցուցակ է, որի առաջին մասը ներկայացնում է Հին կտակարանի անվավերները, իսկ երկրորդ մասը՝ Նոր կտակարանի: Միսիթար Ալլրիվանեցին հավաքելով նման ցուցակներ, օգտագործել է դրանք Աստվածաշնչի գրքերի կարգավորութեան իր աշխա-

⁷¹ Ձև. № 1500, Թերթ 369ր:

⁷² Հայ մատենագիրները Աստվածաշնչի կանոնական և պարականոն գրականութեան ցուցակներն օգտագործել են նաև ուսուցողական նպատակներով, նախ, ուսանողներին ճանաչել և տարբերել տալու թուլատրելի գրականութեանը՝ արգելվածից, և ապա, ընդունելի համարվող գրքերին համապատասխան կազմելու ուսուցման ծրագրեր: Այսպէս «Հարցմունք և պատասխանիքում» կարդում ենք. «Հ(արց). Ո՞ր են անընդունելի գրեանք: Պ(ատասխան). Ա. որ պղծոյն Պաւղոսի կողի, Բ. Յայտնութիւն Պետրոսի: Գ. Թուղթն Բառնարայ, Դ. Աւետարան երբանցոց: Ե. Գլուխն Թումայ: Զ. Բարթուղիմէի: Եւ որ սոցին նման են: Տեսիլքն Աստուածամին և Տեսիլքն Սր. Գրիգորի: («Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց», հատ. 4, էջ 484, ձև. № 1288): Այդ նպատակով տեղադրված ցուցակներ կան և Վարդան Արեւելու ժղախոսում, տեւոյ այդ նպատակով է կազմված «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...ը»: Այն, ինչպէս տեսնում ենք, առաջինն է, որ ունի նաև իրեն համապատասխան ընդօրինակված ձեռագիր:

⁷³ Հ. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ XI—XII:

տանքներում: Այսպես, Աստվածաշնչի կանոնական գրքերից դուրս համարվող «Յովհաննու յայտնութիւնն» ու «Առ Կորնթացիս Գ թուղթը», որոնք տեղ են գտել «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...ում», առկա են վերը նշված Կղեմի ընդունելի գրքերի և Եմպզրի ցուցակներում⁷⁴:

Եզրակացնում ենք, որ Մխիթար Այրիվանեցին ուսումնասիրելով Աստվածաշնչի կարգադրութիւնները պարունակող տարբեր ցուցակներ և ձեռագիր մատյաններ, ի մի է հավաքել անկանոն գրքերը և օգտվելով իր ժամանակաշրջանում կանոնական գրականութիւն մեջ տիրող որոշ ազատութիւնից, մտքերի է Հովհաննես Սարկավազի ստուգաբանված «սուրբ» գրքերի ցուցակի մեջ:

Ընդունելով հանդերձ, որ պարականոն գրքերի մուտքը ցուցակ կապված է Մխիթար Այրիվանեցու անվան հետ, չենք կարող նույնը ասել դրանց դասակարգման առնչությամբ: Ինչպես Այրիվանեցու ձեռագրում, այնպես և նրա համապատասխան ցուցակում, անկանոն գրքերն ունեն հաստատուն կարգ և համակցված են կանոնական գրականութիւնը: Այս առումով Այրիվանեցու ժողովածուն առաջինը չէ: Ծիշտ է, այն եզակի օրինակ է, ուր տեղ են գտել այդքան պարականոններ, բայց մինչև Այրիվանեցին՝ XIII դարի Աստվածաշունչ մատյաններում ցրված կան նրա մոտ առկա պարականոնների մեծ մասը՝ այդ նույն դասակարգմամբ (տե՛ս, օրինակ, Երուսաղեմի № 1925, Մատենադարանի № 345 ձեռագրերը):

Այժմ անդրադառնանք ցուցակի երրորդ՝ «նուրբ» գրքերի բաժնին: Ցուցակի խորագիրը չի ժխտում այն հանգամանքը, որ Սարկավազ վարդապետը, անկախ «սուրբ» գրքերի կարգադրութիւնից, կարող էր կազմել և «նուրբ» գրքերի ցուցակ, իր ստուգաբանած աշխատանքների հետևանքով նախապատվութիւնը տալով այս կամ այն հեղինակին: Այս մասին, սակայն, միակ փաստը նշված խորագիրն է: Ինչպես ամբողջ ժողովածուում, այնպես և ժողովածուի ցուցակից ծագած երկու ընդօրինակութիւններում, որոնցից մեկը պարունակում է Մխիթար Այրիվանեցու ընդարձակ հիշատակարանը, ոչ մի խոսք չի ասված Սարկավազ վարդապետի ցուցակի և դրա հիման վրա կատարած իր աշխատանքների մասին: Իրերի նման վիճակում, երբ պակասում են նաև ցուցակների ինքնագիր օրինակները, դժվար է որոշակի խոսք ասել «նուրբ» գրքերը Հովհաննես Սարկավազի ստուգաբանած «սուրբ» գրքերի կար-

⁷⁴ Այս օրինակով ժխտվում է և Տեր-Մկրտչյանի այն կարծիքը, որ անկանոն գրքերի, այդ թվում «Առ Կորնթացիս երրորդ թղթի» առկայութիւնը ցուցակում արդույնք է Մխիթար Այրիվանեցու պարզամտութիւն և չիմացութիւն: (Վ. Տեր-Մկրտչյան, Առ Կորնթացիս երրորդ պարականոն թղթի մասին, «Արարատ», 1895, էջ 408):

գաղղության ցուցակում դասելու վերաբերյալ: Սակայն ժխտել «նուրբ» գրքերի ցուցակի առնչությունը Սարկավազի անվան հետ, նույնպես չենք կարող: Նախ, Սարկավազը «իմաստասեր» անունը ստացել է հենց նմանատիպ աշխատությունների հեղինակման և այդ կարգի գրականության վրա կատարած իր աշխատանքների համար, ապա, «նուրբ» գրքերի հասկացությունը իբրև մատենագիտական հասկացողություն, Մխիթարից առաջ հանդիպում է Աբասի որդի Գրիգորի մոտ, որը, ինչպես նշեցինք վերևում, Ն. Ակինյանի կարծիքով, նույնպես օգտվել է Սարկավազի ստուգաբանած ցուցակից:

«նուրբ» գրքերի ցուցակը վերագրել Մխիթար Այրիվանեցու հեղինակությանը⁷⁵, նույնպես չենք կարող: Ինչպես նկատել են բանասերները, մինչ Այրիվանեցին գոյություն են ունեցել նման ցուցակներ: Մենք կավելացնենք, որ ցուցակներից բացի գրվել են նաև «նուրբ» գրքերին նվիրված Լուծմունքներ: «...Յակոբ ճգնաւոր վարդապետն, որ եղև կաթողիկոս ի Սիս այս բարի ԶԺԶ (1267) թվին արար Լուծմունքն նուրբ գրեանցն»⁷⁶:

Ձեռքի տակ ունենալով «նուրբ» գրքերի պատրաստի ցուցակ, Այրիվանեցին անփոփոխ չի թողել այն, այլ ընդարձակել, հարստացրել է նոր գրականությամբ: «նուրբ» գրքերի բաժնում փաստերը վկայում են միայն երկու գրքերի՝ Եվագրի «Հարիւրաւորքի» և Պրոկղի «Շաղկապ աստուածաբանականի» մասին: Ձեռագրում «Հարիւրաւորքի» լուսանցքում Մխիթարը թողել է «Վարդան վարդապետի թարգմանեալ» և «Նորաթարգման» նշումները, իսկ Պրոկղի աշխատությանը կից բերված է թարգմանչի՝ Սիմեոն Պղնձահանեցու 1247 թվականի հիշատակարանը: Նշված գրքերը խոսում են և այնպիսիների գոյության մասին, որոնց վերաբերյալ առայժմ փաստեր չկան:

Այսպիսով, կատարված քննությունները բավարար հիմքեր են տալիս ասելու, որ գոյություն է ունեցել Հովհաննես Սարկավազի կողմից «սուրբ» գրքերի ստուգաբանված, կարգավորված ցուցակ: Մխիթար Այրիվանեցին օգտագործելով այդ ցուցակը, ինչպես նաև Կղեմի «նուրբ» գրքերի, կանոնական և պարականոն գրքերի պատրաստի այլ

⁷⁵ 2. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ XVII:

⁷⁶ 0. Եղանյան, Կ. Սուփասյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց արևելագետ սըր Հարութ Ուլտեր Բեյլի («Բանբեր Մատենադարանի», № 11, Երևան, 1973, էջ 369): Երզնկայի 1269 թվականին ընդօրինակված ձեռագրում, հետնագույն հիշատակագիր Մարգարե վարդապետը թվարկելով իր ձեռագրերի հավաքածուն՝ 22-րդ համարի դիմաց գրում է. «Եր. նուրբ գրեանց Լուծմունքն» («Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց», հատ. 6, էջ 415, ձեռ. № 1925):

ցուցակներ, իր կողմից կատարված մեծաթիվ հավելումներով վերակազմել, ընդարձակել է դրանք և ստեղծել է ուսումնական ծրագրին համապատասխան մի ցուցակ, ծառայեցնելով այն ավելի մեծ նպատակի՝ ժողովածու-ձեռնարկ ստեղծելու իր աշխատանքներին:

Մխիթար Այրիվանեցու «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...» խորագրին բանասերները տվել են այլ բացատրություն՝ կապված Հովհաննես Սարկավազի բնագրագիտական աշխատանքների հետ: Ինչպես հայտնի է, Սարկավազը զբաղվել է բնագրերի վերականգնման, ճշգրտման աշխատանքներով: Նրա վերականգնած բնագրերից պահպանվել են Սաղմոսարանն* ու Դավիթ փիլիսոփայի «Սահմանք իմաստասիրական» աշխատությունները: Ելնելով այս օրինակներից, ինչպես նաև Կիրակոս Գանձակեցու այն վկայություններից, ըստ որի Սարկավազը «գրեաց օրինակս ստոյգ գրոց», Ղ. Ալիշանն ու Հ. Ոսկյանը եզրակացրել են, թե Հովհաննես Սարկավազը Այրիվանեցու ցուցակում բերված ամբողջ գրականությունը, այդ թվում և «նուրբ» գրքերը «ստուգել և յստակել և այնպես օրինակել տուեր էր իր աշակերտաց»: Ավելին, խորացնելով այդ միտքը, Ղ. Ալիշանը գտնում է, որ Այրիվանեցին իր ձեռագրում հավաքել և ընդօրինակել է Սարկավազի ստուգաբանած բնագրերը. «Այս պրպտող պատմագիր վարդապետս, որ 150 տարի Սարկաւազէն հտե գրող է, անոր ստուգած Ս. գիրքերը գտել և օրինակել է ամբողջ մէկ մեծ հատոր մը ձեւացնելով»,⁷⁷—գրում է նա: Այս կարծիքը հաստատող փաստերը պակասում են: Այդուհանդերձ, հնարավոր եղավ ճշտել հետևյալը. պարզվեց, որ Մխիթար Այրիվանեցու «Ծառընտիր» ժողովածուում ընդօրինակված Սաղմոսարանը ներկայացնում է Հովհաննես Սարկավազի ստուգաբանած Սաղմոսարանի օրինակը: Համեմատության համար հիմք ենք ընդունել Մատենադարանի № 10182 ձեռագիրը (1346 թ.), ուր Դավթի Սաղմոսին նախորդում է Հովհաննես Գառնեցու «Բան խրատական վասն Սաղմոսին» («Ո՛վ աստուածասէր սիրելի...») խոսքը: Այստեղ, խոսելով Սաղմոսարանների անմխիթար վիճակի մասին, Հովհաննես Գառնեցին գրում է. «զոր վերահասու եղեալ մեծ իմաստասէրն հայոց հոգեխառն վարդապետն սուրբ Յովհաննէս մականուն Սարկաւազ՝ որ [գնաց] ի գերահռչակ սուրբ ուխտն ի Հաղբատ և գտեալ ի յարկեղ սուրբ վարդապետացն և թագաւորաց՝ զթարգմանչագիր սաղ-

* Հովհաննես Սարկավազի ստուգաբանած Սաղմոսարանի օրինակը Հաղբատում գտել և ընդօրինակությամբ շրջանառության մեջ է դրել Հովհաննես Գառնեցին (տե՛ս Հ. Ռախյան, Մատենադրական քննություններ, Վիեննա, 1926, էջ 33—35):

⁷⁷ Ղ. Ալիշան, Յուշիկք հայրենեաց հայոց, հատ. 2, էջ 255—256:

մոտարանն: Եւ պարապեալ ի յայնմ աւուրս բազումս, ի լոյս էաժ զգանձն ծածկեալ, եւ երաց զխցեալ աղբերն. և ցրուեաց ընդ ամենայն սահմանս Հայաստանեայց զարինակս զայս: Եւ այդ նշմար սեակի, որ գրի յառաջիկայդ, յայնմ արինակէն է: Հաստատ ուսիր և յիշեա զմեզ աղօթիր» (թ. 244բ): Հիշատակարանային այս տողերը համոզիչ վկայում են, որ Սաղմոսարանի հիշյալ բնագիրը նախահիմքում ունի սարկավազյան օրինակը:

Առաջին անգամ բացահայտվող այս փաստը, ճիշտ է, եզակի է, սակայն այն անհավանական չի դարձնում, որ Մխիթար Այրիվանեցու ժողովածուում տեղ գտած աշխատութիւնների ընտիր և ամբողջական բնագրերի թեկուղև որոշ մասը կարող են ներկայացնել սարկավազյան ճշգրտված, ստուգաբանված օրինակներ:

Արդ, կազմելով ժողովածուի ծրագրային ցուցակը՝ Այրիվանեցու հաջորդ խնդիրն է եղել ձեռք բերել նախատեսված գրականութիւնը: Այս կապակցութեամբ բանասիրութեան մեջ իշխում է այն կարծիքը, թե Մխիթար Այրիվանեցին ներկայացնում է Այրիվանքի դպրոցը, իսկ նրա «Ճառքնտիրն» էլ հանդիսանում է այդ դպրոցի հարուստ գրադարանի արդասիրքը: Ինչպես ցույց է տալիս մեր ուսումնասիրութիւնը, նման կարծիքը միակողմանի է և ենթակա վերանայման: Նախ, որքան էլ հարուստ լիներ Այրիվանքի դպրատունը, այնուամենայնիվ դժվար է հավատալ, որ այնտեղ նախապես հավաքված պետք է լինեին ժողովածուում նշված հեղինակների բոլոր աշխատութիւնները, այն էլ ընտիր և ամբողջական բնագրերով: Մանավանդ, որ ժողովածուում առկա բնագրերից շատերը հազվագյուտ են և այն ժամանակ դեռևս ընդօրինակութեամբ տարածված չէին: Բացի այդ, ինչպես հայտնի է Մխիթար Այրիվանեցու կենսագրութիւնից, նրա ստեղծագործական ուղին սերտորեն կապվում է Պոռշյանների տիրապետութեան տակ գտնվող հոգևոր կենտրոնների հետ, որոնք միաժամանակ կրթական կենտրոններ էին: Իրրև արքեպիսկոպոս, իր նստավայրը դարձնելով Այրիվանքը, նա անձամբ ղեկավարում էր իշխանութեան հոգևոր գործերը: Եթե հիշենք, որ Այրիվանեցու գրական գործունեութեան այս փուլը համընկնում է Թանահատ-Գլածոր դպրոցի զարգացման հիմնական շրջանին, ապա ավելի պարզ կդառնան ժողովածուի ստեղծման ակունքները:

Ժողովածուի սկզբնաղբյուրներից Այրիվանեցին նշում է միայն Աղթամատուլցի համար օգտագործած վանական վարդապետի օրինակը: Սրանից բացի, ձեռագրական որոշ փաստերի օգնութեամբ հնարավոր է դառնում ճշտել Մխիթարի օգտագործած մեկ այլ սկզբնաղբյուր ևս: Դա վերը նշված Երզնկայի 1269 թվականի Աստվածաշունչն է (գրիչներ՝

Մխիթար կրոնավոր, Հակոբ կրոնավոր, Մովսես)՝ իր ընտիր բնագրերով ճանաչում գտած մասնագետների կողմից⁷⁸:

Ինչպես նշեցինք, այդ ձեռագիրը ներկայացնում է Առաջին և Երկրորդ Մնացորդաց գրքերի ասորերեն թարգմանության հնագույն օրինակը, որից հետո, երկրորդը իր թվագրությամբ, հանդիսանում է Մխիթար Այրիվանեցու ձեռագիրը: Ուշագրավ է, որ երկու ձեռագրերում էլ Երկրորդ Մնացորդաց գիրքը վերջում ունի «Տեառն Սահակ կաթողիկոսի Զմնացորդս յետոյ ամենայն մարգարէից է թարգմանեալ» հիշատակարանը⁷⁹: Տարբերությունն այն է, որ նշված հիշատակարանը Մխիթար Այրիվանեցու մոտ ունի շարդանակություն, հավանաբար, ավելացրած իր կողմից. «...որ կարդասցէ զաւրինակս զայս, աղաթս արասցէ ի վերա սրբոյն Սահակ կաթողիկոսի: Մինչ ցՍաակ սուրբ ասին, իսկ անդի և այսր տէր»: Ապա, Երզնկայի ձեռագրում, Մակաբայեցիների գրքերի մասին գրված է. «Բայց զՄակաբայեցւոց զառաջին գիրսն գտաք գրեալ եբրայեցերէն: Եւ զերկրորդն յունարէն, որպէս անդաստին ի խաւսիցն է նշանակեալ»⁸⁰: Մխիթարի ձեռագրում, Երկրորդ Մակաբայեցու գրքի ընդօրինակության տողատակում կարդում ենք. «Եբրայեցի լեզուա չէ այս, յունարէն է», երրորդի տողատակում՝ «յոյն լեզւէ»⁸¹:

Երզնկայի ձեռագրում Երեմիայի գրքի վերջում կա հետևյալ հիշատակարանը. «Գրեցաւ արինակս այս ի չորեքկնէ արինակէ եկեղեցւոյն Երուսաղեմի», իսկ Բարուքի վերջում. «Գրեցաւ արինակս այս ի չորեքկնէ արինակէ եկեղեցւոյն Երուսաղեմացւոց»⁸²: Այս նույն հիշատակարանը, դարձյալ Բարուքի վերջում, կա ընդօրինակված և Մխիթարի մոտ. «Գրեցաւ ի Դ արինակէ Երուսաղեմացո»⁸³:

Բացի այդ, երկու ձեռագրերն էլ ունեն «Յայտնություն Յովհաննու», «Կտակ 12 նահապետացն», «Պատմութիւն Ասլանեթա» («Աւրհնութիւն խոստովանութեան Ասանեթա» և «Ալլափոխութիւն» հարակից մասերով) պարականոն գրքերի նույն բնագրերը: Հետևապես, անկասկած է դառնում, որ Մխիթար Այրիվանեցին ժողովածուի նշված գրքերն ընդօրինակելիս, իբրև սկզբնաղբյուր օգտագործել է Երզնկայի Աստվածաշունչը:

Մխիթար Այրիվանեցու օգտագործած նախօրինակներից է, հավանաբար, նաև Հովհաննես Վանականի «Հարցմունք և պատասխանիքը»

78 Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս Ն. Պաղարյան, Մայր ցուցակ սրբոց Յակոբեանց, հատ. 6, էջ 401—416: Յ. Մառատ, նշվ. աշխ., էջ 312—322:

79 Երուսաղեմ, ձեռ. № 1925, Թերթ 229ա, Մատենադարան, ձեռ. № 1500, էջ 200բ:

80 Երուսաղեմ, ձեռ. 1925, Թերթ 132բ:

81 Ձեռ. 1500, Թերթ 221ա, 227ա:

82 Ձեռ. 1925, Թերթ 639ա, 644բ:

83 Ձեռ. 1500, Թերթ 329բ:

նաև 1279 թվականին Գետիկում ընդօրինակված ձեռագիրը, որտեղ կա ոչ միայն «Գիրք Հրէից ծածուկքն» ցուցակը, այլև «նուրբ» գրքերից Հերմեսի աշխատությունը: Նրա հնագույն օրինակը ցայժմ ներկայացնում էր Ալրիվանեցու ձեռագիրը: Նշված օրինակները հանգեցնում են այն կարծիքին, որ Մխիթար Ալրիվանեցին Ալրիվանքի դպրատնից բացի, օգտվել է և հարևան կրթական կենտրոնների (Հաղբատի, Սանահնի, Դլաձորի, Թանահատի, Խոր Վիրապի, Գետիկի, Բջնիի, Կեչառիսի, Հավուց Թառի և այլն) հարուստ գրադարաններից, որոնցից և կարողացել է ի մի հավաքել ժողովածուի համար նախատեսված ամբողջ գրականությունը (ավելի քան 120 աշխատություն): Նրան չի հաջողվել ձեռք բերել ընդամենը երեք գիրք՝ «Զորորդ Մակաբացիին», «Յովսեպոս, որ է Կախափա» և Արիստոտելի «Վերլուծութիւնը», որոնց համար գրում է, թե փնտրել է և չի գտել:

Փնտրելով նախատեսված գրականությունը, Ալրիվանեցին, սակայն, չի բավարարվել պատահական նախօրինակներով, այլ կարողացել է ձեռք բերել նույնի մեկից ավելի օրինակները և գիտական քննություն, համեմատության միջոցով ընտրել լավագույնները, նոր միայն ընդօրինակել: Այդ մասին խոսում փաստեր են ժողովածուում ընդգրկված ընտիր և ամբողջական բնագրերը, լուսանցքներում արված նշումները, առանձին բառերի, կամ հատվածների լրացումները, համապատասխան բացատրությունները և այլն: Ուստի, պատահական չէ, որ ժողովածուի բնագրերի մեծ մասը, եթե ոչ եզակի, ապա հնագույն օրինակներ են՝ բարձր զնահատված մասնագետների կողմից: Այսպես, հնագույն թարգմանության օրինակներ են ներկայացնում Առաջին և երկրորդ Մնացորդաց գրքերը և Կորնթացու Գ պարականոն թողթը: Ուշագրության արժանի տարընթեցվածներ են տալիս «Մարկոսի ավետարանը», «Յայտնություն Յովհաննու», «Եղրի երրորդ»⁸⁴, «Մահ Երեմիա մարգարէին»⁸⁵ գրքերի բնագրերը: Ժամագրքի ընտիր և անծանոթ օրինակ է «Գիրք աղօթիցը», այդպիսին է նաև Պատարագամատուցը, որտեղ Մխիթար Ալրիվանեցին ավելացրել է և իր ստեղծագործությունները՝ աղոթք, խրատ, քարոզ, օրհնություն: Հնագույն, ամբողջական բնագիր է «Մահ մարգարէից» աշխատությունը, ուր մեկտեղ է հավաքված ինչպես ավագ, այնպես և կրտսեր մարգարեների մահը: Ինչպես նշել ենք, ժողովածուի բնագրերից եզակի արժեք են ներկայացնում պարականոն գրքերը, որոնցից «Տեսիլ Ենովքա արդարո», «Կտակ 12 նահապետացն», «Ասանեթա պատմութիւն», «Մահ մարգարեից», «Վասն

⁸⁴ Մ. Տր.-Մովսիսյան, Հնդհանուր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց (Մ. Մ. անտիպ ձեռագրացուցակների հավաքածու, № 133):

⁸⁵ Կ. Տր.-Մկրտչյան, Երեմիա մարգարէ, էջ 79—82:

Երեմիայի ի Բաբելոն» աշխատությունների համար այս ձեռագիրը հնագույն, հազվագյուտ օրինակներից է:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Աստվածաշնչի գրքերի կարգավորության շորս ցուցակները: Դրանցից երկուսը՝ Եվագր Պոնտացու և Կյուրեղ Երուսաղեմացու ցուցակները հայտնի են միայն այս ժողովածուից:

Ձեռագիրը բացառիկ նշանակություն է ստանում իր երկրորդ՝ «նուրբ» կոչվող աստվածաբանական, փիլիսոփայական գրականությունը ներկայացնող մասով: Սա առաջին և միակ ժողովածուն է, որտեղ ի մի են հավաքված ինքնուրույն և թարգմանական գրականությունից հայտնի 13 խոշոր հեղինակների 43 անուն աշխատություններ: Ընդ որում, դրանք դասակարգված են ըստ հեղինակների և ընդօրինակված են ոչ թե հատվածաբար, այլ ամբողջական բնագրերով: Այդ աշխատություններն իբրև փայլուն թարգմանություններ մեծ արժեք են ներկայացնում համաշխարհային գրականության համար: Դրանց մեջ կան այնպիսիները, որոնք պահպանվել են միայն հայերեն թարգմանությամբ և որպես հնագույն ընդօրինակություններ ունեն եզակի արժեք: Այդպիսին են, օրինակ, Փիլոն Եբրայեցու (25 թ. մ. թ. ա.—մոտ 40 թ. մ. թ.), Հերմես Եռամեծի (III դար), հույն նշանավոր նեոպլատոնիկ Պրոկղ Դիագոխոսի (412—485 թթ.) աշխատությունները: Մխիթար Այրիվանեցու այս ձեռագրում ընդօրինակված են Փիլոնի հայերեն թարգմանված բոլոր 13 աշխատությունները. «Յաղագս նախախնամութեան», «Մեկնութիւն ծննդոց» («Փիլոնի այնոցիկ, որ ի Լինելութիւնն խնդրոց և լուծմանց», բան Ա—Դ), «Մեկնութիւն ելից» («Փիլոնի այնոցիկ, որ Էլանին Եգիպտոսէ, խնդրոց և լուծմանց»), «Առանց պատրաստելո ի Սամսոն», «Յաղագս Յունանու», «Յաղագս աստուածային բարեգործութեան», «Կեանք վարուց իմաստնոց» (Նահապետացն), «Յաղագս վարուց տեսականին», ռաստուածային օրինացն ալլաբանութիւն», «Յաղագս քահանայից», «Յաղագս արհնաբանիցն», «Յաղագս բազնին իրաց», «Յաղագս Ժ բանիցն» (պատուիրանաց), «Յաղագս թէ ոչ շնացես»: Նշվածներից առաջին վեցի բնագրերը պահպանվել են միայն հայերեն թարգմանությամբ: Հայերեն թարգմանությամբ է պահպանվել և գիտական աշխարհին հայտնի դարձել Հերմես Եռամեծի «Սահմանք» աշխատությունը, որի հնագույն բնագրերից է Մխիթար Այրիվանեցու ձեռագիրը: «Սահմանքի» այս բնագիրը օգտագործվել է Հ. Մանանդյանի կողմից այն հրատարակելու ժամանակ⁸⁶:

⁸⁶ «Հերմեայ Եռամեծի առ Ասկղիպիոս Սահմանք» («Բանբեր Մատենադարանի», № 3, Երևան, 1956, էջ 285—314: Քննական բնագրին կից առանձին թարգմանություն՝ Ս. Արևշատյանի):

Միշագգային արժեք են ներկայացնում Արիստոտելի աշխատությունների հայերեն թարգմանությունները, որոնց բնագրերը ունեն միշարք առավելություններ հունարեն լեզվով պահպանված ընդօրինակությունների նկատմամբ: Մխիթար Այրիվանեցին իր այս ձեռագրում ընդօրինակել է «Ստորոգութիւն Արիստոտելի» («Կատեգորիա») աշխատության լրիվ բնագիրը Դավիթ Անհաղթի մեկնությամբ: Բնագիրը իբրև լավագույն օրինակ օգտագործված է «Մեկնութիւն «Ստորոգութեանց» Արիստոտելի» քննական տեքստը կազմելիս⁸⁷:

Ժողովածուում ղեկավարված է Արիստոտելի «Յաղագս մեկնութեան» («Պերիարմենիաս») երկի լրիվ բնագիրը: Ձեռագրում նախապես, ամբողջական բնագրերով ընդօրինակվել են նաև Արիստոտելի անունով հայտնի «Յաղագս առաքինութեան» («Արիստոտէլի յաղագս առաքինութեան առ Աղէքսանդրոս թագաւոր») և «Յաղագս աշխարհաց» երկերը, որոնցից, սակայն, լավ չի պահպանված «Յաղագս աշխարհացի» բրնագիրը: Ընդօրինակված լինելով ձեռագրի վերջում, այն խիստ վնասված է, թափված են վերջին թերթերը, իսկ եղածներն էլ մաշված են և դժվարընթեռնելի:

«Ճառքնտիր» ժողովածուն V դարում թարգմանված Դիոնիսիոս Թրակացու (2—1 դդ. մ. թ. ա.) «Արուեստ քերականութեան», Պորփյուրի «Ներածութիւն «Կատեգորիայի» Արիստոտէլի» աշխատությունների հրատարակման օրինակներից է և առաջին հնագույն օրինակը Պրոկղ Դիադոտոսի «Շաղկապք աստուածաբանականք» ու «Լուծմունք աստուածաբանութեանց» երկերի:

Փրիսոփայական ինքնուրույն գործերից ձեռագրում տեղ են գտել V—VI դարերի հայ նշանավոր նեոպլատոնիկ Դավիթ Անհաղթի երեք աշխատությունները՝ «Սահմանք իմաստասիրականք», «Վերլուծութիւն «Ներածութեանց» Պորփյուրի» և «Մեկնութիւն «Ստորոգութեանց» Արիստոտելի»:

Մխիթար Այրիվանեցին իր ձեռագրում մեծ տեղ է հատկացրել և եկեղեցու առաջին հայրերի (II—IV դարեր) իմաստասիրական երկերին, որոնք ժամանակին մեծ դեր են կատարել հայ քրիստոնեական գրականության ձևավորման գործում: Նա, այստեղ ևս, ինչպես և հույն փիլիսոփաների երկերն ընդօրինակելիս, կարողացել է ի մի հավաքել հայերեն լեզվով հայտնի նրանց բոլոր աշխատությունները: Այսպես, ձեռագրում ընդօրինակված են Դիոնիսիոս Արիսպագացուն (I դ.) վերագրվող հայերեն թարգմանված բոլոր հինգ աշխատությունները, ստեղծված V—VI դարերում: Դրանք են. «Յաղագս երկնային քահա-

⁸⁷ «Анонимное толкование „Категорий Аристотеля“ (перевод с древнеармянского С. С. Аревшатяна), Ереван, 1961.

նայապետութեան», «Յաղագս եկեղեցականին քահանայապետութեան», «Յաղագս աստուածայնոց անուանց», «Յաղագս խորհրդականի աստուածաբանութեանց», «Թուղթք զանազան»:

Գրիգոր Նյուացու (331—400 թթ.) անունով իրեն հայտնի վեց աշխատությունները՝ «Յաղագս բնութեան մարդոյ», «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութեան», «Յորդորումն մանկանց ի կուսութիւն», «Ժողովողի մեկնութիւն», «Ծրգ երգոցն մեկնութիւն», «Ինն երանութիւնք»:

Ձեռագիրը հնագույն օրինակն է հայերեն լեզվով պահպանւած Սեբերիանոս Եմեսացու (V դ.) «Խոսք յաղագս հայրական ծննդեանն ասացեալ յԵրուսաղէմ քաղաքի» ճառի, Գրիգոր Նազիանզացու (329—390 թթ.), Քրիստոս ծնեալ», «Յաղթեցալ», «Առ որս», «Որք Եգիպտոսէն են» երկերի համար⁸⁸:

Բարսեղ Կեսարացուց (329—379 թթ.) երեք երկ. «Յաղագս պահոց», «Ճգնաւականացն կրանաւորաց», «Յաղագս Զ-օրեայ աւուրց արարչութեան»:

«Ճառքնտիրք» հնագույն օրինակն է Եվագր Պոնտացու (346—401 թթ.) «Վարքի» և աշխատությունների («Եւագրեայ նշանակ յՉղեկիւնէ», «Եւագրեայ հարիւրաւորքն վեցերորդք») համար: Ուշագրաւ է, որ Եվագրի շատ ճառեր ու մեկնություններ պահպանւել են միայն հայերեն թարգմանությամբ: Այս ձեռագիրն իբրև նրա գործերի լավագույն ընդօրինակութիւն, ուշագրութեան է արժանացել դեռևս անցյալ դարի կեսերին⁸⁹: Իբրև ձեռագրերից «հնագույնն և փարթամագունեն», այստեղից հրատարակւել է նաև Եվագրի «Վարքի» ընագիրը⁹⁰:

«Նուրք» գրքերի բաժնում տեղ գտած նշված երկերը, իբրև ընտիր ու հնագույն ընդօրինակութիւններ, մեծ արժեք են ներկայացնում բազմաթիւ աշխատությունների նախնական ընագրերի վերականգնման համար:

«Ճառքնտիրք» ժողովածուում ուշագրութեան արժանի են և ընագրերին կից ընդօրինակւած հիշատակարանները, որոնց շնորհիւ պահպանւել են հազվագյուտ տեղեկութիւններ աշխատութիւնների հեղի-

⁸⁸ Տե՛ս Կ. Մուրադյան, Գրիգոր Նազիանզացին հայ մատենագրութեան մեջ, Երևան, 1983, էջ 74—82

⁸⁹ 1848—49 թթ. էջմիածնում «Ճառքնտիրք» ժողովածուից Եւագրի աշխատութիւնների ընագիրն ընդօրինակել է կոստանդնուպոլսեցի Պ. Պետրոսյանը (Պատկանյան), որի օրինակից վերստին ընդօրինակութիւն է արել Եղբայրը՝ Ս. Պետրոսյանը: (Տե՛ս Ն. Պաղարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց, հատ. Ա, ձեռ. № 62, 2. Տաշյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, ձեռ. № 235):

⁹⁰ Բ. Սարգիսյան, Սրբոյն հօրն Եւագրի Պոնտացու վարք և մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1907:

նակների, թարգմանիչների, թարգմանութեան լեզվի և այլ հարցերի շուրջը: Նման հիշատակարաններ ունեն բոլոր գրքերն ու երկերը, որոնցից ստորև բերենք մի քանի օրինակներ.

«Աղերս Եւթաղեա», վերջում ունի հետևյալ հիշատակարանը. «Յաւուրս Արկադեա և Ոնորեա. սուրբն Եւթաղի Աղէքսանդրացի արար պշանկ առաքելոցս ի խնդրո մեծի հարն Թէոփիլոսի: Նաև զԳործոցս և զԿաթողիկէիցս, ի խնդրո թագաւորազն կրանաւորին Աթանասի համահասակի, յաղագս հերձուածոյն Կղեորոսի և Կարպոկրատեա: Որք զվկայութիւն մարգարեիցն, որ վասն Քրիստոսի հանել եղծանէին ի Նոր կտակարանացս»⁹¹:

Պողոս առաքյալի թղթեր վերջում ունեն հետևյալ հիշատակարանը, փոխառված, հավանաբար, հունարեն թարգմանութունից. «Դրեցի և կարգեցի ըստ կարի, ըստիքիրովն, զգիրս Պողոսի առաքելոյ յաւրինեալ և դիւրահաս ընթերցածովք եղբարցդ մերոց: ...Ընդաւրինակեցան զիրքս այս, ընդ Կեսարացոց աւրինակաց, որ կան յարկ եղս գրոց, սըրբոյն Պամփիլեա, իւրով ձեռաւք գրեալ»⁹²:

Ինոնիսիոս Արիսպագացու գրքերը վերջանում են մի հազվագյուտ հիշատակարանով. «Թարգմանեցաւ գիրքս սրբոյն Դիոնիսիոսի ի ստոյգ աւրինակաց ի Կոստանդնեա, ի ձեռն Ղոթի (Դաւթի) հիպատոսի և թագաւորական սեղանոյն Կինաոփ և ի ձեռն Ստեփանոսի քահանայի, քերթողի աշակերտի տեառն Մուսիսի Սինեաց եպիսկոպոսի»⁹³: Այս նույն հիշատակարանը կա նաև Գրիգոր Նյուսացուն վերագրվող «Յաղագս բնութեան մարդոյ» աշխատութեան վերջում, այն տարբերութեամբ, որ այստեղ «Ղոթի հիպատոսի» փոխարեն գրված է «Դաւթի հիպատոսի»:

⁹¹ Ձեռ. 1500, Թերթ 44ր: Հիշատակարանը տե՛ս Մ. Տեր-Մովսիսյան. նշվ. աշխ., էջ 95—96: Գ. Զարեանայան, Հայկական թարգմանութիւնք նախնեաց, էջ 174: Հունական գրականութեան մեջ Եվթաղի անձնավորութեան շուրջը եղել են հակասական կարծիքներ, նույնիսկ կասկած է հարուցվել նրա գոյութեան վերաբերյալ: Սակայն հայկական աղբյուրները, այդ թվում և վերահիշյալ հիշատակարանը, որոշ պարզութիւն են մտցրել այդ հարցում: Հիշատակարանում նշված հատուկ անունների միջոցով հնարավոր է դարձել ճշտել Եվթաղի ժամանակաշրջանը: Ինչպիսի նշում է Ա. Վարդանյանը, Միխիթար Ալբրիտանցու «Նոր պատմութեան» Պատկանյանի հրատարակութեանում, «Կարգադրութիւն զբոց սրբոց...-ի» «Ընդ ուսումնասէրն Եւթաղեա» երկտողը, նույնութեամբ թարգմանվելով Բրոսսիի կողմից, առաջացրել է այն սխալ եզրակացութիւնը, թե Եվթաղը հայերի մոտ «ուսումնասեր» պատմի տիտղոսն է կրել: Մինչդեռ հայտնի է, որ «Ընդ ուսումնասէր և ընդ փոյթ քո» նախադասութիւնը Եվթաղի Պողոս առաքյալի առաջարանի սկզբնատողն է (տե՛ս Ա. Վարդանյան, Մատենագրութիւնք Եւթաղի, Վիեննա, 1930, էջ 11):

⁹² Ձեռ. 1500, Թերթ 67ա:

⁹³ Ձեռ. 1500, Թերթ 567ա:

Բարսեղ Կեսարացու «Պահոցի» «Ի ծնունդն փրկչին» ճառի վերջում գրված է. «Դավիթ թարքման Տարոնացին զճառս զայս յետոյ դարձոյց ի յունէն ի հայ բարբառ ի Դամասկացոց քաղաքին: Հրամանօ Համազասպա կուրապաղատի Մամիկոնէից տեառն ու եղիցի արհնութին Տեառն ի վերա նորա»⁹⁴: Իսկ «Ճաղագս վեցօրեա» աշխատութեան ստորին լուսանցքում նշված է. «Զօրեայ գիրքս Բ թարքմանաց է յարինած, վասն որո ուրոյն ուրոյն են»⁹⁵:

Մեծ արժեք են ներկայացնում նաև Եվագր Պոնտացու (համապատասխան լուսանցքում նշում է. «Եւագր. Վարդան վարդապետի թարքմանեալ»), Արիստոտելի, Պրոկղ Դիադոխոսի աշխատութեաններին կից արված հիշատակութիւնները:

«Ճառքնտիրը» կազմող գիտնական վարդապետի իմացութիւնը երևան է գալիս ինչպես բնագրի ընտրութեան ու դրանց ընդօրինակման մեջ, այնպես և այն ընթերցողին մատուցելու եղանակի մեջ: Իբրև ընդօրինակող-գրիչ, Մխիթար Այրիվանեցին խիստ հարազատ է մնացել նախօրինակներին՝ իր դիտողութիւններն անելով բնագրից դուրս, լուսանցքներում: Օգտագործելով գրչութեան արվեստի հնարանքները, նյութերով ծանրաբեռնված ձեռագրում հստակութիւն և պարզութիւն մտցնելու համար, նա ձեռագրի յուրաքանչյուր էջի ստորին լուսանցքում, հակիրճ նախադասութեամբ ներկայացրել է տվյալ էջի բովանդակութիւնը: Բացի այդ, եղնելով հավանաբար ձեռագիրը իբրև ձեռնարկ ծառայեցնելու իր նկատառումից, լուսանցքներում տվել է օտար և դժվարիմաց բառերի բացատրութիւնները:

«Ճառքնտիր» կոչվող գիտական այս ժողովածուի մանրադնին քննութիւնից եզրակացնում ենք, որ Մխիթար Այրիվանեցին կատարել է գիտական, խմբագրական հսկայական աշխատանք, կազմելով իր կառուցվածքով և բովանդակությամբ եղակի մատենադիտական մեծարժեք մի հատրնտիր, հազվագյուտ մի գանձարան, արժանի դասվելու միջազգային նշանակութիւն ունեցող հուշարձանների թվին: Այդ ժողովածուն վկայանիշ է XIII դ. հայ մատենագիտութեան առաջընթացի և գիտական հետաքրքրութիւնների:

Ժողովածուի ծրագրային ցուցակը, որը միաժամանակ կոչված է ծառայելու իբրև ուսումնական ծրագիր, իր հարուստ, բազմակողմանի ու խորը ընդգրկումով ամբողջական պատկերացում է տալիս միջնադարյան Հայաստանում բարձրագույն ուսումնական հաստատութիւնների ուսուցման բարձր մակարդակի մասին:

⁹⁴ Նույնը, թերթ 911բ:

⁹⁵ Նույնը, թերթ 976ա:

Իր տեսակի մեջ եղակի ուսումնական այս ժրագրի և նրա հիման վրա կազմված «Շատրնտիր» ժողովածուի ստեղծման պատմությունը օգնում է հասկանալու ոչ միայն դրա հեղինակի, որպես ստեղծագործող գիտնականի ներդրումը հայ մատենագիտության մեջ, այլև հայ դպրության զարգացման ընթացքը X—XIV դարերում:

ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑՈՒ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ

Մխիթար Այրիվանեցու գրական ժառանգության մեջ հատուկ տեղ են գրավում նրա բանաստեղծությունները, որոնք, հիմնականում, գանձեր ու տաղեր են՝ բոլորն էլ հորինված եկեղեցական ձեռնարկների և ծիսական նպատակների համար։ Դրանք արժանի են հատուկ ուսումնասիրության թե՛ իրենց պատմագրական, գեղարվեստական արժանիքներով և թե՛ մեր միջնադարյան գրականության զարգացման գործում խաղացած դերով։ Այդ ստեղծագործություններն ուշագրավ են ոչ միայն առանձին միավորներով, այլև այն ամբողջությամբ, որով ժամանակին ներկայացվել են որպես ուրույն Գանձարան և խոշոր դեր խաղացել Գանձարան-ժողովածուների ստեղծման ու զարգացման գործում։ Քանի որ Մխիթար Այրիվանեցու ինքնագրերը և նրանցից կատարված անմիջական ընդօրինակությունները չեն պահպանվել, իսկ հետագայի ընդօրինակությունների մեջ էլ կորել է հեղինակային դասակարգման պատկերը (որովհետև Մխիթար Այրիվանեցու գանձերն ու տաղերը հետագայում ընդօրինակվել են հետզհետե խորացող կամայական ընտրությամբ, տարբեր քանակով, տարբեր հաջորդականությամբ, իսկ հաճախ էլ՝ առանձին գանձերի մասնատումներով ու կտտորակումներով), մնում է եղած բոլոր փաստերի հանգամանալից քննությամբ հնարավորին չափ նախ որոշակի գաղափար կազմել հեղինակի շափածո ստեղծագործությունների ամբողջության մասին և ապա գնահատել դրանք իբրև գրական արժեքներ։ Դա դժվարին գործ է, մասնավոր, որ մեզ հասած Գանձարան-ժողովածուների հարյուրավոր օրինակներում չկան գեթ մի տասնյակի հասնող ձեռագրեր, ուր չհանդիպեն Մխիթար Այրիվանեցու ստեղծագործությունները։

Իրերի այս վիճակում մենք նպատակ ենք դրել միջնադարյան ձեռագրերում պահպանված համապատասխան ընդօրինակությունների, վկայությունների, մասնագիտական գիտողությունների և այլ նյութերի քննությամբ վերականգնել Մխիթար Այրիվանեցու Գանձարանի մոտա-

վոր պատկերը և դրանով իսկ որքան հնարավոր է հստակ պատկերացում ստեղծել այնտեղ ամփոփված ստեղծագործությունների վերաբերյալ:

Այս առումով որոշ հետաքրքրություն են ներկայացնում Մաշտոցյան Մատենադարանի № 6529 ձեռագրի նյութերը, որոնց վրա առաջին անգամ ուշադրություն է հրավիրել Գ. Հովսեփյանը: Դրանք բեկորներ են բուն Գանձարանից և իրենցից ներկայացնում են Մխիթար Այրիվանեցու երկու երգերը, չափածո հիշատակարանը և Գրիգոր Խլաթեցու մեկ չափածո և երկու արձակ հիշատակարան-հիշատակագրությունները, ինչպես նաև այդ Գանձարանի երբեմնի ամբողջական բովանդակության ցանկը: Վերջինս այնքան սուղ նշումներով է կազմված, որ նրա օգնությունը անհնար է ճշտել եղած գանձերը և նրանց հեղինակները: Բացի դրանից, այդ ցանկն էլ պակասավոր է: Այդուամենայնիվ պահպանված մասերից տեղեկանում ենք, որ երբեմնի Գանձարանի բոլոր գանձերի քանակը հավասար է եղել շուրջ 100 միավորի, դրանց թվում Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի հիմնական խումբը՝ միահյուսված այլ հեղինակների գանձերին և տաղերին:

Նշված ձեռագրի պահպանված մասը մեզ համար ունի ելակետային նշանակություն, որովհետև այդտեղ է վկայված, թե Մխիթար Այրիվանեցին 1286 թվականին կազմել է իր Գանձարանը, իսկ նրանից 100 տարի անց, Գրիգոր Խլաթեցին Այրիվանեցու հանդիպել է այդ ձեռագրին: Ուշագրավ է նաև ձեռագրում պահպանված այն փաստը, ըստ որի Մխիթար Այրիվանեցու հեղինակած Գանձարանում եղել են 21 գանձ և 2 երգ:

Ասվածից հասկանալի է, որ եթե հնարավոր լիներ որևէ եղանակով պարզել № 6529 ձեռագրի երբեմնի բովանդակության մանրամասնությունները, ապա այդտեղից կրացահայտվեր նաև Մխիթար Այրիվանեցու 1286 թվականի Գանձարանի մոտավոր պատկերը:

Այս նպատակով մեր կատարած որոնումները Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Գանձարաններում, բաց արին Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի ու վերոհիշյալ ժողովածուի մասին որոշակի պատկերացում կաղմելու մի նոր ճանապարհ, որը ցարդ վրիպած է եղել մասնագետների ուշադրությունից:

Ինչպես հայտնի է, Մխիթար Այրիվանեցին ևս օգտվել է ծայրակապով (ակրոստիքոսով) գրելու արվեստից: Վաղուց են հայտնի ծայրակապով գրած նրա մի շարք գանձերը: Սակայն այժմ պարզվեց, որ բանաստեղծն իր գանձերի հիմնական շարքը (15 գանձ) գրել է մի ընդ-

1 Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 5-8:

հանուր ծայրակապով, որը կազմում է իմաստավոր և ամբողջական նախադասություն: Հեղինակն այդ եղանակով փաստորեն մեզ է կտակել իր գանձերի և Գանձարանի ամբողջական պատկերը վերականգնելու բանալին: Ըստ երևույթին, Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի այդ իմաստավորված ծայրակապային պարբերության մասին տեղեկություն չեն ունեցել նաև միջնադարյան գրիչներն ու գանձասացները՝ սկսած դեռևս Գրիգոր իլաթեցուց: Իսկ ավելի ուշ այդ պարագան այլևս դժվար կը նկատվեր, որովհետև Մխիթար Այրիվանեցու այդ գանձերի ընդօրինակությունները կատարվում էին ընտրությամբ, այն էլ ընդհանուր Գանձարանների մեջ, նրանց տարբեր էջերում, միմյանցից հեռու, կոտորակված և հաճախ էլ՝ ուրիշների գանձերին միահյուսված:

Այժմ, երբ նման Գանձարաններից անջատում ենք Մխիթար Այրիվանեցու գանձերը՝ հերթական հաջորդականությամբ, ապա ինքնին վերականգնված ենք գտնում նրանց ընդհանուր ծայրակապի մոտավոր պատկերը: Ըստ որում, որքան շատ են տվյալ Գանձարանում Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի միավորները, այնքան ավելի ամբողջական է ծայրակապը: Հարցի ուսումնասիրությանն օգնում են հատկապես այն Գանձարանները, որոնց մեջ Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի թիվը տատանվում է 12—18-ի միջև: Մեր ուսումնասիրության համար ընտրել ենք նման երկու տասնյակի հասնող ձեռագրեր, որոնց մեջ ծայրակապային նշված շղթան հանդիպում է հիմնականում երեք տարբերակով:

Առաջին խմբին են պատկանում № 4011, 2736, 4976, 426, 424 Գանձարանները: Դրանցից բացառիկ նշանակություն ունի № 4011 ձեռագիրը, որտեղ Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի շարքը համեմատաբար ավելի նախնական է ու վստահելի: Ծիշտ է, այնտեղ էլ առկա են մասնատումներ, որոշ աղավաղումներ, որոնք մասամբ խախտում են ծայրակապերի իմաստը և շփոթություն մտցնում գանձաքանակի հաշվի մեջ, սակայն դրանք հեշտությամբ վերականգնվում են այլ ձեռագրերի օգնությամբ: Ահա այդ ձեռագրի մեջ ցրիվ եղած Մխիթար Այրիվանեցու 18 գանձերի սկզբնատառերով ընդհանուր նախադասություն կազմող վերականգնված ծայրակապը.

«[Տէ]ր Մխիթարա + վարդապետի + բայի երգել + հինգտասան + բան քառոցից + Այրիվանեցի + Երեւանեցի + մերգան + հայցէ սիրով + զպակասողից + տեռուեական + վկայականաց + տաւնից ասել + խորհրդոցն + ի փառս տեառն + վեշտասաւնէ է + [նգնաւորք]² + Սարգիս գրիչ»:

Երկրորդ խմբի մեջ են մտնում № 4844 Գանձարանը³ և նրան հա-

² Այս խմբին հարող ձեռագրերում հանդիպում է նաև Այրիվանեցու «Ճգնատորք» ծայրակապով գանձը, որը № 4011 ձեռագրում պակասում է:

³ № 4844 Գանձարանում ընդօրինակված են մեր հեղինակի ևս երկու ծիսական

րադատ № 7785, 3540, 8251, 5521 Գանձարանները: Այստեղ, Մխիթար Այրիվանեցու 17 գանձերի ծայրակապերը հողում են. «Տէր Մխիթ[ա-
րա] + [վարդայպետի] + բայի երգել + հինգէտասան + վեշտասանք է +
ի փառս տեառն + բան փառոցից + Այրիվանեցի + Երեւանեցիւն + հայցէ
սիրով + զպակասորդի + տերունական + վկայականաց + տանից ասել +
խորհրդոցն + նգնաւոր + Սարգիս գրիչ»:

Երրորդ խմբին են պատկանում № 5785 և նրան հարող № 428, 425, 5328, 429 Գանձարանները: № 5785 Գանձարանում գտնվող 18 գան-
ձերի վերականգնված ծայրակապն է. «Ի փառս տեառն + վեշտասանք
է + նգնաւոր + Սարգիս գրիչ + Տէր Մխիթարա + վարդայպետի + բայի
երգել + հինգտասան + բան փառոցից + Այրիվանեցի + Երեւանեցիւն + մեր
բան⁴ + հայցէ սիրով + զպակասորդի + տերունական + վկայականաց +
տոնից ասել + խորհրդոցն»:

Մայրակապային այս երեք խմբերից առավել կանոնավոր և տրա-
մարանական տեսք ունեցողը՝ առաջին խումբն է, որն սկսվում է «Տէր
Մխիթարա» ծայրակապն ունեցող գանձով: Այն նվիրված է «Աստուածա-
յայտնութեան ճարգալուցին» տոնին և տոնացուցի համաձայն գլխավո-
րում է գանձերի տոնական շարքը: Դրա համաձայն, շարքի վերջին գանձն
էլ հողում է «Ի փառս տեառն» բառերը, և ամփոփում նախադասության
միտքը:

Փոքր-ինչ այլ է պատկերը մյուս երկու խմբերում: Երրորդ խմբի
առաջին շարքն սկսվում է առաջին խմբի վերջին միավորների տեղա-
շարժումով, որի հետևանքով այն բառերը, որոնցով պետք է ավարտվեր
ծայրակապային նախադասությունը՝ այստեղ հանդիսանում են սկիզբ:
Երկրորդ խմբում նորից նույն հատվածն է տեղաշարժված, այս անգամ
էլ այլ ձևով: Հետևապես, անառարկելի է դառնում այն փաստը, որ երեք
խմբերից հեղինակային բնագրին առավել հարադատ պետք է համարել
առաջին խմբի ծայրակապային շղթան: Դա անտարակուսելի կդառնա,
երբ ցույց կտրվեն առաջին խումբը ներկայացնող № 4011 ձեռագրի
այլ արժանիքները:

Արդ, ի՞նչ է ասում ծայրակապային այդ ընդհանուր նախադասու-
թյունը: Այն փաստորեն բաղկացած է երեք մասից, որոնցից առաջինն

բնույթի գանձերը, որոնցից առաջինն ունի «Տէր Մխիթար վ», իսկ երկրորդը՝ «Տէր
Մխիթարա» ծայրակապերը: Դրանք չեն մտնում ծայրակապերի հիշյալ շղթայի մեջ:

⁴ Մխիթար Այրիվանեցու «Ապաշխարութեան» գանձը Գանձարաններում ունի «Մեր-
դան» անբացատրելի ծայրակապը: № 5785 Գանձարանի զրիչ Կարապետ Բաղդեցին
փորձել է ճշտել ծայրակապի իմաստը: Այդ նպատակով նա «զբխումն» տնակապ կազ-
մող բառից առանձնացրել է «զ» տառը և զրիչ լուսանցքում, թողնելով «բխումն» բառը,
որով ծայրակապը կարգացվում է «մեր բան»: Նշված ծայրակապը հիշյալ խմբի Գան-
ձարաններում հանդիպում է ընդօրինակված նաև շղթայի վերջում:

ասում է. «Տէր Մխիթարա վարդապետի բայիւ երգել հինգոտասան բան քարոզից»։ Այսինքն՝ Մխիթար Այրիվանեցի վարդապետը գրել է «բայիւ», «ձայնիւ» («ռեչիտատիւ»), ոչ ճոխ եղանակով երգվելիք⁵ 15 քարոզ (գանձ)։ Նախադասութեան երկրորդ մասում կարդում ենք. «Այրիվանեցի-Երեւանեցի» հայցէ սիրով՝ զպակասորդ տէրունական վկայականաց տաւնից ասել խորհրդոցն, ի փառս տեառն»։ Այս նախադասութեան էլ ցույց է տալիս, թե Մխիթար Այրիվանեցին, որ կոչվել է նաև Երևանեցի, սիրով խնդրում է՝ տերունական և վկաներին նվիրված տոներին մինչ այդ պակաս մնացած գանձերն ասել հանուն տիրոջ փառքի։

Մայրակապային նախադասութեան երրորդ հատվածն ասում է. «վէշտասան է, ճգնաւորք, Սարգիս գրիչ»։ Դա արդեն թվում է ընդհանուր շարքին անհարիր. անհարիր է թվում նաև երկրորդ հատվածի մեջ առկա «Մերզանը»։

Ինչո՞վ բացատրել այս հակասութեանները. արդյո՞ք նշված երեք հատվածները մի ամբողջութիւն են, թե՞ այդտեղ առկա է երեք տարբեր միավոր։ Այս հարցերի լուծմանն օգնում է նախադասութեան առաջին հատվածը, ուր նշված է, որ շարքում առկա է «հինգոտասան բան քարոզից», այսինքն՝ շարքը բաղկացած է 15 գանձից։ Ըստ այդմ, առաջին հատվածի հետ կապվող գանձերի քանակը հավասար պետք է լինի 15-ի, մինչդեռ նրանց թիվը հավասար է 5-ի։ Ուստի «հինգոտասանը» վերաբերում է ոչ թե առաջին հատվածին, այլ ամբողջին։ Սակայն նշված բոլոր հատվածները մի ամբողջական նախադասութեան համարելու դեպքում էլ գանձերի ընդհանուր քանակը 15-ից հասնում է 18-ի։ Դա համեմատաբար դյուրին կլիներ բացատրել, եթե հակասութեանը լոկ քանակի մեջ լիներ, որովհետև խոսքը վերաբերում է 3—4 գանձի՝ այդ շարքին օտար լինելուն։ Սակայն, հետևելով նախադասութեան իմաստին, մենք ինքնաբերաբար տարակուսում ենք իմաստային առումով նրա հետ շառնչվող հետևյալ չորս միավորների նկատմամբ՝ «Մերզան», «Ճգնաւորք», «Վէշտասանք է», «Սարգիս գրիչ»։ Նշվածներից «Մերզան» ծայրակապը մնում է անբացատրելի, կարծում ենք, որ այն աղավաղված է։ «Վեշտասանք է» ծայրակապով գանձը նվիրված է «Ամենայն սրբոց հայրապետաց» տոնին։ Ծայրակապի բացատրութեանը, հավանաբար, կապ ունի կրոնաեկեղեցական որևէ հասկացութեան հետ։ Այս ենթադրութեան համար մեզ հիմք են տալիս Մխիթար Այրիվանեցու մի ուրիշ գանձի («Պետրոսի հայրապետին և Աբիսողոմայ սարկաւադին») հետևյալ տողերը.

⁵ Տե՛ս «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հատ. Ա, էջ 431։ Հնագույն շրջանի Գանձարաններում գանձերը կոչվել են նաև «քարոզ», «ճառ», «կանոն»։

Կարգեալք յաթոռին
Դասք պատրիարգին,
Թիւք վեշտասանին...⁶

Հայտնի է, որ «պատրիարգ» բառն օգտագործվել է նաև «Հայրապետ» իմաստով: Հայկազյան բառարանում կարդում ենք. «Պատրիարգ... որ ի սուրբ գիրս թարգմանի Հայրապետ»⁷: Այստեղ օրինակներ են վկայակոչված նաև Մխիթար Այրիվանեցուց: Հետևապես, Մխիթար Այրիվանեցու գանձի նշված տողերը ցույց են տալիս Հայրապետների դասի թիվը, որը և մենք կարող ենք ընդունել որպես «Վեշտասանք է» ծայրակապի բացատրություն:

«Ամենայն սրբոց ճգնաւորաց» գանձի «Ճգնաւորք» ծայրակապը շարահարում է գանձի տոնական անունը:

«Սարգիս գրիչ» ծայրակապը, որով ստեղծված է «Սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և Պաւղոսի» գանձը, տեղիք է տվել որոշ շփոթմունքի: Գրչններից ոմանք, Գանձարանների ցանկերում որպես հեղինակ նշել են Սարգիս գրչին⁸, երկմտանք առաջացնող այս ծայրակապի բացատրությունը գտնում ենք № 7785 Գանձարանում: Այստեղ, գանձի խորագրում կարդում ենք. «Քարոզ Պետրոսի և Պաւղոսի առաքելոցն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ, ասացեալ Մխիթար վարդապետի, ի խնդրոյ Սարգիս գրչի»: Իսկ տողատակում գրչի կողմից ավելացված է.

Արարեալ Մխիթար,
Ասացեալ Մխիթար,
Ողեալ Մխիթար⁹:

Այսպիսով, պարզվում է, որ ծայրակապը հոգում է խնդրատուի անունը: Կարծում ենք, որ դա այն Սարգիս գրչին է, որը նկարել է Մխիթար Այրիվանեցու կազմած ինքնագիր «Ճառքնտրի» լուսանցապարզերը:

Ծայրակապային ընդհանուր խմբից դուրս թողնելով նշվածները, ստանում ենք երկու հատվածներից կազմված մի լրիվ և ավարտուն պարբերություն: Բայց այստեղ էլ նկատելի է մեկ այլ խոչընդոտ, հեղինակը նշում է 15 գանձ, մինչդեռ ստացվում է 14 գանձ, պակասում է մեկ միավոր: Հավանական է, որ հենց այդ կասկածելի 4 գանձերից

⁶ Մատենադարան, ձև. № 4068, Թերթ 222ա: Մատենադարանի № 10827 Գանձարանի «Ամենայն սրբոց Հայրապետաց» (ծայրակապ «Վեշտասանք է») գանձի տողատակում հիշատակվում է Հայրապետների անունները (տե՛ս Թերթ 50բ, 51ա):

⁷ «Նոր բառգրիք հայկազեան լեզուի», հատ. 2, Վենետիկ, 1837, էջ 624:

⁸ «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Զմմառի վանքի Մատենադարանին», հատ. Բ, կազմ. Ակինյան Ն., Ոսկյան Հ., Վիեննա, 1971, էջ 320:

⁹ Ձև. № 7785, Թերթ 538բ:

մեկն է որոնելին: Բայց նրանցից և ոչ մեկի ծայրակապը ներկա վիճակով չի մերվում ընդհանուր նախադասությանն՝ առանց խաթարելու նրա խմաստը: Այդուամենայնիվ, անկախ այդ գանձի ճշգրտումից, բուն խնդիրը միանգամայն պարզ է. Մխիթար Այրիվանեցին մի ընդհանուր ծայրակապով գրել է 15 գանձ, որոնք տեղադրված են հատուկ հաջորդականությամբ և կազմում են մի ամբողջական շարք: Սա հիրավի, բացառիկ նշանակություն ունեցող փաստ է, որը մեզ հաղորդում է հեղինակային տվյալներ՝ նրա Գանձարանի վերաբերյալ: Ուստի պահանջվում է ավելի հետևողականորեն զբաղվել այդ փաստի և դրա հետ առնչվող հարցերի քննությամբ:

Վերևում նշվեց, որ Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի ծայրակապային շղթան ավելի ամբողջական և համեմատաբար անաղարտ է առաջին խմբի ձեռագրերում, որոնցից հնագույնը № 4011 Գանձարանն է¹⁰: Այս Գանձարանի քննությունը մեզ համար ստանում է կրկնակի նշանակություն, որովհետև այն նույնպես առնչվում է Գրիգոր Խլաթեցու պայանը և հանդիսանում է № 6529 ձեռագրին հարադատ ընդօրինակություն: Այդ Գանձարանում ընդգրկված են 8 հեղինակների (Մխիթարի, Մկրտչի, Յոհաննեսի, Խաչատուրի, Գրիգորի, Մատթեոսի, Գևորգի, Դավիթի) 100 գանձերը: Ձեռագրի հիշատակարաններից մեկում կարդում ենք. «Բարեխաւսութեամբ սրբոյն Սարգսի զաւրավարի և ամենայն սրբոց նահատակութեամբ, որ աստ կան հաւաքեալ, ողորմեա, Տէր, զգծողի սորա Գրիգորի»¹¹: Ենթադրում ենք, որ այդ Գրիգորի Խլաթեցին է: Ձեռագրի գրչության տեղն ու թվականը անհայտ է: № 6529 և № 4011 ձեռագրերի հարադատությունը առավել համոզիչ է դառնում, երբ ուշադրություն ենք դարձնում № 4011 ձեռագրի սկզբի 7 նյութերի վրա, որոնք ոչ այլ ինչ են, քան նույն միավորները՝ պահպանված № 6529 ձեռագրի բեկորում: Դա ինքնին ենթադրել է տալիս, թե № 4011 ձեռագրի պանծարանային մասն էլ պետք է համապատասխաներ № 6529 ձեռագրի կորած գանձարանային մասին: Այս կարծիքը լիովին հաստատվում է, երբ փորձում ենք համեմատել առաջինի նյութերը երկրորդից պահպանված ցանկի հետ: Զուգադրիպումները հետևողական են և համոզիչ:

Մեծ նշանակություն ունեցող այս իրողությունը վերջնականապես հաստատելու համար հարկ ենք համարում նաև՝ ներկայացնել № 4011 ձեռագրում եղած Մխիթար Այրիվանեցու և Գրիգոր Խլաթեցու վերահիշյալ նյութերի, ապա Մխիթար Այրիվանեցու մյուս ստեղծագործու-

¹⁰ Գանձարանի նկարագրությունը տե՛ս «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի», հատ. Ա, էջ 1130:

¹¹ Ձեռ. № 4011, Թերթ 76ա:

բլուներին ամփոփ նկարագրութիւնը, զուգահեռաբար տալով նաև № 6529 ձեռագրի պահպանված, ինչպես նաև կորած նյութերի ցանկերը: Որպեսզի այս ձեռագրի նյութերի նշված երկու մասերի պատկերն այստեղ մոտավոր ամբողջութամբ ցույց տված լինեն, նախ կներկայացնենք առաջին խմբի նյութերը (1—7), ապա ցանկի համապատասխան առղերը՝ միմյանցից բաժանելով աստղանիշ նշաններով:

Ձեռ. № 4011¹²

1ա 3անկ... (սկ. թերի), 2Թ:

1բ—2բ: Տէր Մխիթարայ ասացեալ պատկերաց—Մին միածին հաւ որդի... («Մխիթար»)

2բ—4ա: Նորին տեառն Մխիթարայ հոգևի և բանիքուն վարդապետի ասացեալ վասն արհեստեան եւր գրաց—Մեծապայծառ ցնծութեամբ... («Մխիթար»)

4ա [Յիշատակագրութիւն Գրիգորի եղբայրաց]—Ին զանձ կայ տեր Մխիթարայ Այրիվանեցոյն ի գիրքս...

4ա [Յիշատակարան Մխիթարայ Այրիվանեցոյ]—Ի յախտածէտ ըստեանց ճշնշեալ...

4բ [Յիշատակագրութիւն]—Տէր Մխիթարն ի Ձեռ թրին...

4բ—6բ [Յիշատակարան Գրիգորի եղբայրաց]—Այլև գրիգոր մեղաւր լրցեալ...

Ձեռ. № 6529¹³

1ա—2ա: (Յանկ): Յառաջաբանութիւն... Դանձաբանքին:

2բ—3բ: Տեառն Մխիթարայ ասացեալ պատկերաց—Մին միածին հաւ որդի... («Մխիթար»):

3բ—4բ: Նորին տեառն Մխիթարայ հոգևի և բանիքուն վարդապետի ասացեալ վասն արհեստեան եւր գրաց—Մեծապայծառ ցնծութեամբ... («Մխիթար»):

4բ [Յիշատակագրութիւն Գրիգորի եղբայրաց]—Ին զանձ կայ տեր Մխիթարայ Այրիվանեցոյն ի գիրքս...

4բ [Յիշատակարան Մխիթարայ Այրիվանեցոյ]—Ի յախտածէտ ըստեանց ճշնշեալ...

4բ [Յիշատակագրութիւն]—Տէր Մխիթարն ի Ձեռ թրին...

4բ—6բ [Յիշատակարան Գրիգորի եղբայրաց]—Այլև գրիգոր մեղաւր լրցեալ...

* * *

Դանձեր՝ ըստ առկա միավորների

Դանձեր՝ ըստ ցանկում եղած նշումների

Յ/Ա. Դմ—3բ: [Աստուածայայտութեան նրագալուցիւն]—Բաժնալ հրեղինաց... (սկ Մխիթ—Տէր Մխի)¹⁴

Յ/Ա. Աստուածայայտութեան նրագալուցիւն

¹² «Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի», հատ. Ա, էջ 1130:
¹³ «Յուցակ ձեռագրացում» այս գրչագիրը կոչված է «Մխիթար Այրիվանեցի, Գանձը» (2-րդ հատ., էջ 339): Հավանաբար, Գանձարանը այդպես է կոչվել, նկատի ունենալով լոկ առկա զանձերը:

¹⁴ Այստեղ և ստորև ծալրակապերի աղավաղված ձևերին առընթեր տալիս ենք նրանց ճիշտ ձևերը:

9/Ք. 10ա—11բ: Առաջի ատար ծննդեանն Քրիստոսի աստուծոյ մեռոյ—Բազըդ պարծանաց («Բարա»):

(Գանձը կազմում է առաջինի շարունակութիւնը):

10/ԺԱ. 40ա—43ա: Պետրոսի հայրապետին եւ Արիստղոսայ սարկաագին—Վեր երգեմք հիմամբ... («Վարդապետի»):

11/ԺԲ. 44ա—48ա. Անտոնի Անապատականի եւ այլ եղբարաց—Բարձեալ ահաւոր... («Բայի երգել»):

12/ԺԳ. 49ա—53բ: Թագաւորացն սրբոց գանձ—Համագոյական... («Հինգտասան»):

13/ԻԳ. 85բ—89բ: Գանձ սրբոյն Սանակայ—Բարձրեալ անքնին... («Բանբարդի»):

14/ԻԵ. 94բ—98բ Գանձ սրբոց հայրապետացն Գ ժողովոյն —Աստուած կենդանի... («Աարիվանեցի»—Այրիվանեցի):

15/ԻԶ. 100ա—102բ: Բուն բարեկենդանաց կիրակի ատարն գանձ—Երգս յանբան... («Երամեցին»—Երեանեցին):

16/ԻԴ. 121ա—124ա: Վեցերորդ կիրակեկն գանձ—Մեղա՛յ, տէր՛, մեղա՛յ... («Մերգան»):

17/ԻԶ. 130ա—131ա: Գանձ ծաղկագարդին—[Համագոյական...] («Յէտ»—Հայցել):

18/ԼԵ. 131բ—133բ: Գալլստեան երեկոյին ասայ, կիրակին—Ի տանըս տանից... («Իրով»—Սիրով):

(Գանձը հանդիսանում է նախորդի շարունակութիւնը):

19/ԽԱ. 141ա—148բ: Գանձ աագ հինգշաբթի ատարն—Հահող զանքընին... («Զպական»):

20/ԽԲ. 149բ—151բ: Այլ գանձ աագ հինգշաբթին—Որք որ փափագին... («Որդի»):

(Գանձը կազմում է նախորդի շարունակութիւնը):

9/Ք. Մրննդեանն Քրիստոսի գանձ

10/ԺԱ. Պետրոսի հայրապետին

11/ԺԲ. Անտոնի երգեաւորին եւ աշակերտաց եոցին

12/ԺԳ. Թագաւորացն սրբոց Թէոդոսի եւ Տրդատայ

13/ԻԳ. Սուրբ վարդապետացն Սանակայ եւ Մեսրոբայ

14/ԻԵ. Սուրբ հայրապետացն երից սուրբ ժողովոյն

15/ԻԶ. Բուն բարեկենդանացն

16/ԻԴ. Վեցերորդ կիրակեկին

17/ԻԶ. Մաագարդարի առատատուն

18/ԼԵ. Երեկոյի արմանեակաց. գալլստեանն: Բ.

19/ԽԱ. Աագ հինգշաբթի առատատուն

20/ԽԲ. [Ոտեա]լլայի երեկոյին

21/4/9. 170թ—178թ: Դանն յարութեան
ի տէր Մխիթարայ...—Տէր տերունա-
կան... («Տերուն»):

22/Մ. 174թ—176թ: Յարութեան Քրիս-
տոսի աստուծոյ մերոյ գանձ. ցեղեկի
հատորն է.—Արդ լուսաւորեալ...
(«Ալլան»):

(Դանն ի նախորդի շարունակութիւնն է):
23/4/2. 226թ—231ա: Սրբոց կուսանացն
Հրովիսիմեանցն եւ Դայիա—Վայել-
լականաց... («Վկայականաց»):

24/4/է. 233թ—234թ: Դանն կարապիկէ
Եկեղեցոյ էջմիածն[ի]—Տաճարդ
երկհալին... («Տց»—Տանից):

25/2Ա. 242թ—247թ: Դանն մարգարէիցն
սրբոց առնասար[ակ]—Խորհուրդ ան-
բնիկն... («Խորհրդոցն»—Խոր-
հրդոցն):

26/ 265ա—265թ: Տաղ պիտանի—Սուրբ
աստուածածին կուսին...

27/2. 287ա—290ա: Դանն սրբոց կուսա-
նացն ի տէր Մխիթարա Այրիվանե-
ցոյ—Ի սկըզբան էիդ... («Ի փա-
պրս»—Ի փառքս):

28/2Ա. 290թ—292թ: Նորին վասն մար-
տիրոսաց—Տինա առաւել... («Տեա-
շքն»—Տեառն):

(Դանն ի նախորդի շարունակութիւնն է):
29/2/Բ. 316թ—322թ: Դանն ամենայն
հայրապետաց սրբոց—Վայել է թո-
յին... («Վեշտառանք է»):

30/ՂԳ. 343թ—348ա: Սրբոց առաքելոցն
Պետրոսի և Պաւլոսի—Սուրբ երրոր-
դութիւն... («Սարգիս գրիչ»):

21/ 2իբ. Բերթ է ընկել

22/ 2իբ. Բերթ է ընկել

23/ "

24/ "

25/ "

26/ "

27/ "

28/ "

29/ "

30/ՂԳ. Սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և
Պաւլոսի

№ 4011 ձեռագրի 30 միավորներինց սկզբի 7-ը համապատասխա-
նում են № 6529 ձեռագրի փրկված մասում առկա նյութերին, իսկ մը-
նացած 23-ը՝ նրա ցանկում նշվածներին: Խորագրերում եղած մասնակի
տարբերությունները արդյունք են հենց այս հանգամանքի¹⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, № 4011 և № 6529 ձեռագրերը համապա-
տասխանում են միմյանց թե բովանդակած նյութերով և թե նրանց

¹⁵ «ԽԲ» գանձը № 4011 ձեռագրում կոչվում է «Աւագ հինգշաբթին», իսկ
№ 6529-ում «[Ոսնա]լուայի երկկոյին»: Դա էական տարբերություն չունի, որովհետեւ
ըստ իմաստի զրանք երկուսն էլ նկատի ունեն նույն տոնը, որը հայանի է այդ երկու
անուններով:

հաշորդականությամբ: Նկատվող ոչ էական շեղումները վնասվածքների արդյունք լինելով, հեշտությամբ բացատրվում են և վերստին հիմք տալիս համոզվելու № 6529 և № 4011 ձեռագրերի բնագրային և կառուցվածքային նույնության հարցում: Անկասկած է, որ այդ երկու ձեռագրերը կամ ծագել են միմյանցից, կամ էլ ունեցել են ընդհանուր հիմք:

Արդ, ե՞րբ են ստեղծվել այդ Գանձարանները: Նրանց մեջ պահպանված Գրիգոր իլաթեցու հիշատակարանից և հիշատակագրություններից, ինչպես նաև մյուս նյութերից երևում է, որ նշված ձեռագրերը գրվել են 1399 թվականին, կամ այդ թվականից հետո, որովհետև այնտեղ գտնվող Գրիգոր իլաթեցու հիշատակարանի պատմական մասն ավարտվում է 1399 թվականի դեպքերի նկարագրությամբ: № 6529 և 4011 ձեռագրերի ժամանակի ճշգրտմանն օգնում է Մատենադարանի № 3540 Գանձարանը¹⁶: Այս ձեռագիրը շնայած բովանդակում է Մխիթար Այրիվանեցու երկու երգերն ու հիշատակարանը, իսկ նյութերն էլ սկսած «Ժ» համարից հիմնականում համապատասխանում են նշված երկու ձեռագրերին, այնուամենայնիվ, նրանց նկատմամբ ունի շեղումներ, որոնք ուշ ժամանակի արդյունք են: Այսպես, Գանձարանի գրիչ Հովհաննեսը բավական լայն հնարավորություններ է ունեցել գանձերի ընտրության հարցում: Ձեռագրում նա Մխիթար Այրիվանեցու «Աստուածայայտնութեան ճրագալուցին» գանձի փոխարեն նախընտրել է այդ տոնի համար գրված հուշատուրի գանձը, իսկ Մխիթար Այրիվանեցունը հատկացրել է ծննդյան հինգերորդ, վեցերորդ օրերին: Ապա, ի տարբերություն մյուս երկու ձեռագրերի, այստեղ, Մխիթար Այրիվանեցու երկու երգերն ու հիշատակարանը ընդօրինակված են վերջում, իսկ Գրիգոր իլաթեցու հիշատակարանը փոփոխված է գրչի կողմից: Պակասում են նաև երկու հիշատակագրությունները: Ինչպես պարզվում է Հովհաննես գրչի հիշատակարանից, № 3540 ձեռագիրն ընդօրինակվել է Գրիգոր իլաթեցու իմացությամբ. «...գրեցաւ սա ի գաւառիս ի վանքս Յիպնայ, ընդ հովանեաւ ամենազաւր Սուրբ նշանիս... առ ոտս գերիմաստ և երանաշնորհ և արդիւնական հոռտորիս Գրիգոր վարդապետիս, ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ»¹⁷: Մյուս երկու ձեռագրերի գրիչը՝ Գրիգոր իլաթեցին է: Եվ քանի որ № 3540 ձեռագիրն ընդօրինակված է 1408 թվականին և նախահիմք է ունեցել № 6529 և 4011 ձեռագրերը, ուստի վերջիններս էլ գրված պետք է լինեն 1399—1408 թթ. արանքում:

¹⁶ Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի», հատ. Ա, էջ 1037: Ձեռագրի առաջին պրակը (թերթ 1—10) XVII դ. Տաղարանի մնացորդ է:

¹⁷ Ձեռ. № 3540, թերթ 286բ:

Այժմ փորձենք ծանոթանալ N 4011, 6529 ձեռագրերում պահպանված Գրիգորի հլաթեցու Հիշատակարան-Հիշատակագրություններին, որոնք ընայած բանասիրությանը վաղուց էին ծանոթ N 6529 ձեռագրից, սակայն այժմ մեծ նշանակություն են ստանում նոր բացահայտվող փաստերի շնորհիվ: Գրիգորի հլաթեցին իր շափածո Հիշատակարանում գրում է.

Այլ և զԳրիգոր մեղաք լցեալ,
Եւ արեղայ անուամբ կոչեալ,
Բայց ի գործոց յոյժ հեռացեալ,
Ձեռով միայն կեղծաւորեալ,
Որ յետ հարիւր ամաց անցեալ՝
Մխիթարայ բանիցս ոգեալ,
Ի յԱյրիվանս մեզ պատահեալ,
Փափագ որոխս եղև լրցեալ
Նաև բանից շնորհաւք լրցեալ
Մխիթարայ, զոր ասացեալ
Քան ըզկամացս իմ կատարեալ՝
Քոան ու վեց ամ յառաջեալ
ՁԱյրիվանուց անուն լրեալ
Եւ ընտիր դանձուցս հանդիպեալ,
Եւ յայնմ արեւ յոյժ ցանկացեալ
Տեսլեան տեղոյս ես տառապեալ...¹⁸,

Ահա այս Հիշատակարանով էլ բացվում է հարցի պատմության սկիզբը: Գրիգորի հլաթեցին այստեղ պատմում է, որ 26 տարի շարունակ երազելուց հետո, ի վերջո այցելում է Այրիվանք և ծանոթանում Մխիթար Այրիվանեցու գանձերին՝ գրված այդ այցելությունից 100 տարի առաջ: Հիշատակարանում որոշակի չի ասվում, թե ե՞րբ է գրված եղել Այրիվանեցու Գանձարանը, և ե՞րբ է Գրիգորի հլաթեցին տեսել այն: Այս առումով օգտակար է նույն ձեռագրերում պահպանված մեկ այլ Հիշատակագրություն, որով կարծես լրացվում է առաջին Հիշատակարանի միտքը. «Տէր Մխիթարն ՉԼԵ թրւին ասացեալ էր զիր բանսն, և Գրիգոր վարդապետն ի ՊԼԶ թրւին հանդիպեցաւ նորա բանիցն»¹⁹: (ՏԵ՛ս նկ. 8): Այսինքն, Մխիթար Այրիվանեցին իր գանձերն ու երգերը գրել է 1286 («ՉԼԵ») թվականին, իսկ Գրիգորի հլաթեցին դրանք տեսել է 1387 («ՊԼԶ») թվականին:

¹⁸ Ձեռ. N 6529, Թերթ 4ր: Բերում ենք Հիշատակարանից միայն մի հատված, նկատի ունենալով, որ այն հրատարակված է Գ. Հովսեփյանի (նշվ. աշխ., էջ 6) և Լ. Խաչիկյանի («ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի Հիշատակարաններ», առաջին մաս, Երևան, 1955, էջ 279) կողմից: Հիշատակարանի Այրիվանքին վերաբերող մասը Լ. Խաչիկյանը ներկայացրել է ծանոթության կարգով:

¹⁹ Ձեռ. N 6529, Թերթ 4ր:

Այս խնդրի հետ է առնչվում նաև նույն ձեռագրում առկա հետևյալ հիշատակագրությունը. «Եւ գանձ կայ տէր Մխիթարայ Այրիվանեցոյն ի գիրքս և այս Բ երգս նորակերտ գրոց և պատկերաց սրբոց: ՉԼԵ»²⁰: Սա արդեն ստույգ վկայություն է այն մասին, որ Մխիթար Այրիվանեցու ժողովածուն պարունակել է 21 գանձ, երկու երգ և գրված է եղել «ՉԼԵ» (1286) թվականին:

Հարց է առաջանում, ե՞րբ և որտե՞ղ են գրվել այդ հիշատակարան-հիշատակագրությունները: Դիշտ է, նրանցից ոչ մեկում որոշակի խոսք չկա դրա մասին, սակայն նրանք բովանդակում են այդ կապակցությամբ օժանդակ որոշ տվյալներ: Այսպես, օրինակ, եթե առաջինում կարդում ենք.

Այլ և զԳրիգոր մեղաք լցեալ
նւ արեղայ անուամբ կոչեալ...

ապա հաջորդում Գրիգորն այլևս «աբեղայ» չի կոչվում, այլ «վարդապետ» («Գրիգոր վարդապետ»): Ուստի, այդ վերջինն առաջինից այնքան ժամանակով է ուշ գրված, որքան կապահանջվել արեղայությունից վարդապետության հասնելու համար (առնվազն մեկ տասնամյակ)²¹: Ըստ այդմ, առաջին հիշատակարանը՝ կապված իշխանի արեղայության հետ, հավանաբար գրվել է հենց 1386—1387 թթ., երբ նա եղել է Այրիվանքում և արտագրել է Մխիթար Այրիվանեցու ժողովածուն: Այլ կերպ էլ չէր կարող լինել, որովհետև, ինչպես հասկացվում է նրա հիշատակարանից, ճանապարհորդության նպատակը դա է եղել: Դրանից բացի, Գրիգոր իշխանիցին այն միակ ճանաչված հեղինակն է, որը զբաղվել է հատկապես գանձերի հավաքման, նոր Գանձարան-ժողովածու ստեղծելու ու խմբագրելու գործով:

Ահա, Գրիգոր իշխանիցի Այրիվանքում ընդօրինակած այդ ձեռագրում է գրվել վերոհիշյալ չափածո հիշատակարանը:

Պետք է նկատել, սակայն, որ այդ հիշատակարանը սկզբում նվիրված է եղել միայն Մխիթար Այրիվանեցուն և Այրիվանքին, իսկ հետո, տարիներ անց շարունակվել է՝ ընդգրկելով նաև 1399 թվականին վերաբերող դեպքերի նկարագրություն.

²⁰ Նրան պահպանված լինել լուկ այս տվյալը, ապա նշված ՉԼԵ (1286) թվականին ավելացնելով չափածո հիշատակարանում նշված 100 տարին («Որ յետ հարիւր ամաց անցեալ»), կատանայինք 1386 թվականը, որը և կլինի Գրիգոր իշխանիցու ուղևորության տարին: Սակայն առկա է մեկ տարվա տարբերություն, որը եթե տոմարական հաշիվների հետ չի կապվում, ապա «կտր հաշվի» արդյունք է:

²¹ Գրիգոր իշխանիցի վարդապետական աստիճան է ստացել 1390 թվականից հետո՝ Խառաքառավանքում, Սարգիս Բարունակներից: Տե՛ս Ս. Մարտիրոսյան, Գրիգոր իշխանիցու պատմագիտական երկերը («Պատմա-բանասիրական հանդես», № 2, Երևան, 1977, էջ 128):

Ի յոթ հարիւր հայոց թըւին
նւ քառասուն և ութ ամին (1399)
Եկեալ ատուրքս աշնանային,
Մինչ եղանակն ամառնային...²²,

Խորանալով այս հարցի մեջ, տեսնում ենք, որ առ այսօր որպէս մեկ ամբողջութիւն դիտւած այս հիշատակարանը, իրոք, բաղկացած է երկու տարբեր մասերից: Սկզբի մասը, որը բուն հիշատակարանն է, գրւած է սրտաբուխ, անմիջական տպավորութիւնների ազդեցությամբ, որպիսին կգրվեր ճանապարհորդութիւնից անմիջապէս հետո, և ոչ թի դրանից 12 տարի անց: Չնայած հիշատակարանի երկու մասերը հաշտությամբ կապակցված են իրար, այնուամենայնիւ, առաջին մասի վերջին տողն ավարտվում է «ամէն» բառով, որը, ինչպես հայտնի է, նաև ավարտ է ազդարարում: Ի վերջո, հիշատակարանի առաջին մասում Գրիգոր Խլաթեցին իրեն հիշատակում է միայն արեղայի աստիճանով, մինչդեռ նույն ձեռագրում առկա հիշատակագրութիւններից վերջինում իրեն կոչում է վարդապետ, որպիսին էր նա հիշատակարանի երկրորդ մասի գրության ժամանակ:

Հիշյալ նկատառումները մտածել են տալիս, որ հիշատակարանի առաջին մասը գրվել է 1387 թվականին՝ Այրիվանքի ձեռագրից կատարված ընդօրինակության վերջում, որտեղից և հետագայում փոխանցվել է 1399 թվականին Խլաթեցու ընդօրինակած մեկ այլ Գանձարանին և վերջից հարստացվել նոր տողերով:

Քանի որ այս հիշատակարանի վերջին մասը, ինչպես և արձակ հիշատակագրութիւններից մեկը խոսում են Գրիգոր Խլաթեցու վարդապետական տարիների մասին և դրանք առկա են մեզ ժանոթ բոլոր կարևոր համարվող ձեռագրերում, ապա այդ ձեռագրերից և ոչ մեկը չի կարող դիտվել որպէս Այրիվանքում կատարված ընդօրինակութիւն: Հետևապէս, Գանձարանի նախնական օրինակը կորել է, որի պատճառով էլ զրկված ենք ոչ միայն Մխիթար Այրիվանեցու Գանձարանից, այլև անմիջականորեն նրանից կատարված Խլաթեցու ընդօրինակութիւնից: Այս վերջինից կատարված ընդօրինակութիւնից է, յաճա, որ Մխիթար Այրիվանեցու գանձերն ու տաղերը մուտք են գործում Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրած ընդհանուր բնույթի Գանձարանները և տարածվում: Դրանց հնագույն օրինակները, ինչպէս նկատեցինք, քննության ենթակա № 6529, 4011 ձեռագրերն են, որոնցում առկա տվյալների միջոցով էլ կփորձենք պատկերացում կազմել Մխիթար Այրիվանեցու Գանձարանի մասին:

²² Լ. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ա մաս, էջ 286—288.

Դրիդոր Խլաթեցին, նշելով հանդերձ, որոշակի չի խոսում Այրիվանքում տեսած Մխիթար Այրիվանեցու ստեղծագործություններն ամփոփող ձեռագրի մասին: Այս առումով ուշագրավ է նրա հիշատակագրությունը, ուր թվարկված է հիշյալ ժողովածուում Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի և տաղերի քանակը և նշված ժամանակը՝ «ՁԼԵ»: Այն հանգամանքը, որ այդ հիշատակարան-հիշատակագրություններից և ոչ մեկում չի խոսվում նաև ուրիշների ստեղծագործությունների մասին, համոզում է, որ խոսքը վերաբերում է միայն Մխիթար Այրիվանեցու ստեղծագործություններն ամփոփող ձեռագրին: Այս կարծիքն ավելի հիմնավորվում է Մխիթար Այրիվանեցու շափածո հիշատակարանով, որը պահպանված է հիշյալ նյութերի շարքում և ընդօրինակված է նույն հիմքից²³: Այն ունի բացառիկ նշանակություն, որովհետև հեղինակի հիշատակարանն է՝ իր ստեղծագործությունների վերաբերյալ: Իսկ դա էլ վկայում է, որ, իրոք, առկա է եղել ուրույն ձեռագիր՝ Մխիթար Այրիվանեցու գանձերով, տաղերով և նշված հիշատակարանով: Համոզվելու համար դիմենք հիշատակարանի օգնությանը, ուր նկարագրված են ձեռնարկն ստեղծելու որոշ մանրամասնություններն ու դժվարությունները.

Ի յախտաժէտ ըստեանց ճընշեալ,
Սպիտակ գինիս այս նոր յայտեալ,
Տէր Մխիթար ի հոգս անկեալ,
Պրտուղ-պըտուղ զայս հաւաքեալ.
ՅԱստուածաշունչ գրոց առեալ,
Եւ ի բանից սրբոց քաղեալ,
Քան զգումարտակ ի մին շարեալ,
Եւ յեկեղեցոյ կուլըն կախեալ:
Արգ, դուք, որդիք մաւրս այս ընտրեալ,
Որք յիտ մեր դայք յարկս այս սըրբեալ,
Ձմեկ յիշեցէք ի յաղաթեալ,
Դրելով զայս բանքս ի սրբագրեալ: ՁԼԵ (1286)²⁴.

Չնայած հիշատակարանը գրված է երրորդ դեմքով, բայց այն կասկածի չի ենթարկում Մխիթար Այրիվանեցու՝ հիշատակարանի հեղինակ լինելու հանգամանքը: Նախ, նրա երեք ընդօրինակություններում էլ (ձեռ. № 4011, 6529 և 3540) հիշատակարանն ունի խորագիր. «Նորին տեառն Մխիթարայ ասացեալ», ապա, հիշատակարանի առաջին տողերն անպայման հեղինակային խոսք են, որովհետև մեկ ուրիշ անձ-

²³ № 4011, 6529 Գանձարաններից բացի, հիշատակարանը առկա է նաև այդ խմբագրությանը ենթարկված № 3540 և Բրիտանական Թանգարանի № 54 Գանձարաններում:

²⁴ Ձեռ. № 6529, Թերթ 4ր:

նավորութիւն, իր հեղինակավոր նախորդին դրվատելիս, չէր օգտագործի «ախտաժէտ» (հիվանդոտ) բառը: Միջնադարյան հեղինակներն իրենք էին իրենց կոչում ախտաժէտ, ապիկար և այլն:

Հիշատակարանում Մխիթար Այրիվանեցին գրում է իր հեղինակած գանձերի ստեղծագործական դժվարութիւնների, Աստվածաշնչից և եկեղեցու քարոզիչների գործերից օգտվելու, առանձին ժողովածու կազմելու և այն եկեղեցուն նվիրաբերելու մասին: Ընթերցողի համար պարզ է դառնում նաև այն, որ հեղինակը խոսում է միայն իր ստեղծագործութիւններից բաղկացած Գանձարանի շուրջը:

Ըստ այդմ, հավաստի է դառնում, որ Մխիթար Այրիվանեցին անհատական Գանձարան-ժողովածուի հեղինակ է, իսկ Գանձարանն էլ իր թվագրութեամբ («ՁԼԾ») հնագույնն է ցայժմ իրենց կառուցվածքով փոքր ի շատեհ հայտնի դարձող Գանձարաններից:

• • •

Արդ, ի՞նչ կոնկրետ նյութեր է բովանդակել Մխիթար Այրիվանեցու Գանձարանը և ինչպիսին է եղել նրա կառուցվածքը՝ գանձարանային նյութերի համակարգի առումով:

Վերևում քննված վկայութիւնների համաձայն, Մխիթար Այրիվանեցու Գանձարանը բաղկացած է եղել 21 գանձից, 2 տաղից և հեղինակային չափածո մեկ հիշատակարանից: Ինչպես տեսանք, այդ նյութերը որպես մեկ ամբողջութիւն համեմատաբար լրիվ են պահպանված № 4011, 6529 ձեռագրերում, ինչպես նաև նրանց խմբին պատկանող մյուս Գանձարաններում: Դրանց մեջ հիմնական կորիզն է հանդիսանում գանձերի այն շարքը, որ շղթայված է մեկ ընդհանուր նախադասութիւն կաղմող ծայրակապով: Այն որոշ տարբերութիւններով հանդերձ, պահպանված է շուրջ երկու տասնյակի հասնող ձեռագրերում, այնպես որ, այժմ հշտութեամբ կարողանում ենք ճանաչել Մխիթար Այրիվանեցու 21 գանձերից 14-ը, որոնց ծայրակապային շղթան նրանց ներկայացնում է հետևյալ հաջորդականութեամբ.

1. «Տէր Մխիթարա» — Գանձ Աստուածայայտնութեան ճրագալուցին
2. «Վարդայայետի» — Գանձ Պետրոսի Հոռմայ հայրապետին և Արիսողոմայ սարկաւազին
3. «Բայիւ երգել» — Գանձ սրբոյն Անտոնի անապական ճգնաւորին
4. «Հինգոտասան» — Գանձ համալրէն թագաւորաց
5. «Բան քարոզից» — Գանձ սրբոց թարգմանչացն Սահակայ և Մեսրոպայ

6. «Այրիվանեցի» — Գանձ սրբոյ հայրապետացն երեք ժողովոյն
7. «Երեւանեցի» — Գանձ բուն բարեկենդանին
8. «Հայցէ սիրով» — Գանձ ծաղկազարդին
9. «Զպակասորդք» — Գանձ ավագ հինգշաբաթին
10. «Տերունական» — Գանձ թաղման ճրագալուցին
11. «Վկայականաց» — Գանձ սրբոց Հռիփսիմեանց
12. «Տաւից ասել» — Գանձ որդոց և թոռանց սրբոյն Գրիգորի հայոց հայրապետի
13. «Խորհրդոցն» — Գանձ համարէն մարգարէիցն
14. «Ի փառս տեառն» — Գանձ համարէն կուսանաց և մարտիրոսաց:

Գանձերի այս խումբը ոչ թե գանձերի խառը հավաքածու է, այլ տոնական դասավորութիւն ունեցող մի ամբողջական շարք: Այստեղ ևս, ինչպես և Տոնացուցում, տոնական շարքը սկսվում է «Աստուածայայտնութեան ճրագալուցին» տոնով, որին հաջորդում են մեկ միասնութիւն կազմող ծայրակապային շղթայի մյուս գանձերը՝ չխախտելով տոնական կարգը: Ծայրակապային երկրորդ նախադասութիւնում հեղինակը հայտնում է, որ նրա գանձերի այդ խումբը չի ընդգրկում տերունական, վկաների և սրբերի բոլոր տոները, այլ՝ կամ լրացնում է դրանց պակասը և կամ պակաս է թողնում դրանք, խնդրելով լրացնել: Ուստի, բնականաբար, ձեռագրերում Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի արանքներում, տոնական հաջորդականութեամբ պետք է հայտնվեն նորանոր գանձեր, չխախտելով, սակայն, Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի տոնական շարքը: Եվ իսկապես, մենք այդ տեսնում ենք նրանից հետո մեզ հասած ինչպես հին, այնպես և նոր շրջանի համարյա բոլոր Գանձարաններում: Համոզվելու համար բավական կլինեն հետևել № 4011 ձեռագրի նկարագրութեան մեջ նշված այդ գանձերի խորագրերին, որոնք միմյանց են հաջորդում տոնական հետևյալ կարգով. «Աստուածայայտնութեան ճրագալուցին», «Առաջին ատուր ծննդեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ...» և այլն:

Այսպիսով, մեզ համար պարզ է դառնում, որ Մխիթար Այրիվանեցու ինքնագիր Գանձարանն սկսվել է ընդհանուր ծայրակապ ունեցող 15 գանձանոց շարքով, որին գլխավորել է «Աստուածայայտնութեան ճրագալուցին» տոնը: Հայտնի է նաև Գանձարանի վերջին նյութը, դա նրա չափածո հիշատակարանն է, որը նույնպես պահպանվել և հասել է մեզ: Այժմ մնում է պարզել, թե որոնք են Մխիթար Այրիվանեցու Գանձարանի մյուս 7 գանձերը, որոնցով գանձերի քանակը կդառնար 21 և կհամապատասխաներ Գրիգոր Խլաթեցու հաղորդած տվյալներին:

վերևում քննված ձեռագրային շարքերը մեզ, որպես այդպիսի միավորների, ներկայացրին 4 գանձ՝ հետևյալ ծայրակապերով.

1. (15) «Մերզան» — Գանձ ապաշխարութեան

2. (16) «Վէշտասանք է» — Գանձ համարէն հայրապետաց սրբոց

3. (17) «Ծգնաւորք» — Գանձ սրբոց ճգնաւորացն

4. (18) «Սարգիս գրիչ» — Գանձ առաքելոցն Պետրոսի և Պաղոսի: Այս գանձերից բացի, սակավաթիվ Գանձարաններում հանդիպում են Մխիթար Այրիվանեցու հետևյալ երեք նորահայտ գանձերը ևս, որոնցով ծայրակապերի ընդհանուր շարքից դուրս մնացող և մեզ հայտնի գանձերի թիվը դառնում է 7 միավոր.

5. (19) «Կիրակէ» — Գանձ յարութեան

6. (20) «Տէր Մխիթար վ.» — Գանձ երրորդ ատուրն գալըստեան հոգոյ և արհնութիւն ձիթոյ

7. (21) «Տէր Մխիթարա» — Գանձ նորակերտ գրոց արհնելոց է:

Նշվածներից «Մերզան» ծայրակապը կրող «Վեցերորդ կիրակէին» գանձը հաստատապես Մխիթար Այրիվանեցու հեղինակութեանը դիտելու համար պահանջվում է լրացուցիչ բացատրություն: Այն Գանձարանների մեծ մասում անհեղինակ է, սակայն ճանաչված որպես Մխիթար Այրիվանեցու բանաստեղծություն: Նման Գանձարաններում Մխիթար Այրիվանեցու անունը, որպես հեղինակի, հիշատակված է ցանկում, կամ գանձի տողատակում (ձեռ. № 424, 2736 և այլն): Բայց նույն «Ապաշխարութեան» գանձը Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 3540 (1408 թվական)²⁵, Արմաշի վանքի № 217²⁶ (XVI—XVII դարեր), Բրիտանական թանգարանի № 54²⁷ (1412 թվական) ձեռագրերում վերնագրված է Արիստակեսին՝ «Գանձ ապաշխարութեան յԱրիստակեսէ»: Ընդ որում, վերջին երկուսում Արիստակեսը հիշատակված է որպես «երեց», իսկ «Մերզան» ծայրակապը դիտվել է իբրև հատուկ անուն և գրանցվել անձնանունների ցանկում:

Առ այսօր բանասիրությանը հայտնի է Գանձարանների և Մաշտոցների մեջ մտած Արիստակես անունով միայն մեկ հեղինակ ողբասաց, որն ապրել է XVI դարից առաջ: Այս հեղինակից պահպանվել է «Ողբ մեռելի» կամ «Տաղ ննջեցելոց» միակ ստեղծագործությունը, բավական շատ ընդօրինակված Մաշտոցներում և Գանձարաններում: Ողբի ծայրակապը հոդում է «Երգ Արիստակեսի»²⁸: Հավանական է, որ «Ապաշխար-

²⁵ Ձեռ. 3540, Բերթ 93ա:

²⁶ Զ. Թափեման, Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Վենետիկ, 1962, էջ 437:

²⁷ Conybeare Fr., A Catalogue of the Armentian Manuscripts of the British Museum, London, 1913, p. 119.

²⁸ Զ. Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարանում» (հատ. 1, Երևան, 1942,

րութեան» գանձի հեղինակ հիշատակվող Արիստակեսը նույնն է այս Արիստակեսի հետ: Ինչպես ցույց է տալիս ուսումնասիրությունը, նրա որպես «Ապաշխարութեան» գանձի հեղինակի մասին եղած նշումն էլ արդյունք է ընդօրինակման ժամանակ թույլ տրված սխալի: «Ապաշխարութեան» գանձի հնագույն օրինակի հանդիպում ենք № 4011 Գանձարանում՝ «Գանձ վեցերորդ կիրակէին» խորագրով, առանց հեղինակի անվան հիշատակման: Պետք է նկատել, որ նույն Գանձարանում այս կերպ են ընդօրինակված նաև Մխիթար Այրիվանեցու մնացյալ գանձերը, բացառյալ երկուսի: Իսկ Արիստակեսին գանձի հեղինակ հիշատակող նշված երեք աղբյուրներից հնագույնը № 3540 Գանձարանն է, որի հիմքում, ինչպես վերևում ասացինք, ընկած է № 4011 Գանձարանը: Նշանակում է, որ № 3540 ձեռագրի գրիչը ձեռքի տակ ունեցել է № 4011-ից բացի այլ, մեկ անհայտ աղբյուր: Այդ է վկայում նաև հետևյալ հանգամանքը. № 3540 Գանձարանում այս գանձն ընդօրինակված է երկու անգամ, սկզբում «Գանձ ապաշխարութեան յԱրիստակեսի» խորագրով, ապա, ինչպես № 4011-ում՝ «Գանձ վեցերորդ կիրակէին»:

Դրիչը, օգտվելով երկու տարբեր աղբյուրներից, նկատել է, որ տարբեր խորագրերի տակ կրկնվում է նույն գանձը և բավարարվել է միայն վերջինում նշելով սկզբնատողը: Հնարավոր է կարծել, որ այդտեղ տեղի է ունեցել ինչ-որ շփոթմունք, մանավանդ, որ Արիստակեսին գանձի հեղինակ ճանաչող մյուս աղբյուրը Բրիտանական թանգարանի № 54 ձեռագրի Գանձարանն է (1412 թ.) և հանդիսանում է նույն № 3540 Գանձարանի կրկնօրինակությունը²⁹: Ինչպես հայտնում է № 54 Գանձարանի գրիչ Վրդանես արեղան, ձեռագիրն ընդօրինակվել է Արծրունեաց գալատի Կոճերաց վանքում «...առ ոտս տէր Հովհաննէս վարդապետի», որը հավանաբար № 3540 ձեռագրի գրիչ Հովհաննէսն է: Դատելով երկու ձեռագրերի բովանդակության նույնությունից և դրանց ընդօրինակման ժամանակաշրջանից, կարելի է ասել, որ № 3540 ձեռագիրն է հիմք հանդիսացել Բրիտանական թանգարանի № 54 Գան-

էջ 231) այս Արիստակեսը իր միակ ստեղծագործությամբ ներկայացված է որպես երեք տարբեր անձեր: Այնտեղ կարդում ենք. «22. Արիստակես վրդ. տաղասաց. ունի գանազան տաղեր (Ժն դա՞ր). Ին՛ս Տաշեան, Յուցակ 1065ա. —...Կա և Արիստակես, որ գրել է Ողբ մեռելի (Ձեռ. Դաշեան, Ա. 48ա): 23. Արիստակես գանձասաց, իր գանձերից մեկը տե՛ս ձեռ. Դաշեան, Ա, 25ա...»: 2. Աճառյանի նշած աղբյուրներում հիշատակվում է նույն Արիստակեսը՝ «Ողբ մեռելի» ստեղծագործությամբ:

²⁹ Նկատի չունենք № 3540 ձեռագրի առաջին պրակի (էջ 1—10), որը XVII դարի Տաղարանի մնացորդ է:

ձարանի համար³⁰։ Նշված գանձը Մխիթար Այրիվանեցու ստեղծագործությունների թվում դասելու համար, կարևորություն է ներկայացնում այդ գանձի տաղաչափական, ոճական և լեզվական կողմերի ակնառու նույնությունը՝ Մխիթար Այրիվանեցու այլ գանձերի հետ։ Որպեսզի պատկերը ավելի պարզ լինի, համեմատենք «Ապաշխարութեան» գանձի երկու հատվածները Մխիթար Այրիվանեցու տարբեր գանձերից վերցրած հատվածների հետ։

Գանձ ապաշխարութեան

Բարուն փայլեցեր,
Արենս ուսուցէր,
Պահօք պընտեցեր։

Նոր աթոռ փառաց,
Նոր նրկին բարձանց,
Նոր արփի վառած։
(Ձև. № 424, թերթ 79բ, 80բ)

Գանձ առաքելոյն Պետրոսի և Պողոսի

Բարուն փայլեցեր,
Զփառս քո ցուցէր,
Զոր պատրաստեցեր։
(Ձև. № 3540, թերթ 29բ)

Գանձ զատկի նրազարցին
Նոր լուսով վառեալ,
Նոր դարդ պըճեալ,
Նոր երգ պար առեալ։
(Ձև. № 424, թերթ 128բ)

**Գանձ որդոց և քառանց սրբոյն
Գրիգորի**

Նոր թագ պետական,
Նոր զահ աննման,
Նոր քեզ հարսնարան։
(Ձև. № 3540, թերթ 229ա)

Նկատենք, որ Մխիթար Այրիվանեցու 21 գանձերից 19-ը գրված են այս նույն յամբ-անապեստյան 5-վանկանի ոտքերով։

Բերված համեմատությունն իսկ իրավունք է տալիս Մխիթար Այրիվանեցուն ճանաչելու իբրև սույն գանձի հեղինակ։ Գանձի «Մերզան» ծայրակապը մնում է անբացատրելի։

«Կիրակէ» ծայրակապով գանձը նվիրված է «Յարութեան» տոնին, որը երգվելու էր կիրակի օրը։ Այդ էլ մատնանշում է գանձի «Կիրակէ» ծայրակապը։ Այն մեզ հայտնի է միայն Տէրտեր Երևանցու 1341 թվականին Կաֆայում ընդօրինակած Ճառքնարից³¹ (գրված Մխիթար Այրիվանեցու մահից մոտավորապես 40 տարի հետո) և № 7785 Գան-

³⁰ Երկու ձևագրերում Մխիթար Այրիվանեցուն վերաբերող նյութերը համապատասխանում են միմյանց թե՛ տոների շարքով, թե՛ քանակով։ Խախտված է միայն № 54 ձևագրում «Մերզան» ծայրակապով «Ապաշխարութեան» գանձի տեղը։

³¹ Ձև. № 8030, թերթ 363բ—366բ։

ձարանից³²։ Երկու գրչագրերում էլ գանձի խորագիրն է «Քարոզ յարու-
թեան Քրիստոսի, ի Մխիթարայ վարդապետէ»։ Զեռ. № 7785-ում այս
գանձի հետ ընդօրինակված է Մխիթար Այրիվանեցուց ևս 12 գանձ,
որոնցից 9-ի խորագրերում հեղինակը հիշատակվում է «Ի Մխիթարա
վարդապետէ» ձևով։

«Տէր Մխիթար վ» ծայրակապով «Երրորդ ատուրն գալըստեան հոգոց
է և արհնութիւն ձիթոյ» գանձն ամբողջութեամբ հանդիպում է № 4844
Գանձարանում³³, իսկ սկսած երկրորդ տնից՝ «Գանձ ձեռնադրութեան»
վերնագրով (սկ. «Մինչ ի յերից անձանց անհիւթոյ...») կա № 3555 ձե-
ռագրում³⁴։ Այս վերջին օրինակը Վիեննայի № 888 ձեռագրում ներկա-
յացված է որպէս տաղ³⁵։ Գանձը իր բովանդակութեամբ կարող է օգտա-
գործվել միաժամանակ և Գանձարաններում՝ տերունական «Հոգոյ
գալըստեան» տոնի, և Մաշտոցներում՝ ձեթ օրհնելու և ձեռնադրութեան
արարողութիւնների ժամանակ։

«Տէր Մխիթարա» ծայրակապը կրում է «Նորակերտ գրոց արհնե-
լոց» գանձը, որը ամբողջութեամբ պահպանված է Մատենադարանի
№ 4844 Գանձարանում։ Այն նշված է նաև № 3555 ձեռագրի ցանկում,
սակայն բնագիրը չի պահպանվել՝ ձեռագրից թերթեր ընկած լինելու
պատճառով։ Գանձը իր բովանդակութեամբ մաշտոցային է և գրված է
հատուկ Մաշտոցի մեջ մտնող «Կանոն արհնութեան նորակերտ գրոցի»
համար։

Նշված յոթ գանձերից առաջին 4-ը ձեռագրերում համարյա ամե-
նուր հանդիպում են ծայրակապերի հիշյալ շարքի հետ միասին և իրենց
ընդգրկած տոներով կոչված են կարծես լրացնելու հիմնական խումբը։

Այսպիսով, ծայրակապերի ընդհանուր շարքից դուրս գանձերի թիվը
դառնում է 7 միավոր, որով էլ Գանձարաններում Մխիթար Այրիվա-
նեցու անունով հայտնի գանձերը հավասարվում են 21-ի։ Բայց, արդ-
յո՞ք, հինց այդ 21 գանձերն են տեղ գտել Մխիթար Այրիվանեցու Գան-
ձարանում։ Այս հարցի քննութանը կանգնադառնանք ստորև՝ Մխիթար
Այրիվանեցու Գանձարանի կազմավորման տեղի և ժամանակի խնդիր-
ների շուրջը խոսելիս։

Ինչպես հայտնի է, Մխիթար Այրիվանեցին 1280-ական թթ.
դրադեցրել է Այրիվանքի արքեպիսկոպոսի աստիճանը։ Գանձարանն էլ
նա, հավանաբար, գրել է Այրիվանքում կատարվող եկեղեցական արա-

³² Զեռ. № 7785, թերթ 280ր—283ր։

³³ Զեռ. № 4844, թերթ 139ր—141ր։

³⁴ Զեռ. № 3555, թերթ 2։

³⁵ Զ. Ոսկյան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վիեն-
նա, հատ. Բ, Վիեննա, 1963, էջ 469ա։

րողությունների համար: Այս կապակցութեամբ որոշ տողեր կան «Համարէն ճգնաւորաց» գանձում, ուր բանաստեղծը հիշատակում է իրենց տաճարում աղոթող իշխանին և նրա զավակներին.

Մեր նախագահի,
Տեր և արքայի
Քոյոց ծառայի.
Մերոյս իշխանի
Իւրոց զաւակի
Եւ հարազատի,
Որք յայս տաճարի
էն ի յաղաթի
Յամենայն տեղի³⁶,

Կարծում ենք, որ Մխիթար Այրիվանեցին նկատի է ունեցել Պոռշ իշխանին, որովհետև նրան հաջորդող Պապաք իշխանը (Պոռշ իշխանի որդին) զավակներ չունի³⁷: «Տաճար» հասկացութեան տակ, ամենայն հավանականութեամբ, պետք է հասկանալ Այրիվանքը, որը ծաղկում էր ապրում հատկապես այդ շրջանում, հանդիսանում էր Պոռշյանների իշխանութեան հոգևոր կենտրոններից նշանավորը և վայելում էր մեծ իշխանի սերն ու հովանավորութիւնը:

Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի թվականի շուրջը դարձյալ ուղղակի տվյալներ չունենք, սակայն նրա հիշատակարանից պահպանվել է վերևում քանիցս հանդիպող «ՉԼԵ» թվականը, որը ցարդ դիտված է որպես Մխիթար Այրիվանեցու Գանձարանի ավարտման թվական: Հարց է առաջանում. արդյո՞ք այն չի վերաբերում նաև գեթ այն գանձերի ստեղծման ժամանակին, որոնք ժայռակապով շղթայված են միմյանց, ուստի և գրված են միեւնոյն ժամանակամիջոցում: Այս առումով ուշագրավ է այն հիշատակագրութիւնը, որն ասում է. «Տէր Մխիթարն ՉԼԵ թրւին ասացեալ էր իւր բանսն»: Դա, ըստ էութեան, խոսում է գանձերի ստեղծման ժամանակի մասին: Փաստերը հիմք են տալիս հավաստի համարել նաև այս տվյալը: Այսպես, օրինակ, Մխիթար Այրիվանեցու հիմնական գանձաշարքի «Սրբոց հայրապետացն երեք ժողովոյն» գանձում հիշատակվում են Լևոն թագավորի և Հակոբ կաթողիկոսի անունները.

Մագումն եղչերին,
Մերում Լևոնին,
Փառք տեսն Յակորին³⁸,

³⁶ Զեռ. 4068, թերթ 219ա:

³⁷ Գ. Հովսեփյան, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմութեան մէջ, էջ 76:

³⁸ Զեռ. № 4068, թերթ 299բ:

Վերջինս անպայման Հակոբ Ա Կլայեցիին է (1268—1286 թթ.), որի կաթողիկոսության տարիները համապատասխանում են Լևոն Բ թագավորի դահակալման տարիներին (1276—1289 թթ.): Հետևապես, այդ գանձի ժամանակը պետք է որոնել 1276—1286 թթ. միջև: Եվ քանի որ արդեն մի ուրիշ վկայություն ունենք 1286 թվականի օգոստին, ուստի այս գանձը գրված է 1286-ին:

Նույն անձանց անունները հիշատակված են նաև «Գանձ համալրէն թագաւորացում»³⁹, նորից հաստատելով նույն կարծիքը:

Ուշագրավ է սակայն, որ ծայրակապային շարքի մեկ այլ միավորում՝ «Մենեղյան ճրագալուցին» գանձում, Մխիթար Ալրիվանեցին հիշատակում է արդեն Կոստանդին կաթողիկոսին:

Ջարդ փառաց շնորհեա,

Տէրն Կոստանդեա,

Հոգով դարդարեա⁴⁰:

Հեղինակն այստեղ նկատի ունի կամ Կոստանդին Ա Բարձրբերդցուն (1221—1267 թթ.), կամ Կոստանդին Կատուկեցուն (1286—1289 թթ.): Քանի որ այս գանձը գլխավորում է ծայրակապային շղթան (որում առկա գանձերը գրված են միանգամից և նույն տարում) և այստեղ էլ առկա են առաջի երկու գանձերը՝ գրված 1276 թվականից հետո, գտնում ենք, որ գանձում հիշատակված Կոստանդինը անպայման Կատուկեցին է:

Արդ, ինչպե՞ս բացատրել միևնույն գանձաշարքում երկու տարբեր կաթողիկոսների հիշատակման հարցը: Եղած հակասությունը հարթվում է, երբ նկատի ենք առնում, որ Կոստանդին Կատուկեցին Հակոբ Կլայեցուն հաջորդել է նույն 1286 թվականին: Անկախ այստեղ առկա բացատրություն կարոտ որոշ մանրամասնությունների, կարող ենք ասել, որ 1286 (ՉԼԵ) թվականը վերաբերում է նաև գանձերի հորինման ժամանակին:

Այսպիսով, եթե հեղինակի վերջաբան-չափածո հիշատակարանից հետո գրված «ՉԼԵ» թվականը ազդարարում է Գանձարանի ավարտը, իսկ Գանձարանի առաջին՝ «Մենեղյան ճրագալուցին» գանձն էլ գրված է նույն թվականին, ապա այդ նույն ժամանակ գրված պետք է լինեին նաև այն գանձերը, որոնք ղեկավարված են եղել նշված գանձի և հիշատակարանի արանքում:

³⁹ Նույն տեղում, թերթ 294բ:

⁴⁰ Ձև. № 424, թերթ 20բ:

Հնարավոր է, որ այդ թվականին են գրվել նաև գանձերի հիմնական խմբի հետ միասին հանդիպող վերևում նշված շորս գանձերը: Սակայն այդ նույնը չենք կարող ասել Մխիթար Այրիվանեցու երեք նորահայտ գանձերի («Գանձ յարութեան», «Գանձ նորակերտ գրոց արհեսելոց է», «Շրորորդ ատուրն գալըստեան հոգոյ և արհեստիւն ձիթոյ») վերաբերյալ, քանի որ նրանցից վերջինում Մխիթար Այրիվանեցին հիշատակում է Ստեփանոս Օրբելյանի հորեղբայր՝ իշխան Սմբատ Օրբելյանին:

«ՉՍմբատ իշխանն մեր Աւագեան,
Յաղթող արա խաչին քո անվան...»⁴¹,

Հայտնի է, որ Սմբատ Օրբելյանը իշխել է 1253—1273 թթ., ուրեմն գանձը գրված պետք է լինի այդ ընթացքում, այսինքն՝ ավելի վաղ, քան 1286 թվականը: Հետևաբար, հնարավոր է մտածել, որ դա ևս կարող էր լինել Մխիթար Այրիվանեցու Գանձարանում, որովհետև գրված է նրա ստեղծումից առաջ:

Մյուս երկու գանձերի ժամանակի մասին առ այժմ որոշակի կարծիք հայտնել չենք կարող, չնայած կարելի է ենթադրել, որ դրանք ևս գրվել են մինչև 1286 թվականը և գտնվել են քննվող Գանձարանի կալմում: Մանավանդ, որ վերջին երկուսը Գանձարան են մուտք գործել Գրիգոր Խլաթեցու՝ Այրիվանքի ճանապարհորդութունից հետո:

Նշված 21 գանձերն էլ, հավանաբար, ներկայացնում են այն ստեղծագործությունները, որոնք եղել են Մխիթար Այրիվանեցու անհատական ժողովածուում և որոնց մասին հիշատակում է Գրիգոր Խլաթեցին իր հիշատակարանում:

Անդրադառնալով Մխիթար Այրիվանեցու հեղինակած տաղերին:

Վերևում խոսվեց այն մասին, որ Գրիգոր Խլաթեցու հաղորդման համաձայն, Մխիթար Այրիվանեցու Գանձարանում եղել է երկու երգ: Դրանք նշված երեք Գանձարաններում (№ 6529, 4011, 3540) տեղ գտած օրհնության երգեր են, որոնք № 6529 ձեռագրի հիման վրա հրատարակել է Գ. Հովսեփյանը, ներկայացնելով իբրև գանձեր: Ահա նրանց խորագրերը, սկզբնատողերն ու ծայրակապերը.

1. Տէր Մխիթարայ ասացեալ վասն պառկեաց սրբոց—Մին միածին հաւր որդի... («Մխիթար»),

2. Նորին տեսառն Մխիթարայ հոգելի և բանիբուն վարդայպետի ասացեալ վասն աւրեմութեան նորակեաց գրոց—Մեծապայծառ ցրնծութեամբ... («Մխիթար»):

Սրանցից բացի, ձեռագրերից մեզ հայտնի դարձան նրան պատկանող ևս երկու տաղեր.

⁴¹ Մատենադարան, ձեռ. № 8366, թերթ 4ա—5բ, ձեռ. № 7097, թերթ 136բ—138ա:

3. Տէր Մխիթարայ Այրիվանեցոյ—Արքայն երկնից խոնարհեալ...
(«Ա.—Ք»):

4. Տաղ փոխման սուրբ աստուածածնի ի Մխիթար վարդապետէ—
Սուրբ աստուածածնին կուսին...

Առաջին տաղը մեղ հայտնի է Մատենադարանի № 8366, 7097 և
Զմմառի վանքի № 85 ձեռագրերից: № 8366, 7097 ձեռագրերում⁴² յուրա-
քանչյուր երկու տողից հետո այն ունի օտար կրկնակ (պարսկերեն և
թուրքերեն լեզուներով)՝ հայերեն տողերի հշուամամբ:

Պարսկերեն

Փի[ղ]ար ի փսար շա[ն],
Հայր և Որդի, Հոգի [սուրբ],
Յիսէ ի փսարի խոզայ,
Յիսուս, որդի Աստուծոյ:

Թուրքերեն

Աթայ աղլան շան առի,
Հայր, Որդի, Հոգի սուրբ.
Յիսէ աղլան ի թանդրի,
Յիսուս, որդի Աստուծոյ:

Զմմառի վանքի № 85 ձեռագրում տաղն ազատ է օտար տողերից⁴³:
Այս հանգամանքը (նաև դրականությունից հայտնի նման այլ օրինակ-
ներ)⁴⁴ վկայում են, որ պարսկերեն և թուրքերեն կրկնակները տաղին
կցվել են հետագայում և հեղինակի հետ կապ չունեն:

Դատելով բովանդակությունից, ուր գովերգվում է Քրիստոսի ծը-
նունդը, հնարավոր է կարծել, որ տաղը գրվել է ծննդյան որևէ գանձի
համար: Այս տաղին առաջին անգամ հանդիպում ենք Գրիգոր Խլաթեցու
վաղ շրջանի № 8366 գրչագրում: Ընթադրելի է, որ այն եղել է Մխիթար
Այրիվանեցու Գանձարանում, որին նախապես ծանոթ լինելով Գրիգոր
Խլաթեցուն չի ընդօրինակել, ուստի և այն դուրս է մնացել նրա վերո-
նշյալ խմբագրություններից:

Հաջորդ տաղի (4-րդ) հնագույն օրինակը № 4011 Գանձարանն է:
Այստեղ տաղը կազմված է 4 տնից: Հետագա ձեռագրերում այն հան-
դիպում է ընդօրինակված նաև 14 տնով: Ուշագրավ է, որ № 3540, 425
Գանձարաններում, տաղի չորրորդ տնից հետո գրված է. «Յորդորակ ի

⁴² Ձեռ. № 8366, թերթ 4ա—5բ, ձեռ. № 7097, թերթ 136բ—138ա:

⁴³ Մ. Քեչիշյան, Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի, Վիեննա, 1964,
լջ 167:

⁴⁴ Այսպիսի օրինակ է հիշեցնում Գրիգոր Նարեկացու «Գոհար վարդն վառ առե-
ալ...» տաղի նմանությամբ գրված «Աստուածածին» երգը: Այն ունի հետևյալ օտար
կրկնակը.

Թուրանանի զանթէ,

Թուրանանի զանթէ,

Ձանթէ թէ զանթէ (Ձեռ. № 3595, թերթ 61բ):

Գրիգոր վարդապետէ»⁴⁵, իսկ Մատենադարանի № 5951⁴⁶ և Արմաշի վանքի № 219 ձեռագրերում⁴⁷, դարձյալ շորորոդ տնից հետո որոշակիորեն Գրիգորը ներկայացված է որպես հեղինակ՝ «Գրիգորի է սա»։ Գրիգորը ինքնագրով մեզ հասած № 5328 ձեռագրում տաղի երկրորդ մասի մոտ կարդում ենք «փոխէ ձայնն»⁴⁸, որը վկայում է, որ տաղի երկու մասերը երգվել են տարբեր եղանակներով։ Այս նշումներն անկասկած են դարձնում տաղի՝ երկու տարբեր հեղինակների պատկանելի։ Քննությունը ցույց է տալիս, որ առաջին շորս տան հեղինակն է Մխիթար Այրիվանեցին, իսկ շարունակությունը կազմող 10 տներին հեղինակը՝ Գրիգորը։ Վերջինս, ամենայն հավանականությամբ, ինքնագրի է, որի միջամտությունը Մխիթար Այրիվանեցու գանձերին և տաղերին, ինչպես կտեսնենք ստորև, բացառված երևույթ չէ։

Մխիթար Այրիվանեցու այս տաղը իր ներկա վիճակով չունի ծայրակապ։ Նրանից մեզ հայտնի չէ տաղին համապատասխան գանձ։ Աստվածածինն նվիրված տաղը, ինչպես նշեցինք, առաջինը հանդիպում ենք Գրիգոր ինքնագրում Այրիվանեցից հետո խմբագրած № 4011 Գանձարանում, որտեղից էլ եզրակացնում ենք, որ այն փոխառված է Մխիթար Այրիվանեցու անհատական Գանձարանից։

Այս շորս տաղերից բացի, Մխիթար Այրիվանեցու հեղինակության է վերագրված նաև «Տաղ ծննդեան Յիսուսի Քրիստոսի» բանաստեղծությունը, որը Գանձարաններում հանդիպում է անհեղինակ։ Սակայն Արմաշի վանքի № 219 ձեռագրում այն համարված է Տեր Մխիթարի գործ։ «Տաղ ս. Աստուածածինն ի տէր Մխիթարայ»⁴⁹ (սկզբ.— «Աստուածածին մայր լուսոյ»)։ Տաղի ծայրակապը կազմում են այբուբենի «Ա—Ժ» տառերը։ Ուշագրավ է, որ նույն ձեռագրում այս տաղին հաջորդում է Մխիթար Այրիվանեցու «Ս. Աստուածածին կուսին...» տաղի երկրորդ կեսը իբրև հորդորակ «Գրիգորի է սա» նշումով։ Նույն տաղը Մատենադարանի № 423 ձեռագրում վերագրված է Սրիկ Կոստանդինին՝ «Տաղ ի Սրիկ Կոստանդինայ»⁵⁰։ Տաղի հեղինակային հարցը ճշտելու համար մեզ պակասում են մատենագիտական տեղեկություններ։

Զմմառի վանքի XVI—XVII դդ. № 82 ձեռագրում պահպանվող «Մեղայ քեզ Քրիստոս Աստուած ապաւնէն...» սկզբնատողով ապաշ-

⁴⁵ Ձեռ. № 3540, Թերթ 243բ, ձեռ. № 425, Թերթ 304բ։

⁴⁶ Մատենադարան, ձեռ. № 5951, Թերթ 315բ։

⁴⁷ Զ. Թափեմե, Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, էջ 444։

⁴⁸ Ձեռ. № 5328, Թերթ 251ա։

⁴⁹ Զ. Թափեմե, Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, էջ 444։

⁵⁰ Ձեռ. № 423, Թերթ 221ա։

խարութեան տաղին կցված է կաֆա, ըստ որի տաղի հեղինակ պետք է լինի Մխիթար Այրիվանեցին.

«Տաղ ասացեալ Մխիթարի,
Այրիվանաց առաջնորդի,
Աստուածարան վարդապետի,
Որ մականուամբն Գոշ կոչի...» և այլն⁵¹:

Այստեղ Մխիթար Այրիվանեցին շփոթված է Մխիթար Գոշի հետ: Փաստորեն, դարձյալ դործ ունենք նույն կաֆայի հետ, որը կցված է Մխիթար Այրիվանեցու «Ապաշխարութեան» գանձին (տե՛ս վերևում): Տարբերութիւնը միայն նրանում է, որ «գանձ» բառն այստեղ փոխարինված է «տաղով»: Այս երևույթը բացատրում ենք հետևյալ կերպ: Ուշ շրջանի Դանձարաններից մեկում (Զմմառի վանքի № 81 ձեռագիր) Մխիթար Այրիվանեցու «Ապաշխարութեան» գանձին հաջորդում է նշված համանուն տաղը՝ սկզբում ունենալով գանձի համար գրված կաֆան⁵²: Ըստ երևույթին, Մխիթար Այրիվանեցու «Ապաշխարութեան» այդ գանձին հետագայում կցվել է համապատասխան տաղ, իսկ հետո անջատվել նրանից՝ վերցնելով նրա հեղինակի անունը: Այդպիսի ենթադրութեան հիմք է տալիս, օրինակ, Զմմառի վանքի վերոնշյալ № 81 Դանձարանը: Այստեղ նշված գանձն ու տաղը երևան են գալիս միասին, որպես երգային մի ամբողջություն՝ սկզբից ունենալով գանձին համապատասխան կաֆա: Ահա այդ կամ նման մի ուրիշ ձեռագրից է, հավանաբար, օգտվել № 82 ձեռագրի գրիչը՝ իր Տաղարանը կազմելիս, վերցնելով միայն տաղը և կաֆան՝ մասնակի փոփոխութեամբ: Անշուշտ, հնարավոր կլինեի կարծել, թե հենց սկզբից էլ այդ տաղը նշված գանձի մասն է եղել՝ գրված Մխիթար Այրիվանեցու ձեռքով, եթե տաղը չունենար ալիւի ուշ ժամանակների պատկանելու տվյալներ: Մեզ այնպես է թվում, որ նրա հեղինակը Մխիթար Մեղրեցին է, որովհետև այն զգալի նմանութիւն ունի նրա «Մարախլօրեն շուրջանակի» սկզբնատողով և «Մխիթար» ծայրակապով տաղի հետ: Այս առումով ուշագրավ է, որ Մատենադարանի № 7717 ձեռագրում (թերթ 89բ) այդ երկու տաղերը հաջորդում են միմյանց: Ընդ որում «Մարախլօրեն շուրջանակի...» տաղի հեղինակային պատկանելության հարցում սխալ է թույլ տվել Հ. Ոսկանը, որն այն վերագրել է Մխիթար Այրիվանեցուն⁵³: Ձեռագրե-

⁵¹ Մ. Քելիշյան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի, էջ 150, ձեռ. 82:

⁵² Անդ, էջ 134, ձեռ. № 81:

⁵³ Հ. Ոսկյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց ի Վիեննա, հատ. Բ, էջ 1052 (ձեռ. № 1042):

րի ուսումնասիրությունը պարզում է, որ Մխիթար Մեղրեցին է և՛ այդ, և՛ մի քանի ուրիշ տաղերի հեղինակը⁵⁴։

Այսպիսով, հայտնի է դառնում, որ Մխիթար Այրիվանեցու անհատական Գանձարանում եղել են և՛ գանձեր, և՛ տաղեր։

Այժմ, երբ ունենք բավարար տեղեկություններ նրա Գանձարանի բովանդակության մասին, կարող ենք անդրադառնալ Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի և տաղերի հարաբերությանը՝ գանձարանային համակարգի առումով, որը և ցույց կտա նրա Գանձարանի բնույթը։

Ինչպես հայտնի է, Գանձարան-ժողովածուներն իրենց վերջնական տեսքը ստանալուց առաջ անցել են զարգացման երկար ուղի, որը մինչև օրս ուսումնասիրված չէ։ Հայտնի է միայն, որ նախնական շրջանից հետո Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրությամբ ստեղծվեցին որոշակի համակարգ ունեցող Գանձարաններ։ Այստեղ, որպես կանոն, նյութերը դասավորված են ըստ եկեղեցական տոնական կարգի, ամեն տոնին նվիրված է մեկ գանձ, իսկ այդ գանձին կցված է մի տաղ՝ իր հորդորակով, հաճախ էլ մեղեդիով։

Նդել են Գանձարաններ, որոնց մեջ տեղ են գտել կամ միայն գանձեր, կամ էլ գանձեր և տաղեր, բայց գանձերը զետեղված են եղել Գանձարանի սկզբի մասում, իսկ տաղերը՝ վերջում։ Հանդիպում են նաև այլ սկզբունքով կազմված Գանձարաններ⁵⁵։

Իսկ ինչպիսին է եղել Մխիթար Այրիվանեցու Գանձարանն այս առումով։

Գանձարանների ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի հիմնական խումբը չունի իր համակարգին համապատասխան տաղեր, ուստի չենք կարող մտածել նրանց փոխառնչության մասին։ Նրա անհատական Գանձարանը, սակայն, պատկանել է Գանձարանների այն խմբին, որտեղ գանձերից բացի եղել են և տաղեր, զետեղված վերջում։ Դրանք վերոնշյալ «Վասն արհնութեան նորակերտ գրոց», «Վասն պատկերաց սրբոց», Քրիստոսին և Աստվածածնին նվիրված չորս բանաստեղծություններն են։ Նշվածներից վերջին երկուսը գրված լինելով տերունական գանձերին կից երգելու համար, չունեն իրենց համապատասխան գանձերը։

Ինչ վերաբերում է այդ Գանձարանում գտնվող օրհնության երկու երգերին՝ «Վասն պատկերաց սրբոց» և «Վասն արհնութեան նորակերտ

⁵⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 3987, Թերթ 229—331, Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց, հատ. Գ, էջ 445 (ձեռ. 1086)։

⁵⁵ Ա. Քլոշկեյշան, Գրիգոր Նարեկացու գանձերն ու Գանձարանների սկզբնավորումը («Բանբեր Մատենադարանի», № 10, Երևան, 1971, էջ 58—59)։

գրոց», ապա դրանք, մասամբ կապվելով գանձերի հետ, մեր առջև բացում են մեկ այլ ուշագրավ երևույթ, կարոտ հատուկ բացատրության:

Մխիթար Այրիվանեցու «նորակերտ գիրք օրհնելոց» գանձը (ձեռ. № 4844) այլ ձեռագրերում (ձեռ. № 6529, № 4011, № 3540) ունի իր համապատասխան («Վասն արհնութեան նորակերտ գրոց») տաղը: Առավել ուշագրավ է այն, որ այս նույն ծեսի համար Մաշտոցներում Մխիթար Այրիվանեցու անունով կա նաև «Աղոթք նորակերտ գիրք արհնելոց»⁵⁶, որն էլ համոզում է, թե Մխիթար Այրիվանեցին այդ երեք միավորները գրել է որպես մեկ ամբողջության մասեր: Ուստի ճիշտ են Բ. Սարգիսյանն ու Գ. Հովսեփյանը, երբ Մխիթար Այրիվանեցուն են վերագրում գրքի օրհնության այդ կարգավորությունը⁵⁷: Սա հիմք է տալիս մտածելու, որ Մխիթար Այրիվանեցին ունեցել է գանձից և տաղից բաղկացած որոշ միավորներ, բայց ոչ թե տոնական-գանձարանային, այլ ծիսական-մաշտոցյան բնույթով: Իսկ դա ենթադրել է տալիս, որ Մխիթար Այրիվանեցու Գանձարանում պահպանված այդ տաղից բացի, ծիսական բնույթի մյուս տաղի («Վասն պատկերաց սրբոց») համար ևս կարող էր գրված լինել գանձ, իսկ («Արհնութիւն ձիթոյ») գանձի համար տաղ, որպիսիք, սակայն, մեզ հայտնի չեն: Դրանք միաժամանակ հուշում են Մխիթար Այրիվանեցու ստեղծագործությունների մի ուրիշ խմբի հավանական գոյության մասին՝ գրված ծիսական արարողությունների համար: Այդտեղ նա, ըստ երևույթին, օգտագործել է և՛ գանձ, և՛ տաղ, և՛ աղոթք⁵⁸: Հնարավոր է, որ հետագայում երևան գան այդ երևույթը լուսաբանող նոր փաստեր: Իսկ ցայժմ հայտնի նյութերի բացահայտմամբ տեսնում ենք, որ Մխիթար Այրիվանեցուց մեզ հայտնի 21 գանձերի հիմնական խմբում եղել են տերունական, վկաներին, սրբերին նվիրված 19 գանձեր և ծիսական բնույթի 2 գանձեր: Այդպիսի բնույթ են ունեցել նաև նշված երկու երգերը:

Ծիսական բնույթի գանձերի և տաղերի առկայությունը Մխիթար Այրիվանեցու Գանձարանում նրան տալիս է ինքնատիպ տեսք և այդ չորս միավորով յուրովի կապում Մաշտոց ժողովածուների և առհասարակ եկեղեցական ծիսարանների հետ⁵⁹:

⁵⁶ Ձեռ. № 3987, քերթ 229բ:

⁵⁷ Գ. Հովսեփյան, *Խաղրակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մէջ*, էջ 212: Գ. Սարգիսյան, *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեանց ի վեներիկ, հատ. 3*, էջ 445:

⁵⁸ Ուշագրավ է, որ «Գիրք արհնելոյ» աղոթքը ցայժմ հայտնի է միայն երկու ձեռագիր Մաշտոցներից, իսկ սրան համապատասխան գանձն ու տաղը՝ Գանձարաններից:

⁵⁹ Իր բովանդակությամբ եկեղեցի օրհնելու ծիսակատարությանն է համապատասխանում Մխիթար Այրիվանեցու «Որդոց և Թոռանց սրբոյն Գրիգորի Հայոց հայրապետի»:

Այսպիսով, Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի ընդհանուր ծայրահասակի բացահայտումը հնարավորութիւն է ընձեռում գտնելու այն հնագույն ձեռագիրը, որտեղ համեմատաբար անաղարտ են պահպանվել նրա երբեմնի Գանձարանի նյութերը՝ հեղինակային դասակարգմամբ: Քննութեան համար հիմք ընդունելով հատկապես № 4011 Գանձարանը, ինչպես նաև նրա մեջ պահպանված Մխիթար Այրիվանեցու և Գրիգոր Խլաթեցու վկայութիւն-հիշատակարանները, մենք կարողանում ենք վերականգնել Մխիթար Այրիվանեցու 1286 թվականին ստեղծած անհատական Գանձարանի մոտավոր պատկերը, ինչպես նաև ճանաչել ու գտնել Մխիթար Այրիվանեցու վկայված 21 գանձերը, 4 տաղերը և վերականգնել նրանց երբեմնի հաջորդականութիւնը հեղինակային կորած ինքնագրում: Հայտնի է, որ գանձերի այսպիսի քանակը (21 գանձ), հատկապես, երբ դրանք ընդգրկում են տերունական, սրբերի և վկաների նշանավոր տոներն ու ունեն տոնական կայուն շարք, իրավունք են վերապահում այն պարունակող ժողովածուն կոչելու Գանձարան: Ուստի, բացահայտվում է նաև այն, որ Մխիթար Այրիվանեցու ժողովածուն իրենից ներկայացրել է գանձերից բաղկացած մի ամբողջական ստեղծագործութիւն, Գանձարանի լավագույն օրինակ, որը լիովին ի վիճակի է եղել բավարարելու ժամանակի պահանջները: Այդ գիտակցութիւնն ունեցել է հենց ինքը՝ հեղինակը, որի մոտ հանդիպում ենք «Գանձարան» բառի առաջին հիշատակութիւններից մեկին: Իր «Որդոց և թոռանց սրբոյն Գրիգորի հայոց հայրապետի» գանձում նա գրում է.

Այս շարք շղթապէս,
Յայս Գանձարանէս
Քեզ երես տեսնէս:
Այս զահ փըղոսկրես,
Ակնելով պէս-պէս,
Հարսն քեզ հլնէս⁶⁰:

Գանձասացը քաջ գիտակցել է իր Գանձարանի արժեքը, բայց և մտածել ավելի լիարժեք ժողովածուի մասին: Այդ է վկայում նրա հիշատակարանն ու ծայրակապային նախադասութիւնը, ուր ավանդում է հաջորդներին՝ լրացնելու, ամբողջացնելու իր Գանձարան-ժողովածուն: Նրա այս ավանդը տեսնում ենք իրագործված հատկապես նորագույն շրջանը բնորոշող Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրութիւններում:

գանձը, որը Գանձարաններում հայտնի է «Կաթողիկէ կեկեղեցոյ» անունով: Հետաքրքիր է, որ այն հանդիպում է Մատենադարանի № 953 ձեռագիր Մաշտոցում՝ համառոտված և օգտագործված այդ ծեսի ժամանակ:

⁶⁰ Ձեռ. № 428, Թերթ 227բ:

Մխիթար Այրիվանեցու Դանձարանը մեծ հռչակ է ձեռք բերել Այրիվանքի շրջակայքում և ապա նրա սահմաններից դուրս, հասնելով Վասպուրական և ալուր։ Առաջին անգամ բացահայտվող վերոբերյալ փաստերից հայտնի դարձավ, որ Այրիվանեցու Դանձարանի նյութերը ամբողջությամբ կան միայն XIV—XV դարերի բանաստեղծ, մատենագիր Գրիգոր իւրաքանչիւր կազմած համահավաք Դանձարաններում, որով սահմանադատվում են Դանձարանների զարգացման հին և նոր շրջանները։ Խորանալով այս հարցում, տեսնում ենք, որ Մխիթար Այրիվանեցու Դանձարանն է հանդիսացել այն հիմքը, որի վրա Գրիգոր իւրաքանչիւր ստեղծել է իր նոր խմբագրութունները, իսկ նրան էլ հետևել են հաջորդ դարերի Դանձարաններ խմբագրողները։

Գրիգոր իւրաքանչիւր խմբագրած շորս ինքնագիր Դանձարանների (№ 8366, 6529, 4011, 5328) քննութունը հնարավորութուն է ընձեռում ոչ միայն վերականգնելու Մխիթար Այրիվանեցու Դանձարանը և վեր հանելու նրա դերն ու նշանակութունը Գրիգոր իւրաքանչիւր խմբագրութուններում, այլև ճշտելու, ամբողջացնելու Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի բնագրերն ու նրանց միավորների քանակը։

Հաջորդ պատմության սկիզբը բացում է № 6529, 4011 Դանձարաններում գտնվող Գրիգոր իւրաքանչիւր այն հիշատակարանը, որտեղ նա հայտնում է, թե ինքը, այդ հիշատակարանը գրելուց 26 տարի առաջ, ծանոթ է եղել Մխիթար Այրիվանեցու որոշ գանձերին և շարունակ երազել է լինել մեծ գանձագրի ապրած վայրերում։ Ի վերջո, նրա իղձը կատարվել է։ Լինելով Այրիվանքում, նա տեսել և ընդօրինակել է Մխիթար Այրիվանեցու գանձերը, գրված այդ այցելութունից 100 տարի առաջ⁶¹։

Պետք է նկատել, սակայն, որ Գրիգոր իւրաքանչիւր Այրիվանքում կատարած ընդօրինակութունն էլ մեզ չի հասել։ Վերոնշյալ 4 Դանձարանների քննութունը ցույց է տալիս, որ դրանք ներկայացնում են Գրիգոր իւրաքանչիւր գանձարանային աշխատանքների երկու տարբեր շրջանները։ Նախ՝ մինչև 1387 թվականը, այսինքն՝ Այրիվանք կատարած

⁶¹ Հիշատակարանի թերի տվյալները լրացնում են նույն Դանձարանում պահպանված Գրիգոր իւրաքանչիւր երկու հիշատակագրութունները, որոնցում որոշակիորեն նշվում է, որ նա Այրիվանքում եղել է 1387 թվականին և տեսել է Մխիթար Այրիվանեցու 1286 թվականի կազմած Դանձարանը։

ուղևորութիւնը (№ 8366) և ապա՝ դրանից հետո (№ 6529, 4011, 5328): Առաջին շրջանի արգասիքը № 8366 ձեռագիրն է, գրված է Յիպնական-քում՝ Գրիգոր Խլաթեցու կողմից: Ձեռագիրն ունի գլխավոր հիշատակարան, որը, սակայն, թերի է: Պահպանվել են ձեռագրի գրչի անվան երկու տառերն ու գրչության թվականի առաջին տառը: Այն ներկայացնում է հետևյալ պատկերը. «Գրեցաւ... Աստուածատուր քահանայի, ձեռամբ Գր[իգոր] պիտակ անուն բանի խըն... վանս Յիպնայ՝ ընդ հովան[եաւ ամե]նազօր Սուրբ Նշանի, ի Պ... Թրականութեանս Հայրի...»⁹²: Այստեղից երևում է, որ ձեռագրի ընդօրինակութիւնը կատարված է 1351 [«Պ»] թվականից հետո, բայց որոշակի ե՞րբ, հայտնի չէ: Ձեռագիրն ունի խճողուն տեսք, բովանդակում է տարբեր հեղինակների պատկանող 50 գանձեր: Դրանցից անճանաչելիորեն աղավաղված և խեղաթյուրված են հատկապես Մխիթար Այրիվանեցու գանձերը, որոնց թիվը հավասար է 13-ի: Ինչպես հայտնի դարձավ Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի վերականգնված բնագրերից, նրանք բոլորն էլ անխտիր կազմված են 10-ական տներից՝ ըստ որի և ծայրակապային 10-ական տառերից: Համեմատելով դրանք № 8366 ձեռագրում ընդօրինակվածների հետ, տեսնում ենք, որ այստեղ (№ 8366) յուրաքանչյուր գանձից պակասում է առնվազն 5—6 տուն: Հանգամանալից քննութիւնը ցույց է տալիս, որ այդ պակասութիւնն արդյունք է ոչ թե մտածված կրճատումների, այլ աղավաղված նախահիմքի: Սխալ են կատարված նաև գանձերի մեծ մասի տնատումները, որով և ավելի անհասկանալի են դարձել ծայրակապերի արտահայտած իմաստները:

Այդ աղավաղումների մասին մոտավոր պատկերացում տալու նըպատակով, այստեղ առանձին աղյուսակով տալիս ենք Մխիթար Այրիվանեցու վերոհիշյալ 13 գանձերի ճշգրտված սկզբնատողերը՝ իրենց ծայրակապերով, ապա համապատասխան (աղավաղված) ծայրակապերը № 8366 ձեռագրից: Նկատենք, որ ծայրակապերի զուգորդումից ավելի ցայտուն է երևում աղավաղումների ընդհանուր պատկերը:

⁹² Ձեռ. № 8366, թերթ 212բ: Տե՛ս հրատարակված՝ Լ. Խաչիկյան, Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1967, մասն 2, էջ 1425:

Ըստ Մխիթար Այրիվանեցու		Ըստ Գր. Խլաթեցու (ձեռ. № 8366)
Սկզբնատողեր	Ծալրակապեր	Ծալրակապեր
1 Բարձրեալ ահաւոր...	Բայիւ երգել	Տիւ հօ (21ա—23բ)
2 Համադրական...	Հինգտասան	Նգլտաս (24բ—29ա)
3 Բարձրեալ անքնին...	Բան քարոզից	Քարոհի (51ա—54բ)
4 Աստուած կենդանի...	Այրիվանեցի	Իվանսի (56ա—59բ)
5 Երգս յաւերժական...	Երևանեցի	Անիեպիա (61բ—64բ)
6 Վայել է քոյին...	Վէշտասանք է	Շոտար (67ա—68բ)
7 Համադրական հօր...	Հայցէ սիրով	Իերմով (89ա—91բ)
8 Ձահեղ դանքնին...	Ձալկասորդք	Անտար (108ա—110բ)
9 Տէր տէրունական...	Տէրունական	Յնաս (115ա—117բ)
10 Տաճարդ երկնային...	Տանից ասել	Տտաւի (138ա—140բ)
11 Խորհուրդ անքնին...	Խորհրդոցն	Տէրդո (141բ—145ա)
12 Ի սկզբան էիդ...	Ի փառս տեառն	Ակոսաս (156ա—158բ)
13 Սուրբ երրորդութիւն	Սարգիս գրիշ	Գիս իթշ (180ա—183ա)

Ուշագրւում է նաև հետևյալ պարագան: Գրիգոր Խլաթեցին այդ թերի դանձերից մի քանիստմ ավելացրել է տողեր և նույնիսկ ամբողջական տներ: Օրինակ, «Սրբոց թարգմանչացն Սահակայ և Մեսրոպայ» գանձի վերջից նա բավարարվել է ընդամենը մի քանի տող լրացնելով (դրա համար օգտագործելով Մխիթար Այրիվանեցու գանձերից որոշ նախադասութիւններ), իսկ «Բուն բարեկենդանին» գանձի վերջից՝ երկու տուն (սկզբնատողերն են «Ի քառասնորդի...» և «Աստուծոյն մեր յոյս»)⁶³:

Համեմատելով № 8366 Գանձարանը Գրիգոր Խլաթեցու 1387 թվականից հետո կազմած Գանձարանների հետ (№ 6529, 4011, 5328), տեսնում ենք, որ այստեղ նշված աղավաղումներն ու միջամտութիւնները բացակայում են: Ճիշտ է, այդ գանձերն էլ ունեն աղավաղումներ, սակայն դրանք սոսկ վրիպակներ են և կապ չունեն № 8366 ձեռագրում առկա աղավաղումների հետ: Կան նաև գանձերի տրոհումներ, սակայն դա էլ կատարված է հատուկ և հասկանալի սկզբունքով:

Ի տարբերութիւն № 8366 ձեռագրի, Խլաթեցու № 6529, 4011 ձեռագրերում առկա են Մխիթար Այրիվանեցու Գանձարանի հիշատա-

⁶³ Ձեռ. № 8366, թերթ 64-րդ: Այդ միջամտութիւնների մի մասը նա հետագայում օգտագործել է իր սեփական գանձերի մեջ: Այդպիսիներից է Աւագ երկուշաբթի Ի Դրիգոր վարդապետէ» գանձի վերամշակված օրինակը, ուր առկա է № 8366 ձեռագրում գտնվող Մխիթար Այրիվանեցու «Բուն բարեկենդանին» գանձի մեջ մուծված «Աստուծոյն մեր յոյս» սկզբնատողով տունը (ձեռ. № 8366, թերթ 64-րդ, ձեռ. № 3540, թերթ 143ա—146բ):

կարանն ու Գրիգոր հլաթեցու՝ Այրիվանքի այցելությամբ ստացված տեղեկությունների հիման վրա գրված հիշատակարանները:

Ահա, այս և այլ փաստեր հավաստում են, որ № 8366 ձեռագիրը Գրիգոր հլաթեցին ընդօրինակել է ավելի վաղ, քան 1387 թվականը, երբ դեռ չէր օգտվել Մխիթար Այրիվանեցու ինքնագիր ժողովածուից: Սրանով ճշտվում է № 8366 ձեռագրի գրչության ժամանակը. այն ցայժմ դիտվում է որպես XV դարի ժողովածու⁶⁴, իսկ այժմ կարող ենք նրա ընդօրինակության ժամանակը որոնել 1387 թվականից առաջ ընկած տասնամյակներում: Նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ Գրիգոր հլաթեցին, համաձայն իր հիշատակարանի, 1387 թվականից 26 տարի առաջ է ծանոթ եղել Մխիթար Այրիվանեցու գանձերին, «եւ յայնմ արէ յոյժ» ցանկացել է տեսնել գանձագրի ապրած վայրերը, կարող ենք ենթադրել, որ այդ ժամանակ արդեն, նրա ձեռքի տակ գտնվել է № 8366 ձեռագիրը կամ նրա նախահիմքը, որը մեզ տանում է դեպի 1360—1361 թվականները: Բայց քանի որ Գրիգոր հլաթեցին ծնվել է 1349 թվականին և չէր կարող 11—12 տարեկան հասակում արտագրել № 8366 ձեռագիրը (մանավանդ, որ այդ ձեռագրում առկա են նաև հենց իր՝ Գրիգոր հլաթեցու մի շարք գանձերը, գրված Մատթեոս Զուղայեցու խնդրանքով), ուստի պետք է կարծել, որ նա, ճիշտ է, 1387 թվականից 26 տարի առաջ ծանոթ է եղել Մխիթար Այրիվանեցու գանձերին, բայց հիշյալ Գանձարանը կազմել է դրանից հետո միայն, մինչև 1387 թվականը:

Ինչպես նկատելի է, Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի վիճակը խիստ անմխիթար է Գրիգոր հլաթեցու կազմած կամ խմբագրած վաղ շրջանի Գանձարանում: Այդ պատկերը, սակայն, փոխվում է 1387 թվականից հետո:

Մխիթար Այրիվանեցու Գանձարանի ավարտից մինչև Գրիգոր հլաթեցու այցելությունը Այրիվանք՝ անցել էր 100 տարի, մի ամբողջ ժամանակաշրջան, որի ընթացքում Գանձարանների կառուցվածքային հարցերը բավականին փոփոխվել էին՝ հաստնացնելով ավելի բարդ և ճոխ համակարգի պահանջ: Այդ ժամանակ Գրիգոր հլաթեցին, ունենալով արդեն Մխիթար Այրիվանեցու կանոնական Գանձարանը, նրա գանձերի տոնական կարգի հիման վրա կազմում է նոր, եկեղեցու բոլոր տոներն ընդգրկող ժողովածուներ: Այդ նպատակով նա օգտվել է նաև ուրիշների գանձերից, տաղերից, հորդորականներից, մեղեդիներից, հաճախ էլ դրանք տրոհելով, վերափոխելով և հարստացնելով իր իսկ հորինած առանձին տներով, կաֆաներով: Դրա հետևանքով է նաև, որ

⁶⁴ Ցուցակ՝ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հատ. Բ, էջ 730:

նրա ձեռքի տակից անցած Դանձարաններում այլևս անհնար է գտնել Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի ամբողջական շարքը և նրա միավորների հեղինակային հաջորդականությունը:

Ձեռք բերելով Մխիթար Այրիվանեցու Դանձարանը, Գրիգոր Խաթեցին նախ ցրել է նրա նյութերը ըստ առանձին միավորների և վերջիններս ներգաշակել ուրիշների գանձերի հետ: Այնուհետև, նա Այրիվանեցու գանձերից ստեղծել է նոր գանձեր՝ իր իսկ հավելումներով, և ապա, մասնատելով մի շարք գանձեր, արհեստականորեն ավելացրել է դրանց թիվը:

Այսպես՝ Գրիգոր Խաթեցին վերցնելով Մխիթար Այրիվանեցու «Պատրոսի Հռովմա հայրապետին և Աբիսողոմայ սարկաւազին» գանձը (ծայրակապ «Վարդայպետի»), բաժանել է երկու մասի: Առաջին ըրստներից ստեղծել է «Սրբոց առաքելոց» (հայտնի նաև «Սոթներորդաւորն...») խորագրով) գանձը՝ «Վարդ» ծայրակապով, իսկ երկրորդ կեսի սկզբում ավելացնելով իր հեղինակած երեք նոր տները, կազմել է երկրորդ գանձը՝ նույն «Դանձ Պատրոսի Հռովմա հայրապետին և Աբիսողոմայ սարկաւազին» (ծայրակապ «Վարդայպետի») խորագրով և դրանք ներկայացրել իբրև Մխիթար Այրիվանեցու տարբեր ստեղծագործություններ:

Նման մի այլ օրինակ է Գրիգոր Խաթեցու խմբագրությանը պատկանող Դանձարաններում հանդիպող «Հոգոյն գալստեան» գանձը՝ «Վանիկ ասա» ծայրակապով: Դանձի հեղինակն անհայտ է, իսկ ծայրակապն էլ ոչինչ չի ասում: Հ. Տաշյանը իր ձեռագրացուցակի անվանադրանկում, այս գանձի կապակցությամբ, Հովհաննես Վանականի անվան դիմաց գրում է. «Վանիկա» (Վանակա՞ն), Դանձ հոգոյն գալստեան՝ 436 (ԽՂ): Հմմտ. «Վանական» եպ. Բջնոյ յամի 1358-ի՝ 260»⁶⁵:

Ինչպես ցույց տվեց քննությունը, «Հոգոյն գալստեան» գանձը ստեղծված է Մխիթար Այրիվանեցու նորահայտ «Նորակերտ գրոց արհնելոց է» գանձի տների վերագասավորմամբ և առաջին նախադասությունների ու բառերի փոփոխություններով: Փոփոխության հեղինակը, կարծում ենք, Գրիգոր Խաթեցին է, որովհետև քննվող տարբերակը առաջին անգամ հանդիպում է նրա խնդրագիր № 5328 Դանձարանում և այդ խմբագրությանը պատկանող ուրիշ Դանձարաններում: Հավանական է, որ նա «Նորակերտ գրոց» գանձը դիտելով որպես ծիսական գանձ, դուրս է թողել իր խմբագրած Դանձարաններից և նրա փոխարեն ստեղծել

⁶⁵ Հ. Տաշյան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանցի վիճենա, էջ 1129:

ներանից ձևած «Հոգոյ գալստեան» տերունական գանձը՝ ոչինչ չհուշող «Վանիկ ասա» ծայրակապով:

Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի բնագրային փոփոխություններից բացի, ինչպես նշեցինք, Գրիգոր Խլաթեցին զբաղվել է նաև նրա գանձերի տրոհումներով: Այս հղանակով նա հնարավորություն է ունեցել բոլոր տոներն ընդգրկող իր նոր Գանձարաններում լրացնելու գանձերի պակասը: Հետաքրքիր է նկատել, որ շնայած գանձերը մասնատումների են ենթարկվել ոչ Մխիթար Այրիվանեցու կողմից, սակայն դրանք կարծես թելադրված են հենց հեղինակից: Նա նույն գանձի մեջ ընդգրկելով թեմայով միմյանց հետ առնչվող երկու տարբեր տոների նյութեր, դրանով իսկ յուրովի իրավունք է վերապահել կոտորակման: Հավանաբար այս է պատճառը, որ Գանձարաններում առհասարակ կոտորակման են ենթարկվել հիմնականում Մխիթար Այրիվանեցու գանձերը: Տրոհված գանձերից տերունականները երգվել են նույն տոնի տարբեր օրերին, իսկ սրբերինը և վկաներինը՝ երկու առանձին տոների ժամանակ: Օրինակ «Մենդեան ճրագալուցին» գանձը բաժանվելով երկու մասի՝ երգվել է ծննդյան առաջին, երկրորդ կամ հինգերորդ, վեցերորդ օրերին, իսկ «Համալրէն թագաւորաց» գանձը՝ նաև «Թէոդորոս թագաւորին» նվիրված տոնին:

1387 թվականից հետո Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրած առաջին Գանձարաններում (№ 5328, 4011) տրոհվել են Մխիթար Այրիվանեցու 8 գանձերը: Սկիզբ առնելով Գրիգոր Խլաթեցուց, Այրիվանեցու գանձերի մասնատումները շարունակվել են հաջորդների կողմից, որոնք, նույն օրինակով, մասերի են բաժանել ևս 7 գանձեր: Թե ինչպիսին է այս տրոհումների մոտավոր պատկերը, դա երևում է հավելվածում տրված աղյուսակից: (Տե՛ս հավելված № 4): Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի բնագրերի ամբողջականութունը վերականգնելու նպատակով աղյուսակում տալիս ենք ոչ միայն Գրիգոր Խլաթեցու (№ 4011, 5328), այլև նրա հաջորդների կողմից կատարված մասնատումները (№ 4844, 424): Այսպիսով, Գանձարաններում Մխիթար Այրիվանեցու 21 գանձերից մասնատման են ենթարկվել 14-ը: Սրանցից սրբերին և վկաներին նվիրված որոշ գանձեր անջատվելով բուն խորագրից, ստացել են նաև նոր խորագրեր: Օրինակ. «Որդոց և թոռանց սրբոյն Գրիգորի հայոց հայրապետի» գանձի երկրորդ մասը ստացել է «Գանձ կաթողիկէ եկեղեցւոյ» խորագիրը, «Համալրէն կուսանաց և մարտիրոսացը»՝ «Համալրէն կուսանաց» և «Համալրէն մարտիրոսաց»: Այս հանգամանքը հետագայում գրիչներին և գանձերից օգտվողներին զրկել է դրանք որպես մեկ գանձի բաղկացուցիչ մասեր դիտելու հնարավորությունից: Վերջինիս նպաստել են նաև տրոհումից աղավաղված և իմաստազրկված

ծայրակապերը: Տրոհման հետևանքով տուժել է հատկապես վերոնշյալ «Սրբոյն Գրիգորի հայոց հայրապետի» գանձի ծայրակապը: Նորագույն շրջանի Դանձարաններում գանձի առաջին մասը՝ «Կաթողիկէ եկեղեցւոյ» խորագրով, ստացել է «Տառեցի», «Տաւեցի», «Տաաւեց», «Տաաւցի», «Տաւեցի» ծայրակապային տառախմբերը, իսկ երկրորդ՝ «Գանձ որդոց և թոռանց սրբոյն Գրիգորի հայոց հայրապետի» մասը՝ «Նսիացալ», «Նիացալ», «Նիցով», «Նիցենլ» ծայրակապերը⁶⁵: Գանձի այս աղավաղված ծայրակապերը բանասիրութեան մեջ դիտվել են որպէս Մխիթար Այրիվանեցուն տրված հատուկ անուն: Օրինակ, Հ. Աճառյանը գրում է. «Էբբե գանձասաց կրում է նաև Երևանցի, Տաւեհցի, Տաւեցի, Տաւեցի անունները. կամ պարզապէս Տեր Մխիթար»⁶⁷: Իրականում դրանք աղավաղումներ են: Դրա փայլուն ապացույցը գանձի անաղարտ,

⁶⁵ Անհարկի շէր լինի այստեղ, փորը-ինչ մանրամասն ցույց տալ աղավաղումների մոտավոր պատկերը: Վերջները նշվածներից «Տառեցի» ծայրակապը: Այն ստացվել է «տա» տառերով սկսվող հատվածներից, որոնք գանձում կազմում են մեկ տուն, բայց այստեղ սխալ տեստման հետևանքով առանձնացվել են «ա»-ն և «ւ»-ն գանձից պահպանված ծայրակապային տառերն են: «Ե» ծայրակապային տառը ներկայացնում է գանձի «Յրգևա կոյս անրիծ» սկզբնատողով նախավերջին տունը, որն այստեղ տրոհման հետևանքով պետք է լինի գանձի երկրորդ՝ «Որդոց և թոռանց սրբոյն Գրիգորի» մասում: «Յ» ծայրակապային տառով սկսվող տունը՝ «Յուցեալ Սագաշէն» սկզբնատողով «Թարգմանչաց» գանձի վերջին տունն է և սխալմամբ միացվել է այս գանձին: «Ի»-ով սկսվող տունը դարձյալ անհարազատ է գանձին, ուստի գանձի առաջին մասը բաղկացած պետք է լինի միայն ծայրակապային երեք տներից՝ «Տաւն»:

Գանձի երկրորդ մասի «Նիացալ» ծայրակապը առաջացել է հետևյալ կերպ. ծայրակապային երրորդ տառը՝ «Ա» կազմում է երկրորդ «Ի» տան մի մասը, այսինքն կատարվել է սխալ տեստում: Նման սխալի հետևանք է և ծայրակապային «Ս» տառը, որով սկսվող տունը մասն է «Յ» սկզբնատառով սկսվող տան: «Ա» և «Է»-ն գանձի երկու տներն են, որոնց միջից պակասում են «Ս» և «Ե», այն է՝ «Սախնպատ լերին» և «Յրգևա կոյս անրիծ» սկզբնատողով տները, որոնցից վերջինը, ինչպէս ասացինք, միացած է գանձի առաջին մասին:

Ահա այս տիպի աղավաղումներ են նաև գանձի ծայրակապերի մնացած ձևերը: Քնականորեն, նշված աղավաղումներով գանձի առանձին մասերը հնոացել են միմյանցից և դիտվել որպէս ինքնուրույն միավորներ: Այլ է պատկերը այն Գանձարաններում, ուր ծայրակապերից թեկուզ մեկը պահպանել է իր նախկին ուղիղ ձևը: Նման պատկեր ունի Մատենադարանի № 5521 Գանձարանը: Այստեղ ևս գանձը տրոհված է մասերի, օակայն երկրորդ մասը ունի «Նից ասել» ճիշտ ծայրակապը: Դա արդեն հիմք է տվել գրչին, գանձի երկու մասերը դիտելու որպէս մեկ ամբողջութիւն: Այդ կապակցութեամբ նա գրում է. «Այս գանձի առաջը «Տաւար երկնային է», «Տաւեց ասել» կու կապէ: Տուն գիրն և Այրն և Կանն: Յեկեղեցւոյ գանձն է գրած» (թ. 261բ): Ապա հաջորդ էջում փորձում է հիմնավորել իր ենթադրութիւնը գանձի բովանդակութեամբ. «Եւ զլուսաւորին և զորդոսն և զթոռանսն ի զարդ հարսին եկեղեցւոյ է համարէր Էրևանցին» (թ. 262ա):

⁶⁷ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, 1946, հատ. 3, էջ 376:

ամբողջական վիճակն է՝ պահպանված հնագույն շրջանի Գանձարան-
ներում, ուր այն ունի «Տաւնից ասել» ծայրակապը: Ահա համապատաս-
խան տողերը՝ հնագույն համարվող № 4068 Գանձարանից.

Տաճար երկնային...
Աստանաւր յայտնեալ...
Իրա անդր ի պղծոց...
Նոր թագ պետական...
Ի յայսմ ի ծառէս...
Ցընծա զուարճական...
Այսաւր հրաշալի...
Սաինպատ լերին...
Երգեա կոյս անբիծ...
Լուսատուն բանին...

Մասնատման հետեւանքով «Համարէն կուսանաց և մարտիրոսաց»
գանձի «Ի փառս տեառն» ծայրակապը տրոհվելով մասերի, առաջին
կեսում տվել է «Ի փապրս», «Ի փառուսաս», «Ի փառասաս», «Ի փառ-
սաս», իսկ երկրորդ կեսում՝ «տեաշն», «տիեահն» ձևերը:

Նման աղավաղման է ենթարկվել նաև ծաղկազարդին նվիրված
«Հայցէ սիրով» ծայրակապը և այլն: Չպիտի մոռանալ նաև այն, որ
տրոհումներից տուժած գանձերի աղավաղումներն ավելացել են նաև
ընդօրինակման ժամանակ գրիչների թույլ տված սխալների պատճա-
ռով: Ամենափոքր վրիպակից անգամ աղճատվել, իմաստազրկվել են
գանձերի ծայրակապերը: Նորագույն շրջանի Գանձարաններում այդպիսի
վիճակում է օրինակ «Բուն բարեկենդանին» գանձի «Երեւանեցին» ծայ-
րակապը: Այն Գանձարաններում ունի «Երեւէնեցի», «Երամեցին»,
«Երեւէանեցին», «Երեւանեցին», «Երգանեցին» ձևերը: Ուստի հասկա-
նալի է, որ դրանց կարգավորումով միայն կարող էր երևան գալ Մխի-
թար Այրիվանեցու գանձերի նախկին, հեղինակային տոնական շարքը:
Հենց այս եղանակով էր, որ հայտնաբերվեց Մխիթար Այրիվանեցու
գանձերի և նրա Գանձարան-ժողովածուի մասին որոշակի պատկերա-
ցում տվող ընդհանուր ծայրակապը, որը ցարդ վրիպել էր մասնագետ-
ների ուշադրությունից: Խոսքը՝ Մխիթար Այրիվանեցու մի շարք գան-
ձերի ծայրակապերի գումարով ստեղծվող ամբողջական և իմաստավոր
ծայրակապային (ակրոստիքոսային) պարբերության բացահայտման
մասին է, որի շուրջը խոսեցինք վերևում:

Նշված աղավաղումների կարգավորումով պարզվեց նաև, որ Գան-
ձարաններում ցրված և հաճախ որպես առանձին միավորներ դիտվող
Մխիթար Այրիվանեցու 14 գանձերը կազմված են նրա համապատաս-
խան գանձերի տարբեր մասերից և արհեստականորեն ավելացնում են

այդ գանձերի քանակը՝ 21 միավորից հասցնելով 35-ի: (Տե՛ս հավելված № 4ա, բ, գ):

Հին և նոր շրջանների Գանձարանների համեմատությունից երևան են գալիս նաև Դրիգոր իսլաթեցու խմբագրական այն աշխատանքները, որոնք կապված են նախորդ շրջանի գանձերի տաղաչափության, հանգավորման հետ: Սակայն Մխիթար Այրիվանեցու գանձերը, նախապես արդեն լինելով չափաբերված և հանգավորված, այս առումով համարյա փոփոխության չեն ենթարկվել: Ավելին, պետք է կարծել, որ հենց այդ գանձերի տաղաչափական արվեստի ազդեցության տակ Դրիգոր իսլաթեցին «Առեալ դառաջնոց երգեալ Գանձարանսն և յամենեցունցն դհամեղարանսն և դբաղցրեղանակսն հաւաքեալ՝ սրբագրեաց մեծաւ աշխատութեամբ և ի յոտն հհան: Թէ պակաս բան կայր ի վանկսն՝ յամուցոյց յինքնէ, և թէ աւելի բան կայր, որ հատակոտոր բերեր զվանկսն՝ քերեալ ի բաց հհան»⁶⁸:

Այսպիսով, Դրիգոր իսլաթեցին ձեռք բերելով Մխիթար Այրիվանեցու Գանձարանը, նրա հիմքի վրա ծավալել է իր խմբագրական աշխատանքները և ստեղծել ժամանակի պահանջներին համեմատ ավելի ճոխ համակարգով նոր Գանձարաններ: Հետևապես, Մխիթար Այրիվանեցու Գանձարանն է ընկել Դրիգոր իսլաթեցու խմբագրած Գանձարանների, ուստի և նորագույն շրջանի կանոնիկ Գանձարանների հիմքում:

* * *

Մխիթար Այրիվանեցու չափածո ստեղծագործությունները (գանձեր, տաղեր) արժանի են հատուկ ուշադրության նաև իրենց բանաստեղծական արվեստով: Պետք է նկատել սակայն, որ գանձերի, որպես բանաստեղծության առանձին տեսակի, շուրջը մեր գրականության մեջ ըստ պատշաճին ուսումնասիրություն չի կատարված: Մեր նպատակից դուրս համարելով այս հարցի մեջ խորանալը, ստորև, նախքան Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի վերլուծությանն անցնելը, կփորձենք մի երկու խոսքով ներկայացնել այդ ստեղծագործություններն առհասարակ:

Բանասիրության մեջ գանձերի շուրջը եղած դիտողություններից բխող ընդհանուր եզրակացությունն այն է, որ դրանք արտաքին ձևը փոխած, տաղաչափված ճառեր են: Եվ իսկապես, գանձերը իրենց տեսակի մեջ կանոնական բնույթի չափածո ստեղծագործություններ են,

⁶⁸ Լ. Խաչիկյան, Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Երևան, 1955, մաս 1, էջ 583:

երբեմն ճառախին, քարոզչական, խրատական, երբեմն ներբողատիպ: Նրանց բովանդակությունը, որը հաճախ ընդունել է նաև պատմական երանգ, պայմանավորված է տվյալ եկեղեցական տոնով, նպատակ ունենալով գովերգելու տերունական տոնը, ներբողելու սրբերին, եկեղեցուն իրենց կյանքը նվիրաբերած հայրերին, վկաներին, քարոզելու աստվածասիրություն, բարեպաշտություն և այլն: Ունենալով արտաքին անպաճույճ, միապաղաղ ձև, այս ստեղծագործությունները, դրանով հանդերձ, օժտված են բանաստեղծական խոսքով, որին զուգահեռ է և երաժշտությունը: Դանձերը, տարբերվելով շարականներից, խիստ կանոնական համակարգի շնչ բերվել, ունեցել են ավելի աղատ ու կամավոր ընտրությամբ կիրառություն, գործածության ավելի լայն ոլորտ: Դա որոշակիորեն նպաստել է այն բանին, որ գանձերի մեջ համեմատաբար ավելի շատ են ներթափանցել աշխարհիկ տարրեր: Ուստի պատահական չէ, որ գանձերը հատկապես լայն տարածում են գտնում սկսած XIII դարից, մի ժամանակաշրջան, երբ աշխարհիկ ոգին ավելի էր արմատանում հոգևոր գրականության մեջ:

Մխիթար Այրիվանեցու ստեղծագործությունները ծնունդ առնելով հենց այս ժամանակաշրջանում, ներկայացնում են պատմագրական և գեղարվեստական խոսքի որոշակի արժեք, որոնց վրա և կանգ կառնենք ստորև: Նրա գանձերը ևս, իբրև համաբնույթ հոգևոր երգեր, կոչված են գովերգելու տվյալ տերունական տոնը, ներբողելու սրբերին, վկաներին, քարոզելու հավատապաշտություն և այլն: Դրանց կողքին, Այրիվանեցու գանձերում տրված են նաև պատմական նկարագրություններ՝ քաղված քրիստոնեական եկեղեցու ընդհանուր պատմությունից, նաև հայ ժողովրդի անցյալի քաղաքական, հոգևոր և մշակութային կյանքից:

Այսպես, իր «Գանձ ամենայն սրբոց թագաւորացում» հեղինակը խոսում է քրիստոնեության տարածման մասին Իտալիայում, Իսպանիայում, Հնդկաստանում, Հայաստանում, Վրաստանում, Աղվանքում և այլ երկրներում՝ նկատի ունենալով պատմական իրականությունը: Պատմական հիմքի վրա է դրված «Սրբոց հայրապետացն երեք ժողովոյն» գանձը՝ նվիրված Նիկիայի, Նիքեոսի և Կոստանդնուպոլսի ժողովներին մասնակից հայրապետներին:

Փաստական առումով հարուստ նյութ են պարունակում հատկապես ազգային թեմաներով գրված նրա «Սրբոց թարգմանչացն Սահակայ և Մեսրոպայ», «Սրբոց Հովհաննիսներ», «Կաթողիկէ եկեղեցւոյ», ինչպես նաև «Ամենայն սրբոց թագաւորաց» գանձերը, որոնց համար Մխիթար Այրիվանեցին օգտագործել է հայ պատմիչների երկերը՝ Ագաթանգեղոսից մինչև Վարդան Արեւելցի: Սկզբնաղբյուրների օգտագործման մասին ակնարկում է և հեղինակը, գրելով.

Եւ բազումք որ կան
Ի գիրս պատմական,
Աստ ոչ յիշեցան...⁶⁹

«Որդոնց և թոռանց սրբոյն Դրիգորի» գանձում Այրիվանեցին շա-
րադրելով քրիստոնեութիւն տարածման պատմութիւնը Հայաստանում,
կարողանում է վեր հանել և զնահատել պատմական անձանց իրենց
գործուղութիւններէ մեջ: Բերենք մի խոքրիկ օրինակ Ներսես Մեծին
նվիրված տողերից.

Հայր Հայաստանի,
Սիրող սապղարի,
Անձանոթ հիւրի:
Ի Հայաստանի,
Երկու հաղարի
Վանք սովաւ շինի:

Եւ ի բարձ նըստի,
Յինքն հարիւրի
Իշխանքն Արշակի:
Եպիսկոպոսի
Գաւազան կարգի,
Չորեք հարիւրի⁷⁰:

Անցյալի պատմութիւն հետ միաժամանակ, Մխիթար Այրիվանեցու
գանձերում տեսնում ենք և ժամանակի դեպքերի արձագանքները, ու-
րոնց, հավանաբար, մասնակցել է և ինքը: Դրանից է կաթողիկոսական
աթոռի տեղափոխումը Հայաստան, որը, ինչպես հայտնի է, Այրիվա-
նեցու ապրած ժամանակաշրջանում բավական հասունացած հարց էր
դարձել: Դրա հետ կապված, հեղինակի ցանկութիւնները արտահայտ-
ված են գանձերում տեղ գտած նրա խնդրվածքներում, որոնցից մեկում
կարդում ենք.

Երկուց աթոռոց,
Բափառականոց,
Դարձ տուր աշբրենոց⁷¹:

Հայ ժողովրդի քաղաքական ծանր վիճակի խոր ըմբռնման հետե-
ւանք է նրա խնդրանքը արարչին՝ Վաղարշապատում կրկին հաստատել
կաթողիկոսական աթոռն ու թագավորական գահը.

Աթոռ հաստատի,
Տեառն և արքայի,
Վաղարշապատի:

Յամենայն տեղի
Հայոց մեր ազգի,
Հանդիպիլ բարի⁷²:

Դանձերում արծարծված են նաև հեղինակի հայրենասիրական,
ազգասիրական զգացումները: Բանաստեղծը իր հայրենիքի հետ ապրում

⁶⁹ «Գանձ համորեն թագաւորաց», ձեռ. № 3540, Թերթ 81ա:

⁷⁰ Ձեռ. № 4068, Թերթ 278բ:

⁷¹ Ձեռ. № 3540, Թերթ 205բ:

⁷² Ձեռ. № 427, Թերթ 217ա:

է նրա ծանր օրերը, տառապում իր հալածված և հայրենի ժայռածերպերին ապավինած ժողովրդի վշտով, փրկության ելք որոնում նրան այդ վիճակից դուրս բերելու համար.

Զարթի՛ր, ողորմած,
Զարագո՛ր, գթած,
Ըզբո կեցուցած
Ձազգս մեր կոխած,
Իշխանաց սպառած,
Ֆարքայէ զրկած,

Հացն մեր հանած,
Պաշխարհ վրտարած,
Ի քար խիզանած,
Արդ, դո՛ւ, տէր կենաց,
Ջնոսս փառաք առ,
Տերկիր հայրենեաց⁷²:

Այս տողերում արտահայտված է և բանաստեղծի խուլ բողբոջ՝ ուղղված Աստծուն, որը կարծես չի նկատում, թե ինչ է կատարվում իր ժողովրդի հետ: Սակայն եղած դժբախտությունները, որքան էլ մեծ են դրանք, նրան չեն հուսահատեցնում, նա լավատես է, համոզված ապագայի հաղթանակում.

Արդար ու սրբին
Ազգն ոչ անցանհն,
Այլ թագաւորեն⁷⁴:

Խոսելով դավանաբանական հարցերի շուրջը առաջացած վիճաբանությունների մասին առհասարակ, Այրիվանեցին այդ հիմքի վրա ընդգծում է Հայաստանի հաստատուն դիրքը և ուրախացած բացականչում.

Ցնծա՛ Հայաստան,
Ցանկդ անշարժական,
Ցարդ ևս ուղղական⁷⁵:

Մխիթար Այրիվանեցուն մտահոգել են նաև երկրի ներքին կյանքի դժգույն կողմերը, որոնք արտացոլված են նրա մի շարք գանձերում («Գանձ բուն բարեկենդանին», «Գանձ աւագ հինգշաբաթին», «Գանձ թարգմանչաց Սահակայ և Մեսրոպայ»): Անդրադառնալով սոցիալական հարցերին, նա հասարակության բոլոր դասերին՝ «արքունական, քահանայական և աշխարհական», քարոզում է, հորդորում զերծ մնալ այնպիսի ախտերից, ինչպիսիք են հարստության մոլուցքը, ազահուսթյունը, խեղճերին զրկելը, վաշխառությունը, անազնիվ առևտուրը, ստախոսությունը, հարբեցողությունը, անբարոյականությունը, կախարդությունը և այլն: «Թարգմանչաց» գանձում, թվարկելով հոգևոր դասի ներկայացուցիչներին՝ եպիսկոպոսներին, քահանաներին, սար-

⁷² Ձեռ. № 4068, Թերթ 274 աբ:

⁷⁴ Ձեռ. № 424, Թերթ 37բ:

⁷⁵ Ձեռ. № 3540, Թերթ 205բ:

կավազներին, ցավով ընդգծում է, որ նրանք ևս այլասերվում են: նրանց մի մասը սնահառություն և հպարտության զգացումից մղված թշնամացել են միմյանց հետ, պառակտվել նաև հավատի հարցում: Մյուսները անկում են ապրում բարոյապես՝ ընկնելով մեղկության և հարբեցողության գիրկը: Բանաստեղծի թվարկած բացասական երևույթների մեջ հիշատակվում է նաև գուսանների երգը՝ կապված աշխարհիկ խրախճանքներին մասնակից հոգևորականների հետ.

Սատանայ գերաց
Եպիսկոպոսաց,
Ի բահանայաց
Եւ ի սարկաւոցաց:
Առեալ քայլայաց,
Ի պէս-պէս մեղաց
Ըստ իւր շար կամաց:
Ձկնաբս փրացած
Ի հպարտ մտաց
Եւ սնահառաց:
Իսկ զայլս յոխացած,
Ընդդէմ ընկերաց
Մահ մտարեալ:
Յոմանք բողբոջած,
Բաղումք պոռնկած,
Եւ շատք շնացած:

Եւ այլք մըրահած
Նույլ ժամատեղաց
Սիրող հեշտ կենաց:
Ձոմանս դին արբած
Յօրինաց ի դրաց
Եւ երգս գուսանաց:
Ձայլս երգմահարաց,
Ի ճիշտ վաճառաց,
Եւ սուտ սովորաց:
Ոմանք պատառած
Ի յուղղափառած
Ըստ հերձուածողաց:
Որթդ հօր տնկած,
Խիստ Լմբ մոլորած,
Տուր դարձ ի մեղաց⁷⁶:

Մխիթար Այրիվանեցին միաժամանակ մտահոգված է հասարակության ընդհանուր վիճակը բարելավելու ցանկությամբ: «Ջատիկի ճրագալուցին» դանձում նա բարեխոսում է նրանց համար, ովքեր ազատում են գերիներին, օգնում աղքատներին, պանդուխտներին, օտարներին, խնամում են որբերին, հիվանդներին, բանտարկվածներին⁷⁷:

Ուշագրավ է, որ հեղինակն իրեն դիտում է որպես ժողովրդական քարոզիչ, իր ազգի հոգսերին ու ցավերին մոտ կանգնած անձնավորություն: Որպես ժողովրդական քարոզիչ, նա կամենում է, որ իր ազգի հոգսերն ու ցավերն ամոքելու համար տված խորհուրդները վերաբերեն նաև բոլոր ազգերին.

Պահեսցի ի յականջս ազգաց
Եւ քարոզեցի ի լուր ամենայն ժողովրդոց⁷⁸:

Գանձերից յուրաքանչյուրում բանաստեղծի խնդրանքն է.

⁷⁶ Ձև. № 423, թերթ 110ա:

⁷⁷ Ձև. № 424, թերթ 129ա:

⁷⁸ Ձև. № 3987, թերթ 229բ:

Տալ խաղաղութիւն
 Երկրիս երկնային
 Եւ սէր մարդկային,
 Բխումն պտղին,
 Լիութիւն հացին,
 Աճումն անասնին,
 Յաւելում սիրին⁷⁹:

Նրա բանաստեղծութիւններում, ինչպէս տեսանք, կան նաեւ ժամանակի նշանավոր անձանց անունների հիշատակութիւններ: Այդպիսիք են Լեւոն Բ Թագավորի, Հակոբ Ա Կլայեցու և Կոստանդին Կատուկեցու, Սմբատ Օրբելյան իշխանի մասին եղած տողերը:

Մշակույթի, գրի և գրականութեան նկատմամբ ունեցած Մխիթար Այրիվանեցու առանձնահատուկ սերն արտահայտված է նաև նրա շափածո ստեղծագործութիւններում: Բավական է հիշել նրա գրական երեք խմբի (գանձ, տաղ, աղոթք) բաժանվող ստեղծագործութիւնները՝ «Գանձ Թարգմանչացն Սահակայ և Մեսրոպայ», «Գանձ նորակերտ գիրք արհնելոց է», «Տեսառն Մխիթարայ և բանիբուն վարդապետի ասացեալ վասն արհնութեան նորակերտ գրոց», «Աղոթք, զոր արարեալ է Մխիթար վարդապետի Այրիվանեցոյ»: Հիշյալ գործերում ընդգծելով ընդհանուր մարդկութեան քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքի զարգացման համար գրերի ստեղծման պատմական նշանակութիւնը, դրա հետ շաղկապված ներկայացնում է և հայ ժողովրդի գրերի գյուտի պատմութիւնը, դիտելով այն որպէս ընդհանուր զարգացման մի օրինակաւի երևույթ:

Բանի քարոզեալ,
 Գրեով հաստատեալ,
 Զգործս արէնք եղեալ:
 Զհազար ամ աճեալ,
 Յորքն որ հայր տնկեալ,
 Հազար ուռ բուսեալ:
 Յուռն արմունկ ծաղկեալ,
 Հազար շիտակեալ,
 Եվ ողկուլզ կախեալ:

Պրտուղք հազարեալ,
 Յողկուլզն այն շարեալ,
 Եվ անթիւս աճեալ:
 Մի պլտուղ ճըմեալ,
 Գիւնին որոշեալ
 Ի և Դ համեալ...
 Նոյն շնորհս այն աճեալ,
 Երկիր ծաղկալեալ,
 Զուրտս լըցեալ⁸⁰:

Բանաստեղծը «Սրբոց Թարգմանչացն Սահակայ և Մեսրոպայ» գանձում տալիս է գրերի ստեղծման պատմութեան հանգամանալից նկարագրութիւնը: Նա մասնավորաբար հիշատակում է Մաշտոցի դրժվարին աշխատանքը, Վռամշապուհ Թագավորի ցուցաբերած աջակցութիւնը, Վահրիճի և Դանիելի մասնակցութիւնը, Դանիելյան գրերի ան-

⁷⁹ Զեռ. № 3540, թերթ 85ա:

⁸⁰ Զեռ. № 4844, թերթ 138ա:

օգտակարութիւնը, ապա Մաշտոցի կողմից հայկական, ինչպես նաև վրաց և աղվան գրերի ստեղծումը, նրա ուսուցչական գործունեության ծավալումը Գողթնում և այլուր: Հետաքրքիր է, որ գրերի գյուտի շուրջը խոսակիս, Մխիթար Այրիվանեցին, շեղվելով Կորյունից, վարդան Արեւիկցու և Կարապետ Սասնեցու նմանությամբ գրերի գյուտի տեղը համարում է Բալու քաղաքը: Անդրադառնալով այբուբենի հնչյունական համակարգին, նա անում է ստույգ թվական նշումներ: «Թարգմանչաց» գանձը ամբողջությամբ, իր բովանդակած փաստացի տվյալներով կարող է դասվել հայ գրերի գյուտի շուրջը եղած պատմական սկզբնաղբյուրների թվին:

Գործվանքի, անասելի սիրո խոր զգացումով է տոգորված հեղինակի յուրաքանչյուր տողը՝ նվիրված մեր գրչագրերին, ձեռագիր մատաններին: Ձեռագիրը, գրում է նա, իրենից ներկայացնում է երկնայինի և երկրայինի մի միաձուլլ ամբողջություն.

Որակով երկնային
Նւ ձեռով երկրային,
Որպես հոգի և մարմին⁸¹:

Շատ լավ հասկանալով մշակույթի պահպանման գործում ձեռագրերի խաղացած դերը, նա խնդրում է տիրոջն, ասելով. «Արձանացոյ զսայ ի սուրբ եկեղեցւոյ քոյ՝ իբրև զաշտանակն լուսոյ ի մէջ տաճարին: Մի մեկնեսցի ի սմանէ շնորհք և զօրութիւն քո, որպես ի քո ձեռամբ գրեալ և բերանով քո խօսեցեալ պատգամացն: Այլ յարակայ յամենայն ժամանակի ազդումն եղիցի ի սմանէ, նշանաց արուեստից աստուածականաց»⁸²: Այրիվանեցին աղոթում է ձեռագրերի գրչության, կաշվե կազմերի, արտաքին զարդերի համար (լինեն դրանք պղնձից, երկաթից, թե մարգարիտից): Նա չի մոռանում ստացողին, պատվիրատուին, զրողին, կազմողին, խնամողին, ինչպես նաև այն պահարանը, ուր պահվում է ձեռագիրը, այն տունը, որը նվիրաբերում է ձեռագիրը եկեղեցուն: Այս հանգամանքն ընդգծելի է հատկապես, որովհետև այն իր ժամանակին նպաստել է ձեռագրերը կենտրոնացնելու վանքերին կից ստեղծված մատենադարաններում:

Ինչպես նկատել է Գարեգին Հովսեփյանը, Մխիթար Այրիվանեցու՝ եկեղեցու պատկերներին և գրքերին նվիրված բանաստեղծությունների կապակցությամբ, դրանք հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև ազգագրական և արվեստի առումով, որովհետև հեղինակը այնտեղ խոսում է եկեղեցու պատկերների նկարման, ներկերի ստացման, նորա-

⁸¹ Ձեռ. № 3987, Թերթ 231ա:

⁸² Նույն տեղում:

հարսի արդուզարդի և այլնի մասին: Այդպիսի նկարագիր ունի նաև «Ուրդոց և թոռանց սրբոյն Գրիգորի» գանձը, որը աչքի է ընկնում իր պատմական բովանդակությամբ և գեղարվեստական խոսքի դրսեվորումներով: Ստորև բերում ենք գանձի ազգագրական առումով հետաքրքրություն ներկայացնող հատվածը, որտեղ բանաստեղծը տիրամորը ներկայացնելով նորահարսի, մանրամասն նկարագրում է նրան նվիրաբերող արդուզարդը, նշելով նաև դրանց ստեղծման միջոցները.

Ի բերդկաց վիմոց,
Ակունքս ի շարոց՝
Կո՛յս, քեզ լանջանոց:
[Ոստրէոց] զեռնոց,
Հատ մարգարտանոց՝
Կո՛յս, քեզ բազկանոց:
[Ի] մրջնառիւծոց,
Ե՛լ ոսկե քաղոց՝
Կո՛յս, քեզ գընդանոց:

Ցանծին կենդանոց
Ապրշում թելոց՝
Կո՛յս, քեզ բողանոց:
Սիզական որդնոց,
Շարժական տղոց՝
Կո՛յս, քեզ վառ ներկոց:
Խոտական զեռնոց,
Կազմագործ ճիճոց՝
Կո՛յս, քեզ գլխարկոց...⁸³

Նորահարսի արդուզարդի այս ընդարձակ նկարագիրը հեղինակը վերցրել է իրական կյանքից: Ուշագրավ է, որ այդ զարդարանքները բոլորն էլ ունեն բնական ծագում և, սակայն, ներկայացված են գեղարվեստական այնքան նուրբ ճաշակով, որ իրենց գեղեցկության ու շքեղության մեջ թվում են լոկ բանաստեղծի երևակայություն:

Բանաստեղծական խորը ներշնչանքով է ներկայացված նորահարսի արդուզարդի նկարագիրը նաև «Նորակերտ գրոց աւրհնելոց է» տաղում: Այստեղ արդեն, գրքերը՝ ձեռագրերն են նմանեցվել նորահարսի զարդարանքների, իսկ եկեղեցին՝ նորահարսի: Մխիթար Այրիվանեցին գրում է.

Խնդա խորանդ լուսոյ,
Խորհրդարանդ Աստուծոյ,
Ընկալ զընծայս խորհրդոյ՝
Ձգիրս աւրինաց հաւատոյ:
Այս քեզ շարոց մարգարտոյ,
Եւ գումարտակ քում գըլխոյ,
Նոյն մեհեւանդ քում անթոյ,
Եւ բազկալար դաստակոյ:

Սա մատանի քում կընքոյ,
Եւ գինդ գեղոյ ականջոյ,
Սա տարի գաւտոյ բոյդ միջոյ,
Եւ շաղք հերաց քում հիւսոյ,
Ոսկի խնձոր խաղալոյ
Եւ վարդ ծոցոյդ յարակայ⁸⁴:

Մխիթար Այրիվանեցու գանձերում և տաղերում կան բնական պատկերների գեղեցիկ վերարտադրություններ, որոնք վկայում են բանաստեղծի՝ բնությունը իր շարժման, կենդանության մեջ ընկալելու

⁸³ Ձեռ. № 4068, Բերթ 276բ—277ա:

⁸⁴ Ձեռ. № 6529, Բերթ 3բ:

կարողութիւնը: Այսպես. ծաղկազարդի տոնն է. արթնացած բնութիւնը ուրախութիւն է ապրում, ծառերը ցնծում են, ծափ զարկում, ինչպես շնչավոր կենդանի էակներ: Ուրախութեան մեջ է նաև կենդանական աշխարհը.

Ձի ծառք անտառի,
Տան ծափքս ծափի,
Յընծան բերկրալի:

Լերինք խայտալի,
Ըղխոյս առ մաքի,
Դառնք ի բլրի⁸⁵:

Նրա ստեղծած երևակայական պատկերներն անգամ թվում են իրական, շոշափելի.

Սրովրէք սլանան,
Քրովրէք ցոլանան,
Դողան, հիանան,
Թռչին, վերանան,
Սարսին և մնան,

Հրամանիդ անսան:
Փայլեն բոցանման,
Փայլակն աննման,
Փառաւ հաղթական⁸⁶:

Ճիշտ է, գանձերում նման կտորները շատ չեն, սակայն եղածներն էլ բավական են թարմացնելու, գեղարվեստական շունչ հաղորդելու այդ ստեղծագործութիւններին:

Մխիթար Այրիվանեցու բանաստեղծական խոսքի դրսևորումն է և նրա չափածո հիշատակարանը, որն առանձին տեղ է գրավում մեզ հասած չափածո հիշատակարանների մեջ:

Իբրև բանաստեղծ, Մխիթար Այրիվանեցու կերպարն ավելի ամբողջական է դառնում, երբ խորանում ենք նրա չափածո ստեղծագործութիւնների տաղաչափական և հանգավորման արվեստի մեջ:

Օգտագործելով իր նախորդների կիրառած տաղաչափական ձևերը, կրելով այդ բնագավառում հատկապես Ներսես Շնորհալու ազդեցութիւնը, Մխիթար Այրիվանեցին գանձագրութեան մեջ ստեղծել է բանաստեղծական արվեստի նոր խոսք: Նրա մոտ է, որ առաջին անգամ հանդիպում ենք հանգավորված և կանոնավոր չափերով գրված գանձերի, որով և նա օրինակ է հանդիսացել հետագայի գանձագիր հեղինակների համար: Սակայն, նախքան այդ հարցերին անցնելը, անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալու նրա օգտագործած ծայրակապային արվեստի նոր խոսքին: Ինչպես նկատեցինք վերը, Այրիվանեցին օգտագործելով հանդերձ իր նախորդ և ժամանակակից հեղինակների կիրառած ծայրակապային ձևերը (մեկ գանձի կամ տաղի սկզբնատառերը հոգում են կամ տվյալ տոնի, կամ հեղինակի անունները և կամ այբուբենի «Ա—Բ» տառերը), զարգացրել է այն և ծայրակապերով միմյանց հյուսել մեկ փունջ գանձեր: Դրանով նա ոչ միայն գանձերը

⁸⁵ Ձեռ. № 424, թերթ 102ա:

⁸⁶ Ձեռ. № 3540, թերթ 81ա:

ներկայացրել է որպես մեկ ամբողջական խումբ, այլև ծայրակապերի միջոցով հաղորդել բացառիկ նշանակութուն ունեցող տեղեկություններ իր այդ կարգի աշխատանքների շուրջը: Խորանալով այս հարցում, տեսնում ենք նաև հետևյալը:

Նշված 14 գանձերի ծայրակապերից յուրաքանչյուրը կազմված է 10 հնչյունների միացությունից, որոնք իրենց հերթին հանդիսանում են գանձի տների սկզբնատառերը: Իսկ դրանով պայմանավորված է և տների քանակը՝ յուրաքանչյուր գանձ կազմված է 10 տներից, 14 գանձերը միասին՝ 140 տներից: Դրանցից բացի, ծայրակապային 10 հնչյուններից, իսկ դրա հետ պայմանավորված նաև 10 տներից են բաղկացած «Սարգիս գրիչ», «Վէշտասանք է», «Տէր Մխիթարա» ծայրակապերով գանձերը: «Երրորդ աւուրն գալստեան հոգոյ» գանձի «Տէր Մխիթարա վ» ծայրակապը նույնպես ունի 10 հնչյուն, սակայն ներկայացնում է 8 տուն, որովհետև «Տէր»-ը գանձի սկզբի բառն է՝ «Տէր զաւրութեանց սաբաւօթ բարձրեալ...»: Մնացած գանձերը կազմված են 6—8 տներից, որով Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի տների ընդհանուր քանակը հավասարվում է մոտ 200-ի:

Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի տները շունեն տողերի կայուն քանակ և տատանվում են 30—50-ի միջև: Միջին հաշվով նա գրել է մոտ 7000 տող գանձ: Ինչպես երևում է տողերի քանակից, գանձի տները բավական ծավալուն են, հետևապես և անհարմար առանց դադարի երգելու համար: Իսկ գանձերը, ինչպես հայտնի է, ստեղծվել էին այդ նպատակով: Այս հանգամանքն էլ նկատի առնելով, Մխիթար Այրիվանեցին յուրաքանչյուր երեք տողով ամփոփել է նախադասությունը՝ ստեղծելով ենթատուն տան մեջ: Դա հասկացվում է ոչ միայն նախադասության բովանդակությունից, որոնք գանձերում լինում են երբեմն շատ ճապաղված, այլև ձևից: Այրիվանեցին դա նկատել տալու համար գանձերի առաջին երեք տողերը սկսում է նույնահնչյուն տառերից (լինեն դրանք ձայնավոր, թե բաղաձայն) կազմված բառերով: Այսպես, օրինակ.

Երգա յաւերժական,
Երգեմք բանական,
Երիցդ միական⁸⁷:

*

* *

Խորհուրդ անքնին
Խորք, որ շերտին,
Խանութք անզնին...⁸⁸

⁸⁷ Մատենադարան, ձեռ. № 10050, Թերթ 260ա:

⁸⁸ Ձեռ. № 3540, Թերթ 232բ:

Հետաքրքիր է նկատել, որ նման սկսվածքը ընդհանուր է համարյա բոլոր գանձերի համար: Սրանից տարբեր նպատակներով են օգտագործված համահնչյուն տառերն ու բառերը գանձերի և տաղերի միջին մասում, որոնց երբեմն զուգորդվում է և բառերի իմաստը: Զևի և բովանդակության ներդաշնակության միջոցով արդեն բանաստեղծը փորձում է ավելի հնչեղ դարձնել իր խոսքը, ինչպես.

Սի՛րտ իմ, սասանի,
Սարսափ դիս ունի,
Սակս պիղծ Յուգայի⁸⁹:

Մխիթար Այրիվանեցու գանձերի հիմնական խումբը գրված է միօրինակ տաղաչափությամբ՝ պարզ յամբ-անապեստյան հինգ վանկանի (2+3) ոտքերով: Իրենց տաղաչափական տարբեր ձևերով ուշադրության արժանի են հատկապես նրա «Յարութեան», «Երրորդ աւուրն դալստեան հոգոյ» գանձերը և օրհնության երկու երգերը:

Մխիթար Այրիվանեցին առաջին բանաստեղծն էր, որ գանձերում կիրառեց հանգը, որով այդ ստեղծագործությունները դարձան համեմատաբար ավելի ուրիշ և երաժշտական: Նրա գանձերը գրված են տարբեր հանգերով (տները նույնահանգ են): Պատահում է, որ նույն գանձերում հանգերը կրկնվում են, այդ դեպքում նույնահանգ տները իրար շեն հաջորդում, այլ հանդիպում են երկու-երեք տնից հետո: Օրինակ, «Մենդյան ճրագալուցին» գանձում օգտագործված հանգերի հաջորդականությունը. «ան, ին, հալ, ի, աք, եա, ի»: Բազմահանգ են գրված նաև նրա օրհնության երգերը, իսկ սրանց հակառակ նույնահանգ շարադրանք ունեն «Սուրբ աստուածածին կուսին» և «Աստուած երկնից խոնարհեալ» տաղերը: Սա վկայում է, որ Մխիթար Այրիվանեցին հանգերի կիրառման գործում առաջնորդվել է ստեղծագործությունների ծավալով:

Հետաքրքիր ձևով է օգտագործել հանգը «Յարութեան» գանձում: Այստեղ գանձի առաջին մասերում յուրաքանչյուր 4 տողը կազմում է ենթատուն: Հանգը փոխվում է երկու տողը մեկ, որով մեկ ենթատունը ունենում է երկու տարբեր հանգեր: Սակայն դա կայուն չէ ամբողջ գանձի համար: Որոշ ենթատներ գրված են մեկ հանգով, մինչդեռ պարտադիր, յուրաքանչյուր ենթատունը մեկ փոխվում է հանգը: Այս գանձը ուշադրության արժանի է նաև բանաստեղծական խոսքի այլ գրականորոմներով. ինչպիսիք են «երեկ» և «այսօր» հակադրության ստեղծումը, կրկնակների օգտագործումը, շեշտադրությունը և այլն:

⁸⁹ Նույն տեղում, Թերթ 244ա:

Մխիթար Այրիվանեցու շափածո բոլոր ստեղծագործությունները երգվել են եկեղեցիներում, այդ են վկայում դրանց խազագրված հր-նագույն օրինակները ձեռագրերում: Հիշենք միայն ծայրակապերի մի-ջոցով հեղինակի հայտնած այն կարևոր տեղեկությունը, որը վերա-բերում էր գանձերի այդ խմբի իր իսկ կողմից ձայնագրված լինելուն. «Տէր Մխիթարա վարդապետի բայի երգել հինգոտասան բան քա-րոզից»:

Մխիթար Այրիվանեցու բանաստեղծական արվեստը իր ինքնատիպ ոճով ժամանակին մեծ դեր է խաղացել գանձագրության զարգացման գործում: Նրա գանձերի անմիջական ազդեցության տակ են գրվել Հովհաննես Գանձասացի, Գրիգոր Խլաթեցու, Մատթեոս Զուղայեցու, Առաքել Բաղիշեցու նմանատիպ ստեղծագործությունները, որոնցում առ-կա են ոչ միայն Մխիթար Այրիվանեցու կիրառած շափաբերական ար-վեստի ձևերը, այլև նրա գանձերից վերցրած առանձին բառերի, նույ-նիսկ նախադասությունների բառացի կրկնություններ:

* * *

Այժմ, երբ ուրվագծված է Մխիթար Այրիվանեցու ստեղծագործա-կան կյանքի ընդհանուր պատկերը, որոշակի է դառնում այն մեծ դերը, որ կատարել է նա XIII դարի հայ մշակույթի զարգացման գործում:

Իր հարուստ, բազմաժանր գրական ժառանգությամբ և գիտաման-կավարժական գործունեությամբ Մխիթար Այրիվանեցին հաստատուն տեղ է գրավում միջնադարյան հայ նշանավոր մատենագիրների, պատ-միչների, գանձասաց բանաստեղծների, երգահանների, ինչպես նաև գրչության արվեստի քաջահմուտ երախտավորների շարքում: Ուշագրավ է, որ նշված բնագավառներից յուրաքանչյուրում, շարունակելով իր նախորդների գործը, նա ասել է նոր, յուրովի խոսք, որով և նպաստել է մշակույթի տվյալ ճյուղի առաջընթացին: Նրա պատմական երկասի-րությունը՝ «Նոր պատմութիւնը» ունենալով ժամանակագրական բնույթ, իր նախորդ նման նորաբնույթ ստեղծագործություններից առանձնա-նում է կառուցվածքով, բովանդակությամբ և օգտագործած սկզբը-նադրյուրներով: Առաջին անգամ այստեղ ենք հանդիպում պատմական ընդգրկած ժամանակաշրջանում գործող հայ, վրացի, հույն, պարսիկ, արաբ, սելջուկ, մոնղոլ, հոմեացի թագավորների, իշխանների, կուսա-կալների, կաթողիկոսների, եպիսկոպոսների ժամանակագրական ան-վանացանկերին: Դրանց հետ տրված մատենագիտական ցանկերը մեծ նշանակություն են ստանում հայ մատենագիտության պատմության և

պատմական կարևորություն ներկայացնող խնդիրների լուծման համար: Բնութի, պատահական չէ, որ այս երկը իբրև պատմական սկզբնաղբյուր այժմ էլ իր առանձին տեղն է գրավում մինչև XIII դ. ընդհանուր պատմությունն ուսումնասիրողների համար:

Միջնադարյան հայ մատենագրության բարձր զարգացման վկայանիշ է Մխիթար Այրիվանեցու կազմած բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում հանձնարարելի գրականության ծրագրային ցուցակն ու համապատասխան ժողովածուն՝ «Ճառքնտիրը»: Այս հատորը գործնականում նախատեսված է եղել իբրև ուսումնական ձեռնարկ բարձրագույն դպրոցներում սովորողների համար: Իրականում Մխիթար Այրիվանեցու վիթխարի աշխատանքի շնորհիվ, ժողովածուի ստեղծմամբ, պահպանվել և հաջորդ սերունդներին են փոխանցվել անցյալի գրական հուշարձանների վերականգնված, ամբողջական, լավագույն բնագրերը: Գրանցից շատերը ցայժմ հայտնի բնագրերից հնագույններն են: Ճառքնտիրը իր մեջ ամբարած բնագրերով խիստ կարևոր նշանակություն ունի և միջնադարյան հայկական բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ծրագրերը ուսումնասիրելու առումով:

Հանդես գալով գանձերի իր ժողովածուով, Մխիթար Այրիվանեցին նոր բովանդակություն և բանաստեղծական շունչ է հաղորդել դրանց: Առաջինը կիրառելով հանգավորման և չափաբերական կանոնները գանձագրության մեջ, ապա նորովի օգտագործելով ծայրակապային արվեստը, նա զարգացման նոր աստիճանի է հասցրել գանձագրությունը:

Գրին ու գրականությանը նվիրված նրա ստեղծագործությունների փունջը հեղինակի լուսավորչական հայացքների, այն ժողովրդին փոխանցելու, նրա մեջ ազգային մշակույթի նկատմամբ սեր և գորովանք արթնացնելու նրա փորձերի վառ վկայությունն է:

Իբրև ջերմ հայրենասեր, ժողովրդասեր, առաքելական եկեղեցու դավանանքի պաշտպան, Մխիթար Այրիվանեցին իր ստեղծագործություններով նպաստել է նաև ժողովրդի գոյատևմանը, օժանդակել նրա մղած ազատագրական պայքարին:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Ա խ ու մ բ		Բ խ ու մ բ	
№ 582	№ 6520	№ 3070	№ 9178
Տէր Յակոբ ԺԺ Տէր Կոստանդին ԶԳ կաթողիկոս նստին ԶԼԶ թվին. ԶԼԹ թվին տէր Ստեփաննոս Բ ա մ . առ սովաւ մարցին էառ զՀռոմկայն և զսա գերի տարաւ: Տէր Գրիգոր Անապոլեցի. ԶԼԶ թվին ¹ ,	Տէր Յակոբ ԺԺ Տէր Կոստանդին ԶԳ-կրորդ կաթողիկոս նստի ի ԶԼԶ թվին, Տէր Ստեփաննոս Բ խիկ ի ԶԼԹ թվին տէր Ստե- փան՝ Բ ա մ . առ սովաւ մարցին էառ՝ զՀռոմկայն և զսա գերի տարաւ: Տէր Գրիգոր Անապո- լեցին նստաւ ի ԶԼԼ (1293) թվին ² :	Տէր Յակոբ ԺԺ Տէր Կոստանդին Գ Տէր Ստեփաննոս Բ ԶԳ կաթողիկոս նստաւ ԶԼԶ թվին, Առ սովաւ մարցին էառ զՀռոմ- կայն և զսա գերի տարաւ: Տէր Գրիգոր Անապոլեցին ԶԼԶ ԺԳ Տէր Կոստանդին ԺԳ Տէր Կոստանդին Գ Տէր Յակոբ Անապոլեցի ԶԼԼ աւին ³ :	Տէր Յակոբ Կոստանդին ԺԺ Տէր Կոստանդին Պրեմիսլորն Գ Տէր Ստեփաննոս Հռոմկալեցին Առ սովաւ մարցին էառ զՀռոմ- կայն և զսա գերի տարաւ: ԶԼԶ թվին, Տէր Գրիգոր Անապոլեցին Տէր Կոստանդին Կիւսարացին Տէր Կոստանդին Լամբրոնացին Տէր Յակոբ Սրբեցին ԶԼԵ թվին ⁴ ,

1 Զեռ. № 582, թերթ 11ա:

2 Զեռ. № 6520, թերթ 83ա: Տե՛ս «Միտիթարայ Ալեքսանդրայ Պատմութիւն Հայոց», Մ. 1860, էջ 17.

3 Զեռ. № 3070, թերթ 359ա—360բ: Անապոլեցեցու անունը աղավաղված է գրչի կողմից, պետք է լինի Գրիգոր Սա Ղ. Ալեք-
շանի տեսած այն ձևագրի նախորինակն է, ուր հիշյալ ցուցակում հետագայում ավելացված են եւ երեք կաթողիկոսներ
անուններ:

4 Զեռ. № 9178, թերթ 3ա: Զեռագիրը բնագործնական է իրեն Գալաթեանոպոլիս, ըստ որի «Կաթողիկոս Հայոց» ցուցակը ունի
շարունակութիւն մինչև ՌձԿ (1711) թիվը:

1	2	3	4	5
Սովորառէս	Սովորառէս մագէթ	Ափրիկանոս	Կորիւն	Եւեբի Յոհանէս վարդա- պետ Կոզման Յոհանէս վարդա- պետ Տարոնեցի Մատթէոս վարդա- պետ Ուռնայեցի Անանիա վարդա- պետ Միխիլար քահանայ
Ազաթանգեղոս	Ազաթանգեղոս	Անդրէաս	Խոսրով	Սովորառ մեծ և փոքր Ափրիկանոս
Մեծ Մովսէս	Մովսէս Խորենացի	Եսայիան	Ղևոնդ երէց	Անդրէաս խմա- տասն
Եղիշէ	Եղիշէ	Սովորառ	Թովմայ Արծրունի	Սովորառ հայրա- պետ
Ղազար Փարպեցի	Ղազարիկ	Տատրանոս	Շապուհ Բագրա- տունի	Սատրանոս Ղերութայ
Փռտոս, որ և Բի- զանդ Սեբէոս	Փռտոս Բուզանդ Հերակղն Ի Սեբիստէ	Ղերութայ	Տէր Յովհաննէս Կաթողիկոս Մովսէս Կաղան- կատուացի	Սատրանոս Ղերութայ
Ղևոնդ երէց	Ղևոնդ երէց	Բիզանդացի Փա- տոս	Ուլիստանէս եպոս. Ուռնայեցի	Մարտարչն Կաթի- նայ
Շապուհ Բագրա- տունի	Շապուհ	Պատմութիւն Ներ- սնի, զոր Ղա- զարիկ Հայոց ա- նուանէ	Ստեփանոս Ասողիկ	Սէր Միխայէլ պատ- րիարք Ասորոց
Յովհաննէս Հայոց Կաթողիկոս	Տէր Յովհաննէս	Կորիւն	Արիստակէս Լաւ- տիկեղացի	Վանական վարդա- պետ
Ստեփաննոս Տար- նեցի	Ստեփաննոս Աստ- ղիկ	Մովսէս Խորենացի	Մատթէոս Ուռն- այեցի	Փռտոս Բիզանդ

1	2	3	4	5
		<p>Ղազարիկ փարպեցի</p> <p>Եզիշէ</p> <p>Շապուհ</p> <p>Սեբեոս որ ի Հե- րակին է</p> <p>Պատմութիւն Ա- ղուանից</p> <p>Ղևոնդ երեց</p> <p>Տէր Յովհաննէս</p> <p>Ասողիկ</p> <p>Հասարակբարցի</p> <p>Կոզաւն</p> <p>Սամուէլ երեց</p> <p>Մխիթար Անեցի</p>	<p>Սամուէլ քահանա Անույ</p> <p>Վանական վարդա- պետ</p> <p>Երբակոս Գանձա- կեցի</p>	<p>Ղազար</p> <p>Ներսէս</p> <p>Սահակ</p> <p>Կորին Սալակայ հոսրով</p> <p>Բումա վարդապետ</p> <p>Մովսէս Խորենացի</p>

Երբակոս վարդա-
պետ և եւ՝
Տէր Մխիթար վար-
դապետ

Արդյունքները (մոդուլային և ցուցակ- ներ)	Ա խ ու մ բ		
	Ձեռ. № 1500 (թերթ 1ա—1189բ) Հեղինակային ինքնագիր	Անթիլյաս, ձեռ. № 119, Բ. 349բ— 351ա	Ձեռ. № 8509 (թերթ 79ա, բ)
	Չիք (թափված է)	«Ջայռոսիկ ժողո- վեցի է միասին եւ զրեցի յաւուրս ծ եւ է, ես՝ տէր Միւի- թար վարդապետս»	—
	1	2	3
1	[Թուղթ Եւսերիոսի առ Կարպիանոս] (1ա)	—	—
2	Աւետարան Յոհաննու (Բ. 1ա—7բ)	Յոհաննու աւետա- րանն Ա	Յոհաննու աւետա- րան Ա
3	Աւետարան ըստ Մատթէոսի (Բ. 7բ—15ա)	Մատթէոսին Բ	Մատթէոսին Բ
4	Աւետարան ըստ Մարկոսի (Բ. 15ա—20ա)	Մարկոսին Գ	Մարկոսին Գ
5	Աւետարան ըստ Դուկասու (Բ. 20ա—29ա)	Դուկասուն Դ	Դուկասուն Դ
6	Գործք առաքելոց (Բ. 30ա—40ա)	Գործք առաքելոցն Բրիստոսի Ե	Գործք առաքելոցն
7	Յառաջարան է-անցունց թղթոցն կաթու- ղիկեաց զլիսոց (Բ. 40ա)	—	—
8	Կաթողիկէք (40ա—44բ) ա. Յակոբու Ա (Բ. 40ա—41ա) բ. Ընթանրականք Պետրոսի վիմի (Բ. 41ա—42ա) գ. Շրջաբերական Պետրոսի վիմի, ամե- նայն թուղթ Պետրոսի Բ (Բ. 42ա—43ա) դ. Յոհաննու աստվածաբանի թուղթ ա- ռաչին (Բ. 43ա—44ա) ե. Յոհաննու երկրորդն (Բ. 44ա) զ. Երրորդ թուղթն (Բ. 44ա) է. Յուդայի ընթանրական (44ա—44բ)	Կաթողիկէքն Յակովբուն Ա Պետրոսին Բ (Ա և Բ) Յոհաննուն Գ (Ա)	Կաթողիկէքն Յակոբուն Ա Պետրոսին Բ (Ա և Բ) Յոհաննուն Ա Բ Գ Յուդային Ա
9	Աղբերս եւթաղեա (Բ. 44բ)	—	—
10	Եւթաղեա, յառաջարան Պօղոսի առաքելո, նախարգել ի գլուխ գրուցս (Բ. 44բ— 46ա)	Ընդ ուսումնասէրն	—

1 Տեխնիկական պատճառներով համեմատական տախտակի Ա խմբի մեջ մտնող տողատակով: Տե՛ս «Թիւք նուրբ գրեանցս» բաժինը ընդգրկող էջում:

2 Բնագիրը ունի նաև «Եւթն է»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՂ ՏԱՐԲԵՐ ՅՈՒՑԱԿՆԵՐԻ՝

Ի խ ու մ ք

Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն ժամանակագրական, ՍՊԲ, 1867 (էջ 33—36)	Ձեռ. № 583 (թերթ 39բ—40ա)	Ձեռ. № 1723 (թերթ 39բ—41ա)
«Կարգադրութիւնք գրոց սրբոց, որք ստուգարանեցան ի Սարկաւագ վարդապետէն և զըրեցան յիսնէն ի տէր Մխիթար վարդապետէս պատմագրէ 'ի մին տուի յաւուրս ՃՀ»	«Կարգադրութիւն գրոց սրբոց, որք ստուգարանեցան ի Սարկաւագ վարդապետէն և զըրեցան յիսնէն' ի տէր Մխիթար վարդապետէս պատմագրէ 'ի մին տուի յաւուրս ՃՀ»	«Կարգադրութիւն գրոց սրբոց, որք ստուգարանեցան ի Սարկաւագ վարդապետէն և զըրեցան յիսնէն' ի տէր Մխիթար վարդապետէս պատմագրէ 'ի մին տուի եղեալ, յաւուրս ՃՀ»:
1	2	3
Չորհ անտաւանիչք Յոհաննէս՝ յոյն լեզուաւ	Չորհ անտաւանք Յոհաննէս՝ յոյն լեզուաւ	Չորհ անտաւանիչք Մատթէոս, երբայեցոց
Մատթէոս՝ երբայեցերէն Մարկոս՝ դաղմատերէն Ղուկաս՝ ասորի Գործք առաքելոցն	Մատթէոս՝ երբայեցերէն Մարկոս՝ դաղմատացոց Ղուկաս՝ ասորի Գործք առաքելոցն	Մարկոս, դաղմատացոց Յոհան, յոյն լեզվաւ — Գործք առաքելոցն
—	—	—
Կաթուղիկէքն Յակորոս Տեառնեղբայր Պետրոսի Ա թուղթն Բ թուղթն	Կաթուղիկէքն Յակորոս Տեառնեղբայր Պետրոսի Ա թուղթ Բ թուղթն	Կաթուղիկէքն Յակորոս Տեառնեղբայրն Պետրոսի Բ թուղթ
Յոհաննու Ա	Յոհաննու Ա	Յոհաննու Գ. Ա ընթանուր
Բ Առ Կիւրիա Գ Առ Գայիոս Յուդային Ա	Բ Առ Կիւրիա Գ Առ Գայիոս Յուդային Ա	Ա(դ) Առ Գայիոս Ա(բ) Առ Կիւրիա Յուդային Ա
—	—	—
Ընդ ուսումնասէրն Եւթաղիայ ³	Ընդ ուսումնասէրն Եւթաղեայ	Ընդ ուսումնասէրն Եւթաղեայ

Բ. Կլուկեսերյանի ձեռագրացուցակի № 144 ձեռագրի նուրբ գրքերի ցանկը տալիս ենք

³ Հրատարակված օրինակում «ընդ ուսումնասէրն և Թաղիայ»:

1	2	3
11 Վկայութիւն Պօղոսի առաքելո (թ. 46ա)	Պաւղոսին	Պօղոսին
12 Թուղթ առ Հռոմանցիս ⁴ (թ. 46ա—49բ)	Հռոմայեցոց Թուղթն Ա	Հռոմայեցոց Թուղթն Ա
13 Առ կորնթացիս առաջին թուղթ (թ. 49բ—53ա)	Կորնթացիւն Բ (Ա)	Կորնթացիւն (Ա)
14 Թուղթ առ կորնթացիս երկրորդ (թ. 53ա—55բ)	(Բ)	Բ կամ Գ
15 Երրորդ թուղթ կորնթացի (թ. 55բ—56ա)	—	—
16 Առ գաղատացիս թուղթ առաքելոյ (թ. 56ա—57բ)	Գաղատացիւն Ա	Գաղատացիւն Ա
17 Թուղթ առ եփեսացիս (թ. 57բ—58բ)	Եփեսացիւն Ա	Եփեսացիւն Ա
18 Թուղթ առ փիլիպեցիս (թ. 58բ—59բ)	Փիլիպպեցիւն Ա	Փիլիպպեցիւն Ա
19 Առ կողոսացիս թուղթ առաքելոյ (թ. 59բ—60բ)	Կողոսացիւն Ա	Կողոսացիւն Ա
20 Թուղթ առ Թեսաղոնիկեցիս առաջին (թ. 60բ—61ա)	Թեսաղոնիկեցիւն Բ (Ա)	Թեսաղոնիկեցիւն Ա
21 Առ Թեսաղոնիկեցիս երկրորդ (թ. 61ա—62ա)	(Բ)	Բ
22 Թուղթ առ եբրանցիս (թ. 62ա—64բ)	Եբրայեցիւն Ա	Եբրայեցիւն Ա

⁴ Ենթախորագրում նշված է «Թուղթ առ Հռոմանցիս. Կղեմա նախակարգեալ, այլ լուսանցքում, որով կարգավորված է նրանց տեղը ըստ ժամանակագրական առաքման»:

1	2	3
Յայտնութիւն Յովհաննու աւետարանելի	—	—
էր ընդ եղբարսն	—	—
առ թնասողիկ. Ա	առ Թեսաղոնիկ. Ա	առ Թեսաղոնիկեցիս Ա
առ նոսին երկրորդ	առ նոսին երկրորդ	երկրորդ թուղթ Պողոսի
առ կորնթացիսն Ա	առ կորնթացի Ա	առաքելոյ
առ նոյն՝ երկրորդն	առ նոյն երկրորդն	առ հռմայեցիսն Ա
առ նոյն՝ երրորդն	առ նոյն երրորդն	առ երրայեցիսն Ա
առ հռովմայեցիսն	առ հռոմայեցիսն	առ Տիմոթէոս Ա
առ երրայեցիսն	առ երրայեցիսն	առ կորնթացիք երրորդ թուղթ Ա
առ Տիմոթէոս Ա	առ Տիմոթէոս Ա	Բ
առ Տիտոս կր.	առ Տիտոս կր.	Գ
առ զաղատացի	առ զաղատացի	առ Տիտոս երկրորդ ⁵
առ եփեսացիս	առ եփեսացիս	առ զաղատացիսն Ա
առ Փիլիմոն	առ Փիլիմոն	առ եփեսացիսն Ա
առ կողոսացիսն	առ կողոսացիսն	առ Փիլիմոն
առ փիլիպեցիսն	առ փիլիպեցիսն	առ կողոսացիսն Ա
առ Տիմոթեայ Բ	առ Տիմոթեա Բ	առ փիլիպեցիսն
Իսկ ըստ գրութեանն Կղեմայ	Իսկ ըստ գրութեանն	—
որպես եգիտ	Կղեմայ որպես եգիտ	Իսկ ըստ գրութեանն
Հռոմայեցոցն	Հռոմայեցոցն	Կղեմայ որպես եգիտ
Կորնթացի Ա	Կորնթացի Ա	Հռոմայեցոցն Ա
Կորնթացի Բ	Կորնթացի Բ	Կորնթացոցն Գ.Ա
Կորնթացի Գ	Կորնթացի Գ	Բ
Գաղատացոցն	Գաղատացոցն	Գ
Եփեսացոցն	Եփեսացոցն	Գաղատացոցն Ա
Փիլիպեցոցն	Փիլիպեցոցն Ա	Եփեսացոցն Ա
Կողոսացոցն	Կողոսացոցն Ա	Փիլիպեցոց Ա
Թեսաղոնիկեցոյն Ա	Թեսաղոնիկեցոյն Ա	Կողոսացոցն Ա
Թեսաղոնիկ Բ	Թեսաղոնիկ Բ	Թեսաղոնիկեցոց Ա
Երրայեցոցն	Երրայեցոցն Ա	Բ
		Երրայեցոց Ա

սա Ե երրորդ է ստույգ: Այսպիսի նշումներ են կատարված յուրաքանչյուր թղթին կից Բացառութիւն է կազմում Կորնթացու երրորդ թուղթը:

⁵ Ք 1723 ձեռագրի գրիչը սխալմամբ Տիմոթեոսի երկրորդ թղթի փոխարեն նշել է Տիտոսը երկու թղթով:

1	2	3
23 Առ Տիմոթէոս առաջին թուղթ (թ. 64բ—65բ)	Տիմոթէոսին Բ (Ա)	Տիմոթէոսին Ա
24 Առ Տիմոթէոս թուղթ երկրորդ (թ. 66ա,բ)	(Բ)	Բ
25 Թուղթ առ Տիտոս (թ. 66բ—67ա)	Տիտոսին Ա	Տիտոսին Ա
26 Առ Փելեմոն և առ Արքիպպոս սարկաւազ և առ Ապփիա (թ. 67ա,բ)	Փիլիմոնին Ա ⁶	Փիլիմոնին Ա ⁷
27 Յայտնութիւն Յիսուսի Քրիստոսի։ Պիլաթմսիս (թ. 67բ—71բ)	Յայտնութիւնն Յովհաննոս	Յայտնութիւնն Յոհաննոս
28 Հանգիստ Յոհաննոս ավետարանչի։ Էր ընդ եղբարսն (թ. 71բ—72ա)	Էր ընդ եղբարսն	Էր ընդ եղբարսն
29 [Դաւիթ փիլիսո]փաի ներգինացո, ներ-բողեան ասացեալ ի Սուրբ խաչին (թ. 72ա—74բ)	Բարձրացուցէքն խաչի	Բարձրացուցէքն խաչի
30 Գիրք աղաթից, զոր արարեալ է սուրբ Հարցն Սաակա և Մեսդրա (թ. 74բ—77բ)	Ազօթամատոյցն	Գիրք ազօթիցն
31 Կարգ պատարագի (թ. 77բ—80բ)	Պատարագն սուրբ	Պատարագն սուրբ
	Ահա կատարեցան նոր կտակարանքս կամաւքն Աստուծոյ	Ահա կատարեցան նոր կտակարանքն
32 Ի ծննդոց սկիզբն. Արարածք (թ. 81ա—93բ)	Գլուխք Հնոց կտակարանաց Արարածք որ և ծնունդք	Այս են Հին կտակարանքն Արարածք որ է ծնունդ
33 Եւք (թ. 93բ—105բ)	Եւքն յնդիպտոսէ	Եւքն յնդիպտոսէ
34 Ղևտացոց (թ. 105բ—114ա)	Ղևտացիքն	Ղևտացիք
35 Թիւք (թ. 114ա—125բ)	Թիւքն Իսրայէլի	Թիւքն Իսրայէլի
36 Երկրորդոս արինաց (թ. 125բ—134բ)	Երկրորդ օրէնքն	Երկրորդ օրէնք
37 Յեսու, Նաւեա (թ. 134բ—141բ)	Յեսու որդին Նաւեայ	Յեսու որդի Նաւեան
38 Դատաւորք (թ. 141բ—148ա)	Դատաւորքն Իսրայէլի	Դատաւորք և իշխան
39 Հռութ (թ. 148ա—149ա)	Հռութն	Հռութն Մովսէսի
40 Առաջին Բազաւորութիւն (թ. 149ա—158բ)	Ա Բազաւորութիւն	Առաջին Բազաւորութիւն
41 Բազաւորութեանց երկրորդ (թ. 158բ—166ա)	Բ Բազաւորութիւն	Երկրորդ Բազաւորութիւն
42 Բազաւորութեանց երրորդ (թ. 166ա—175բ)	Գ Բազաւորութիւն	Երրորդ Բազաւորութիւն

⁶ Բնագիրը՝ ունի «Ընդամենն ԺԴ գլուխ»։

⁷ Զեռ. № 8509-ում Պողոսի թղթերը վերջում ունեն նույն ամփոփումը։

1	2	3
Տիմոթեայ Ա	Տիմոթեայ Ա	Տիմոթեայ երկրորդ Ա
Տիմոթեայ Բ		Տիմոթեայ Բ
Տիտոսին Կրեոնացոյ	Տիտոսի Կրեոնացոյ	Տիտոսի Կրեոնացոյ
Փիլիմոնին	Փիլիմոնին Ա	Փիլիմոնին Ա
—	Յայտնութիւնն Յոճաննու	Յայտնութիւնն Յովճաննու
—	աւետարանչի	աւետարանչի
	էր ընդ Էդրայրսն	էր ընդ Էդրայրսն
Դավի փիլիսոփային Բարձրացուցէրն	Դավի փիլիսոփային Բարձրացուցէրն	Դավի փիլ. Բարձրացուցէրն
Աղօթամատոյցն Սահակայ և Մեսրոբայ	Աղօթամատոյցն Սայակայ և Մեսրոբայ	Աղօթամատոյցն Սահակայ և Մեսրոբայ
Պատարագն սուրբ Մանդակունւոյն	Պատարագն սուրբ Մանդակունւոյն	Պատարագն սուրբ Մանդակունւոյն
Անա կատարեցան նոր կտակաւ	Անա կատարեցան նոր կտակաւ	Անա կատարեցան նոր կտակաւ
ն գիրք Մովսիսի	Հինքն. Ե գիրք Մովսիսի.	Ըսկիգրք Հնայն. Ե գիրք Մովսիսի.
Արարածքն	Արարածք	Արարածքն
Եւքն	Եւքն	Եւքն
Ղևտացոցն	Ղևտացոցն	Ղևտացոցն
Թիւքն	Թիւքն	Թիւքն
Երկրորդ օրէնքն	Երկրորդ արէնքն	Երկրորդ օրէնքն
Յետու նաւին	Յետու նաւին	Յետու նաւին
Դատաւորք Իսրայելի	Դատաւորք Իսրայելի	Դատաւորք Իսրայելի
Հոռի Մովարայ	Հոռի Մովարայ	Հոռի Մովարայ
Առաջին թագաւորութիւն	Առաջին թագաւորութիւն	Առաջին թագաւորութիւն
Երկրորդ թագաւորութիւն	Երկրորդ թագաւորութիւն	Երկրորդ թագաւորութիւն
Երրորդ թագաւորութիւն	Երրորդ թագաւորութիւն	Երրորդ թագաւորութիւն

1	2	3
43 Թագաւորութեանց շորրորդ (թ. 175բ—183բ)	Դ Թագաւորութիւն	Չորրորդ Թագաւորութիւն
44 Գլուխ առաջին մնացորդաց (թ. 183բ—191ա)	Մնացորդքն Ա	Մնացորդ առաջին
45 Գլուխ Բ-դ մնացորդաց Թագաւորութեանց (թ. 191ա—200բ)	Բ	և երկրորդ
46 Եզրաս առաջին (թ. 200բ—205ա)	Եզրաս (Ա) Բ	Եզր առաջին
47 Եզրաս երկրորդ (թ. 205ա—211ա)	Գ	և երկրորդ
48 Գլուխ առաջին մակարանցոց (թ. 211ա—227ա)	Մակարայեցիքն Գ (Ա)	Մակարայեցիք առաջին
49 Գլուխ երկրորդ մակարանցոց (թ. 221ա—227ա)	(Բ)	և երկրորդ
50 Գլուխ երրորդ մակարանցոց ³ (թ. 227ա—230բ)	(Գ)	և երրորդ
—	—	—
—	—	—
51 Տեսիլ Ենովբա արդարո (թ. 230բ—231բ)	Ենովբայ տեսիլն	Ենովբա տեսիլն
52 Կտակ Բժ նահապետացն (թ. 231բ—239ա)	Կտակք նահապետացն	Կտակ նահապետաց, հովիւք
53 ա. Պատմութիւն Ասաննիթա (թ. 239բ—243բ)	—	—
բ. Աւրհնութիւն խոստովանութեան Ասաննիթա (թ. 243բ)	Ասաննիթայ խոստովանութիւնն	Ասաննիթա խոստովանութիւն
գ. Ալլափոխութիւն (թ. 243բ—244բ)	—	—
54 Տուրիայ (թ. 244բ—247ա)	Յուդիթն	Տուրիթն
55 Յուդիթ (թ. 247ա—251ա)	Տուրիթն	Յուդիթն
56 Տեսիլ Մուրդքեոսի, Եսթեր (թ. 251ա—254ա)	Եսթերայ պատմութիւն	Եսթերա պատմութիւնն
57 Մաղաթիւլ, Եզր (թ. 254ա—260բ)	— ⁹	Եզր, որ և Մաղաթիւլ
58 Երկոտասանք (թ. 260բ—270բ)	—	—
59 —	—	—
60 Սաղմոս Ի Դաւթ (թ. 270բ—285ա)	Սաղմոսքն Դաւթի, ճԾ	Սաղմոսքն Դաւթի, ճԾ
61 Առակք Սողոմոնի, որդո Դաւթի մարգարեի (թ. 285ա—291ա)	Առակքն Սողոմոնի Զ գլուխք	Սողոմոնի առակքսն ¹⁰

³ Զեռագրում «Երրորդ մակարանցոց» վերջում, ստորին լուսանցքում գրված է.

⁹ Այս ցանկում Եզրը նշված է 3 գրքով, հավանաբար նկատի ունենալով Եզր, Սա-

¹⁰ Այս ցանկում Սողոմոնի առակի երեք մասերի սկզբնատողերը բերված են իբրև Թագաւորի:

1	2	3
Զորքորդ Թագաւորութիւն	Զորքորդ Թագաւորութիւն	Զորքորդ Թագաւորութիւն
Առաջին մնացորդը	Առաջին մնացորդը	Առաջին մնացորդը
Երկրորդ մնացորդը	Երկրորդ մնացորդը	Երկրորդ մնացորդը
Առաջին եզրան	Առաջին եզրան	Առաջին եզրան
Երկրորդ եզրան	Երկրորդ եզրան	Երկրորդ եզրան
Առաջին մակարէ	Առաջին մակարէ	Առաջին մակարէ
Երկրորդ մակարայեցի	Երկրորդ մակարայեցի	Երկրորդ մակարէ
Երրորդ մակարայեցի	Երրորդ մակարայեցի	Երրորդ մակարայեցոցն
Զորքորդ մակարայեցի	Զորքորդ մակարայեցի	Զորքորդ մակարայեցոց
Յովսէպոս՝ որ է Կալիսփայ քա- շանայապետ	Յովսէպոսն որ է Կալիս- փա քաշանայապետ	Յովսէպոսն որ է Կալիս- փա քաշանայապետն
Ենովքայ տեսիլն	Ենովքայ տեսիլն	Ենովքայ տեսիլն
Կտակը նախաճարցն	Կտակը նախաճարցն	Կտակը նախաճարցն
—	—	—
Ասենկթի աղօթքն	Ասենկթի աղօթքն	Ասանկթի աղօթքն
—	—	—
Տուրիթն Ա	Տուրիթն Ա	Տուրիթն Ա
Յուդիթն Ա	Յուդիթն Ա	Յուդիթն Ա
Յեսթերն Ա	Յեսթերն Ա	Յեսթեր Ա
Եզր, Սաղաթիէլ	Եզր, Սաղաթիէլ	Եզր, Սաղաթիէլ
Յորն. Ը. Թ. օր	Յորն. Ը. Թ. օր	Յորն. Ը. Թ. օր
Երկոտասանքն	Երկոտասանքն	Երկոտասանքն
Սաղմոսն Դաւթի ՃԾ	Սաղմոսն Դաւթի ՃԾ	Սաղմոսն Դաւթի ՃԶ
Առակըն Զ	Առակըն Զ	Առակըն Զ

«Չորդ մակարայեցիսն ոչ գտի և ոչ Յովսէպոսն, որ է Կալիսփա, որ գրեալ էի ի գիրս»
դաւթիկը (նույնը Եզրաս III):
առանձին գործերի խորագրեր. «Ճանաչել զիմաստութիւն, Որդի իմաստուն, Փառք

1	2	3
62 Բանք ժողովողին, որդո Դաւթի Սողոմոնի արքային Իսրայելի, Եկեքսիաստես (թ. 231ա—293ա)	—	Ժողովողն
63 Երգ երգոց, ասացել Սողոմոնի (թ. 293ա— 294ա)	—	Երգ երգոցն
64 Իմաստութիւն Սողոմոնի արքայի (թ. 294ա—298բ)	—	Սիրեցէքն
65 Եսաի (թ. 298բ—312բ)	Եսայի մարգարէն	Եսայի մարգարէն, զլ. ԾԶ
66 Երեմիա (թ. 312բ—328ա)	Երկոտասան մար- գարէքն	Երեմիա մարգարէն
67 Բարուք (թ. 328ա—329բ)	Երեմիէն	—
68 Ողբ Երեմիայի (թ. 329բ—330բ)	—	—
69 Ազարթ Երեմիա մարգարեի (թ. 330բ— 331ա)	—	—
70 Եզեկիէլ (թ. 331ա—346ա)	Եզեկիէլն	Եզեկիէլ մարգարէն, զլ. ԻԴ
71 Յոբ (թ. 346ա—353բ)	Յոբն	Յոբա Լ
72 Դանիէլ (թ. 353բ—359ա)	Դանիէլն	Դանիէլ մարգարէն Զ
73 Մնացորդք ի մնացորդացն (թ. 359աբ)	—	Մնացորդ մնացոր- դաց
74 Ի մեկնութենէ մնացորդաց: (Վասն Սո- ղոմոնի ապաշխարութեան) (թ. 359բ)	—	—
75 Ի մնացորդաց գրոց, զոր գտի ի գիրս Հառմոց (Վասն Երեմիա) (թ. 359բ— 361բ)	—	Երեմիա թէ զնաց ի Բաբելոն
76 Մահ ԲԺ մարգարեիցն (թ. 361բ—363ա)	Մահ մարգարէիցն	Մահ մարգարէիցն ԻԴ
77 Իմաստութիւն Յեսուա որդո Սիրբա (թ. 363ա—369բ) (Սուրբ զրոց կանոնական և պարականոն գրքերի կարգադրութեան 4 ցուցակներ, թ. 369բ, տե՛ս տախտակի վերջում):	Յեսուա որդի Սիրբայ Ահա կատարեցան Հին կտակարանքն ի կամս աստուծոյ	Յեսուա որդի Սիրբա ԾԶ —
—	Թիւր Ըուրբ գրեմաց	Թիւր Ըուրբ գրեմաց ¹¹

¹¹ Բ. Կյուլեսբէրյան, Յուցակ ձեռագրաց Կարմիր-վանոցն Անկիւրիոյ, ձեռ. № 144, Կենտագրութեան ոչ ճիշտ օգտագործման հետեանքով այն ունի որոշ աղավաղումներ, խախտումներ և այլն: Մենք ստորև ներկայացնում ենք ցուցակը, ուղղելով կե-
թեանք Ա, Նահապետացն Ա, Հէստէից սրբոցն Ա, Այլաբանութեան Ա, Որ ի լինելու-
ՄեԳ, Ելիցն բազմազան ձե՛ղ: Սրբոյն Դիւնեսիսի Ե գիրք. Յաղագս յերկնային քա-
ռածային անուանքն- ԺԺ, Յաղագս խորհրդական աստուածաբանութեան Դ, Թուլթքն
սացայ]. Կազմութեան [Բ, Կուսութեան Ի, Ժողովող]ն Ը, Երգոցն ԺԴ, Ինն երանու-

1	2	3
—	—	—
—	—	—
—	—	—
նային ժՁ	նային ժՁ	նայի ժՁ
երեմիայ, ժԲ	երեմիան, ժԲ	երեմիայն, ժԲ
—	—	—
—	—	—
—	—	—
եզեկիելն, ԻԴ	եզեկիելն ԻԴ	եզեկիել ԻԴ
—	—	—
Դանիելն 2	Դանիելն 2	Դանիել 2
Մնացորդքն Գ (Ա)	Մնացորդքն Գ (Ա)	Մնացորդքն Գ (Ա)
(Բ)	(Բ)	(Բ)
Վասն երեմիայի Բարիւոն (Գ)	Վասն երեմիայի Բարիւ- լոն (Գ)	Վասն երեմիա Բարիւ- լոն (Գ)
Մահ մարգարէիցն. ԻԴ	Մահ մարգարէից, ԻԴ	Մահ մարգարէից, ԻԴ
Յեսու, Սիրաբ. ժՁ Անա կատարեցան Հին կտա- կարանքն	Յեսու, Սիրաբ. ժՁ Անա կատարեցան Հին կտակարանքն	Յեսու, Սիրաբ ժՁ Անա կատարեցան Հին կտակարանքն
Նուրքն	Նուրքն	Նուրքն

թ. 702—3: Ա խմբի մեջ մտնող այս ցուցակը սկսվում է Նուրբ գրքերի թվարկումով: այսպես. հրատարակված է. «Թիւր նուրբ գրեանցս Փիլոնի իմաստնոյն՝ Թ Գիրք Նա-
տադրութիւնը. «Թիւք նուրբ գրեանցս: Փիլոնի իմաստնոյն Թ գիրք: Նախախնամու-
թեան ՂԹ, Խնդրոց և Լուծումնք 2Բ, Որ ի լինելոյ խնդրոյ լուծումն ԿԲ, Երեւեցան
հանայապետութեան ժէ, Վասն եկեղեցւոյ քահանայապետութեան ժԴ, Յաղագս աստ-
ղանաղանք ժԲ: Սրբոյն Բարսղի Գ գիրք. Պահոցն ԼԱ ճառ է: [Սրբոյն Գրիգորի Նիւ-
թիւնքն Ը, Հայր մեր որ յերկինս 2, Գրիգորի Աստուածաբանի գիրք Դ. Քրիստոս ծը-

1	2	3
75 Փիլոնի Յաղազս նախախնամութեան (թ. 370ա—388ա)	Փիլոնի իմաստեոյ Խ գիրք (Ա) Նախախնամութեանցն, խ. ճառ էր Նահապետացն Ա.	Փիլոնի իմաստեոյ Թիւն նախախնամութեանցն խ.
79 Փիլոնի Կեանք վարուց իմաստեոց. (սնահապետացն) (թ. 388ա—397բ)	Գ. Հեստէցն սրբոց Ա.	Նահապետացն Ա.
80 Փիլոնի Յաղազս վարուց տեսականին. (Հեսսայք) (թ. 397բ—401բ)	Գ. Այլաբանութեանն Ա.	Այլաբանութեանն Ա.
81 Փիլոնի Աստուածային արինացն ալլաբանութիւն (թ. 401բ—412բ)	Ե. Որ ի լինելութեան խնդրոց. ՂԹ.	Որ ի լինելութեանն խնդրոց ՂԹ.
82 Փիլոնի Այնոցիկ, որ ի լինելութիւնն խնդրոց և լուծմանց, Բան Ա (թ. 412բ—420բ)	Գ. Ննդրոց և լուծմանց. ԶԲ.	Ննդրոց և լուծմանց ԶԲ.
83 Բան երկրորդ (թ. 420բ—431ա)	Ե. Որ ի լինելութեանն խնդրոց լուծմանց, ԿԲ.	Որ ի լինելութեանն խնդրոց և լուծմանց ԿԲ.
84 Բան երրորդ (թ. 431ա—440բ)	Ը. Երեւեցանն. ՄԽԳ.	Երեւեցանն Մ ԽԳ.
85 Փիլոն Լինելութեանն խնդրոց և լուծմանց, Բան Դ. դ. (Երեւեցաւ) (թ. 440բ—466ա)	Թ. Յեկիցն բաղմազան. ՃԿԸ.	Յեկից բաղմաբան ՃԿԸ.
86 Փիլոնի Այնոցիկ, որ ելանեն ճգիպտոսի խնդրոց և լուծմանց. (Եկից) (թ. 466ա—507բ)		
ա. Փիլոն Յաղազս քահանայից		
բ. Յաղազս արհնարանիցն		
գ. Փիլոն Յաղազս բազնին իրաց		
դ. Յաղազս Ժ բանիցն		
ե. Յաղազս Թէ ոչ շնասցես		
զ. Փիլոն Առանց պատրաստելո ի Սամսոն		
է. Փիլոն Յաղազս Յոնանու		
ը. Փիլոնի Յաղազս աստուածային բարեգործութեան		
Սրբոյն Դիոնիսիոս առաջին եպիսկոպոսի աթենացոց.	Սրբոյն Դիոնեսիոսի Ե գիրք	Սրբոյն Դիոնեսիոսի
87 Յաղազս երկնային քահանայապետութեանն: Մեկնութիւն: (թ. 508ա—521բ)	Ա. Յաղազս երկնային քահանայապետութեան. ԺԾ.	Ա. Յաղազս երկնային քահանայապետութեանց, ԺԾ, ԺԴ.

նեալն ԺԲ ճառ է, Յաղթեցայն Ը, Առ որսն ԺԵ, Որ յնգիպտոսէ ԺԲ: Սրբոյն Նագրեա առփայի Սահմանէ՛ք Ի՞դ ճառ է: Պրոկղի քեախօսն և զամսախօսն ՄԺԱ ճառ է և նոյն Պրօֆիւրէ՛ն ՄԱ ճառ է: Մեծիկ Արիստոտելի Դ գիրք. Ստորոգութիւն ՃԵ, ի Պերիարմէ՛ն

* «...և նոյնչափ լուծմունք» գրչական սխալ է, նախորդի կրկնութիւն:

1	2	3
Փիլոն, Թ գիրք Նախախնամութիւն. Խ	Փիլոն, Թ գիրք Նախախնամութիւն. Խ	Փիլոն, Թ գիրք Նախախնամութեան. Խ
Նահապետացն. Ա	Նահապետացն. Ա	Նահապետացն. Ա
Հասկեցն. Ա	Հասկեցն. Ա	Հասկեցն. Ա
Ալլարանութեանց. Ա	Ալլարանութեանց. Ա	Ալլարանութեանցն. Ա
Առաջի, Որ ի լինելութեան. ՂԹ	Առաջի, Որ ի լինելութեան. ՂԹ	Առաջի, Որ ի լինելութեան. ՂԹ
Բ, Որ ի լինելութեանց. ՁԲ	Բ. ի լինելութեանց. ՁԲ	Բ. Որ ի լինելութեանցն. ՁԲ
Գ, Որ ի լինելութեանց. ԿԲ	Գ. Որ ի լինելութեան. ԿԲ	Գ. Որ ի լինելութեանցն. ԿԲ
Գ, Երեկցանն. ՃԿԸ	Գ. Երեկցանն. ՃԿԸ	Գ Երեկցանն. ՃԿԸ
—		
Դիոնեսիոսի և գիրք	Դիոնեսիոսի և գիրք	Դիոնեսիոսի և գիրք
Երկնային քահանայապետութեան. ԺԵ	Երկնային քահանայապետութեան. ԺԵ	Երկնային քահանայապետութեանց. ԺԵ

Բ գիրք, առաջինն Դ գիրք է՝ ԺԹ ճառ, երկրորդ՝ Բ գիրք է՝ ԹԺ ճառ է։ Դարքի փիլի-
շափ Լուծմունք։ Քերականն՝ ԻԳ ճառ է և նույնչափ Լուծմունք*։ Հերմէսն՝ Ա ճառ է։
Նիսոն ՀԹ, Առաքինութեանցն Ա, Աշխարհացն։ Իսկ զՎերլուծութեանցն չգտայ։

1	2	3
88 Յաղաքս եկեղեցականին քահանայապետութիւն (թ. 521թ—539թ)	բ. Վասն եկեղեցւոյ քահանայապետութեան. ԺԳ	Վասն եկեղեցւոյ քահանայապետութեանց ԺԳ
89 Յաղաքս աստուածայնոց անուանաց (ԺԳ) (թ. 539թ—568ա)	գ. Յաղաքս աստուածային անուանացն. ԺԲ	Յաղաքս աստուածային անուանաց ԺԲ
90 Յաղաքս խորհրդականի աստուածաբանութիւն (ծ) (թ. 568թ—570ա)	դ. Յաղաքս խորհրդական աստուածաբանութեանն. Դ	Յաղաքս խորհրդական աստուածաբանութեանց Դ
91 Դիոնիսիոս Արիսպազացու Թուղթ զանազանք (ԺԱ) (թ. 570ա—576ա) [Սրբոյն Գրիգորի Նիսացոյ]	ե. Թուղթքն զանազանք. ԺԲ Սրբոյն Բարսղի Գ գիրք	— Սրբոյն Գրիգորի Նիսացոյն Բնութեան գիրք, լԴ ճառ
92 Գրիգորի եպիսկոպոսի Նիսացոյ Յաղաքս բնութեան մարդոտ (թ. 576թ—602ա)	Ա. Պահոցն. լԱ ճառ է	—
93 Գրիգորի եպիսկոպոսի եղբարն Բարսղի Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութեան (թ. 602ա—622ա)	Բ. Հաբցողացն. ՅԿԱ Գ. Վեցօրեայն. Թ Գրիգորի Նիսացո է գիրք	Կազմութեանն, լԲ —
94 Գրիգորի Նիսացոյ Յորդորումն ի մանկանց ի կուսութիւն (թ. 622ա—635թ)	ա. Բնութեան գիրքն, լԴ ճառ է	Կուսութեանն, Ի
95 Տեառն Գրիգորի Նիսացո ժողովողի մեկնութիւն (թ. 635թ—655ա)	բ. Կազմութեանն, լԲ	Ժողովողին, Ը
96 Գրիգորի եպիս. Նիսացո Երզ երզոցն մեկնութիւն (թ. 655ա—689ա)	գ. Կուսութեանն, Ի	Երզ երզոցն, ԺԳ
97 Գրիգորի եպիս. Նիսացո Թ երանութիւնք (թ. 689ա—712ա) Գրիգորի ասացեալ Ի Հայր մեր որ երկինսն (թ. 712ա—723թ) ¹²	դ. Ժողովողն, Ը ե. Երզ երզոցն, ԺԳ զ. Ինն երանութիւնքն, Ը է. Հայր մեր որ յերկինս, Զ —	Ինն երանութիւնք Հայր մեր յերկինս — — Սրբոյն Սեբեբեանոսի Ի մէջ քրիստոսասիրաց
98 Երանելոյն Սեբեբեանոսի Եմեսու եպիսկոպոսի, Խոսք յաղաքս Հայրական ծննդեանն ասացեալ յնրուադեմ քաղաքի ի մէջ քրիստոսասիրաց (թ. 723թ—724թ)		

¹² Այս գլուխը, որը ցուցակներում ներկայացված է իբրեւ անանձին միավոր, կազմում է «Թ երանութիւնքի» վերջին մասը:

1	2	3
Եկեղեցոյ քահանայապետութիւնն. ԺԴ	Եկեղեցոյ քահանայապետութիւն. ԺԴ	Եկեղեցոյ քահանայապետութեանն. ԺԴ
Աստուածային անուանցն. ԺԲ	Աստուածային անուանաց. ԺԲ	Աստուածային անվանց. ԺԲ
Խորհրդական աստուածաբանութեանցն. Դ	Խորհրդական աստուածաբանութեանցն. Դ	Խորհրդական աստուածաբանութեանցն. Դ
Թուղթքն. ԺԲ	Թուղթքն. ԺԲ	Թուղթքն. ԺԲ
Նյութացիքն. Է	Նիւացիքն. Է	Նիւացիքն. Է
Բնութիւնն. ԼԴ	Բնութիւն. ԼԴ	Բնութիւնն. ԼԴ
Կազմութիւնն. ԼԲ	Կազմութիւնն. ԼԲ	Կազմութիւնն. ԼԲ
—	—	—
Կուսութիւնն, Ի	Կուսութեանն, Ի	Կուսութեանն, Ի
Ժողովողն, Ը	Ժողովողն, Ը	Ժողովողն, Ը
Երգ Երգոցն, ԺԴ	Երգ Երգոցն, ԺԴ	Երգ Երգոցն, ԺԴ
Թ Երանութիւնքն, Ը	Թ Երանութիւնքն, Ը	Թ Երանութիւնքն, Ը
Հայր մեր որ չերկինս, Զ	Հայր մեր որ չերկինս, Զ	Հայր մեր որ չերկինս, Զ
—	—	—
—	—	—
Ի մէջ բրիստոսասիրացն, Ա	Ի մէջ բրիստոսասիրացն, Ա	Ի մէջ բրիստոսասիրացն, Ա

1	2	3
99 Գրիգորի Աստուածաբանի Անձիանձու եպիսկոպոսի հոսք ի ծնունդն Քրիստոսի (Քրիստոս ծնեալ ժԲ) (Բ. 724բ—763ա)	Գրիգորի Աստուածաբանի Դ գիրք Ա. Քրիստոս ծնեալն, ժԲ ճառ է	Սրբոյն Գրիգորի Աստուածաբանի Քրիստոս ծնեալ, ժԲ
100 Գրիգորի եպ. պատասխանի յաղագս ի ձեռնադրութիւն (Յաղթեցաւ Ը) (Բ. 763ա—803բ)	Բ. Յաղթեցայն, Ը	Յաղթեցայն, Ը
101 Գրիգորի եպ. Նազաղացոյ Առ նոմիացիս (Առ որս. ժԵ) (Բ. 803բ—844ա)	Գ. Առ որսն, ժԵ	Առ որս, ժԵ
102 Գրիգորի Աստուածաբանի Ազիազու եպ. Առ նօարկութիւնն (Որք ի Եգիպտոսէն ժԱ) (Բ. 844ա—879ա)	Դ. Որ Եգիպտոսէն, ժԲ	Որք յԵգիպտոսէն
—	—	—
103 Երանելոյն Բարսղի եպ. Կապադոկացոյ զՊահոց (ԼԱ) (Բ. 879ա—936ա)	—	Սրբոյն Բարսղի Պահոց, ԼԱ
104 Սրբոյն Բարսղի եպ. Կեսարու Կապադոկացոյ Ճգնաւդականացն կրօնօր (Հարցողաց) (Բ. 936ա—976ա)	—	Հարցողաց. ԵկԱ
105 Երանելոյն Բարսղի եպ. Կեսարու Կապադոկացոյ Յաղագս Զ օրեա օրքց, զոր ասաց ի զատկի տունին (Բ. 976ա—1011ա)	—	—
—	—	—
—	Սրբոյն Եւագրեայ Բ գիրք	—
106 Վարք Եւագրեա երանելո (Բ. 1011ա—1012ա)	—	—
107 Եւագրեայ Նշանակ յնգիկիկէ (ժԲ ճառ) (Բ. 1012ա—1041ա)	Ա. Առաջինն Գ. զիբք է, ժԲ ճառ	Առաջին Գ. զիբք, ժԲ ճառ
108 Եւագրեայ Հարիւրաւորքն վեցերորդի (Լ ճառ) (Բ. 1041ա—1053ա)	Բ. Երկրորդն Բ. զիբք է, Լ ճառ	Երկրորդ, Բ զիբք, Ը ճառ
109 Առաջին Սահմանք իմաստասիրութեան Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի ասացեալ (ԻԴ) (Բ. 1053բ—1068ա)	Դաւթի փիլիսոփայի Սահմանքն, ԻԴ ճառ է	Դաւթի փիլիսոփայի Սահմանաց իմաստասիրութեան
110 Ողմեւաբանի իմաստասիրի և հոռոտի աթենացո եպիսկոպոսի Լուծմունք Պրոկղի Դիադոխոսի անվանեցելո աստուածաբանութեանց (Բ. 1068ա—1069ա)	Պրոկղ Եղեադօխոսն և զամգախոսն ՄԺԱ ճառ է և նոյնչափ Լուծմունք	Պրոկղ Եղեադօխոսն և զամգախոսն ՄԺԱ և նոյնչափ Լուծմունք
111 Պրոկղի Դիադօխոսի պղատոնական իմաստասիրի Շ[ա]ղկապք աստուածաբանականք (ՄԺԱ) (Բ. 1069ա—1121բ)	—	—

1	2	3
Աստուածաբանն Դ գիրք	Աստուածաբանն Դ գիրք	Աստուածաբանին, Դ գիրք
Քրիստոս ծննալն, ԺԲ	Քրիստոս ծննալն, ԺԲ	Քրիստոս ծննալ, ԺԲ
Յաղթեցայն, Ը	Յաղթեցայն, Ը	Յաղթեցայ, Ը
Առ որսն, ԺԵ	Առ որսն, ԺԵ	—
Որք լնգիպտոսէն, ԺԱ	Որք լնգիպտոսէն, ԺԱ	Որք լնգիպտոսէն, ԺԱ
Բարսղի Գ. Դ գիրք —	Բարսղի Գ. Դ գիրք —	Բարսղի Գ. Դ գիրք —
Հարցողացն, ՅԿԱ	Հարցողացն, ՅԿԱ	Հարցողացն, ՅԿԱ
Ձ արէն, Թ	Ձ արէն, Թ	Ձ օրէն, Թ
Կուսութեանն Ա ճառ նազրեալ, Բ գիրք —	Կուսութեանն Ա ճառ նազրեա, Բ գիրք —	Կուսութեանն, Ա ճառ նազրեա, Բ գիրք —
Կրօնաւորացն, ԺԹ	Կրօնաւորացն, ԺԹ	Կրօնաւորացն, ԺԹ
Ճգնաւորքն, Լ	Ճգնաւորքն, Լ	Ճգնաւորքն, Լ
Սահմանքն Դարի, ԻԴ	Սահմանքն Դարի, ԻԴ	Սահմանքն Դարի, ԻԴ
Պրոկղի՝ եղիադախսան և ա- մնախաւոնի Լուծմունք	Պրոկղի եղիադախսան և ամնախաւոնի Լուծմունք ՄԺԱ	Պրոկղի եղիադախսան և ամնախաւոնի Լուծմուն- քն, ՄԺԱ
—	—	—

1	2	3
-112 Յաղագս քերականութեան Դիոնիսիոսի ասացեալ (ԻԴ) (թ. 1121բ—1124ա)	Քերական, ԻԳ ձառ է	Քերական, ԻԴ ձառ
-113 Հերմեսի իմաստասիրի ասացեալ (թ. 1124ա—1125բ)	Հերմես, Ա ձառ է	Հերմէսն, Ա ձառ
-114 Ներածութիւն Պորփիրի (թ. 1125բ—1129ա)	Պորփիւրն, ՄԱ ձառ է	Պորփիւրն, ՄԱ ձառ
-115 Դաւթի փիլիսոփայի վերլուծութիւն «Ներածութեանցն» Պորփիրի (թ. 1129ա—1146ա)	—	—
	Մեծից Արիստոտելի, Դ գիրք	Մեծից Արիստոտելի
-116 Ստորոգութիւն Արիստոտէլի (մեկնությամբ) (Կատաղօրիաս) (թ. 1146ա—1168բ)	Ստորոգութիւնքն, ճի	Ստորոգութիւնքն, ճի
-117 Սկիզբն և նախադրութիւն գրոցն, որ ասի ըստ յունաց Պերիարմենիաս և հանրէն Յաղագս մեկնութեան, արտադրեալ ի մեծ իմաստնոյն Արիստոտելէ, թարգմանեալ և մեկնեալ ի Դաւթի Ներգինացո (թ. 1168բ—1184բ)	Ի Պերիարմենիասն, ՀԹ	Պերիարմենասն, ՀԹ
-118 Արիստոտելի Յաղագս առաքինութեան առ Աղեքսանդր թագաւոր (թ. 1184բ—1185բ)	Առաքինութեանցն, Ա	Առաքինութիւնքն, Ա
-119 Աշխարհաց (Թերի) (թ. 1185բ—1189բ)	Աշխարհացն, Ա	Աշխարհացն, Ա
-120 —	Իսկ վերլուծութեանցն չգտի	Իսկ վերլուծութեան ոչ գտի
-121 —	—	—
-122 —	—	—
-123 —	—	—
-124 —	—	—
-125 —	—	—
-126 —	—	—
-127 —	—	—
-128 —	—	—
-129 —	—	—
-130 —	—	—
—	—	—

1	2	3
Քերական, ՄԺԱ	Քերական, ԻԴ	Քերականութիւն, ԻԴ
Հերմէսն, Ա	Հերմէսն, Ա	Հերմէսն, Ա
Պորփիրն, ՄԱ	Պորփիրն, ՄԱ	Պորփիրն, ՄԱ
—	—	—
Արխտոտէլի, և գիրք	Արխտոտէլի, և գիրք	Արխտոտէլի, և գիրք
Ժ Ստորոգութիւնք	Ժ ստորոգութիւնք	Ժ ստորոգութիւնք
Պերիարմենասն, ՀԹ	Պերիարմենասն, ՀԹ	Պերիարմենասն, ՀԹ
—	—	—
Առաքինութեանցն, Ա	Առաքինութեանցն, Ա	Առաքինութեանցն, Ա
Աշխարհացն, Ա	Աշխարհացն, Ա	—
Վերլուծութեանցն	Վերլուծութեանցն	Վերլուծութեանցն
Էակըն Դաւթի Պետրն Մովսիսի Յովհաննու Մայրավանեցոյ Գ գիրք	Էակըն Դաւթի Պետրն Մովսիսի Յովհաննու Մայրավանեցոյ Գ գիրք	Էակըն Դաւթի Պետրն Մովսիսի Յովհաննու Մայրավանեց- ոյ Գ գիրք
Խրատ վարքն	Խրատ վարքն	Խրատ վարքն
Հաւատոյ արմատն	Հաւատոյ արմատն	Հաւատոյ արմատն
Նոյնմակն	Նոյնմակն	Նոյնմակն
Մեկնութիւնք Հին և Նոր	Մեկնութիւնք Հին և Նոր	Մեկնութիւնք Հին և Նոր
կտա- կտակարանաց	կտակարանաց	կտակարանաց
կարանաց	կարանաց	կարանաց
Սուրբ Երեմի	Սուրբ Երեմի	Սուրբ Երեմի
Սուրբ Եպիփանու	Սուրբ Եպիփանու	Սուրբ Եպիփանու
Ոսկերերանին	Ոսկերերանին	Ոսկերերանին
Կիրիղ Աղերսանդրացու	Կիրիղ Աղերսանդրացու	Կիրիղի Աղէքսանդրացու
հա- ճառասաց հայրապետացն	հա- ճառասաց հայրապե- տացն հանուրց և մաս-	ճառասաց հայրապետա- ցըն հանուրց և մասնա- ւորաց
նուրց և մասնաւորաց	նուրաց	նուրաց
Անա կատարեցան նուր գիրքն:	Անա կատարեցան նուր գրեանքն: Յիշեալ գմեղա- ւորս:	Անա կատարեցան Հին և Նոր կտակարանքն և նուր գրեանքն ամենայն, ի փառս Աստուծոյ:

Սուրբ Գրոց ցուցակներ (ձեռն. № 1500, ք. 369ր)

1. Գիրք գոր ունեին հռեայն ի ծածուկ այտոհիկ են

Ազամա: Վերացումն Մուսիսի:
 Ենովբա: Ելբադ և Մովլադն:
 Սիրելա: Սաղմոնի Սաղմոսքն:
 Բժ նաճակատացն: Եղիայի ծածուկքն:
 Աղաթքն Յովսեփա: Դանիելի է-կորդ տեսին:

Իսկ ըստ ճորոյս

Գիրք ժանկութեան Տեան:
 Քոմայի անետարանն:
 Յայտնութիւնն Պետրոսի:
 Շրջադաշ Պաղոսի:
 Կաթուղիկէ թուղթն Բառնարա
 և Յովղաթի և Քամաթի:

2. Սրբոյն Կոնստ, երէ ո՞ր գիրք ընդունելի է

Գործքն և Կանոնք առաքելոցն:
 Յայտնութիւնն Յովնանու, որ կոչի Պիլատիսիս:
 Խրատ Աստուածածնին առաքելոցն:
 Գիրքն Դիոնիսեան Աքենացոյ:
 Տիմոթեան թուղթն:
 Գիրքն Կրիստոսի:
 Բանքն Յուստոսի:
 Քարոզ ուղղափառացն:
 Քուղթն Բառնարա: Չայս ևս և Անանէ դրեցադ
 ի Վիսի բազմաթի, որ Եկեղեցի ապրճեցադ:

3. Սրբոյն Նագրեա, Կարգադրութիւն

Աստուածաշունչ տառիս

Արարածքն, Եւ, Նոսին:
 Յետուն, Գ, Երեմիայն:
 Քաղատութիւնք, Դ, Դանիելն:
 Սաղմոսքն, Եղիկիէն:
 Ազանութիւնքն: Անետարանքն Դ,
 Սիրանքն: Պրակքն:
 Յորն: Առաքեալն, Ժն:
 Երկուստասանքն: Կաթուղիկէքն, է:

4. Աստուածաշունչ, սրբոյն Կիւղի Երուսաղեմի հայրապետի

Կարգադրութիւն

Աւիփ, ա, Ենունդքն:
 Բեթ, ր, Ելքն:
 Գամէդ, գ, Ղևորիքն:
 Դաղեթ, դ, Թիւքն:
 Հէ, և, Երկորդ աւրնքն:
 Վա, գ, Նուս որդի Նաւ[ւա],
 Զէ, ր, Աստուարքն և Հուսին:
 Խէթ, բ, Ա և Բ թաղատութիւնքն:
 Տէթ, թ, Գ և Դ թաղատութիւնքն:
 Յադ, որդ, ձ, Ա և Բ Մաջորդքն:
 Քափ, ձա, Ա և Բ Եղքն:
 Ղամէթ, ժր, Նաթքն:
 Ստիբիդն գիրք: Եւ:
 Միմ, ժգ, Յոր:
 Նորն, ժդ, Սաղմոսքն:
 Սամբաթ, ձև, Սպանն:
 է, ժգ, Եկեղեցիատեան:
 Փէ, ձէ, Աւրճութիւնք տարճութեանքն:
 Յադէ, ժր, Երկուստասանքն:
 Կոփ, ժթ, Նաթին:
 Բէշ, թ, Երեմիայն:
 Շին, թա, Եղիկիէն:
 Թա, իր, Դանիելն:
 Դ, Անետարանքն:
 Գործքն:
 է, Կաթուղիկէքն:
 ԺԳ թուղթն [Պալ]ղոսի:
 Յիշեա ի բարի... գոյր Միսիթար վար-
 դապետն:

Ս ա յ ր ա կ ա պ ն ր

Ս կ զ ր ն ա տ ո ղ ն ր

N	Ս ա յ ր ա կ ա պ ն ր		Ս կ զ ր ն ա տ ո ղ ն ր		Զեռագրերի համարները և էջերը
	1	2	3	4	
N	Հատ Մխիթար Այրիվանեցու Գանձարանի ¹	Հատ տրոհված գանձերի	ա. Հատ Մխիթար Այրիվանեցու Գանձարանի բ. Հատ Գրիգոր Խյալեցու և մյուսների		
1	Տէր Մխիթարա	ա) [Տէ]բ ² Մխի բ) Բարա	ա) (Տարփումն ըզձական...) բ) Բազգ պարձանաց...	N 4011, 7ա-8ա N 4011, 10ա-11բ	
2	Վարդապետի	ա) Վարդա բ) Պետր	ա) Վեր կրգմբ Ննմամբ... բ) Պետրոս պանծալի...	N 424, 223բ-224ա N 424, 30ա-31ա	
3	Բալիւ կրգել	ա) Բալիւ բ) Երգել	ա) Բարձեալ աճմար... բ) Երջանիկ գեղին...	N 4844, 28բ-29ա N 4844, 29բ-31ա	
4	Հինգրտասան	ա) Հգտա բ) Տանձ	ա) Համագոյական... բ) Տէր տնտեսական...	N 5328, 229բ-230բ N 5328, 90բ-91բ	
5	Բան քարոզից	ա) Բան քա բ) Բազից	ա) Բարձրեալ անքնին... բ) Բարձիւր բարիք...	N 4844, 56բ-58ա N 4844, 58ա-59բ	
6	Այրիվանեցի	ա) Այրիվա բ) Նեցի ³	ա) Աստուած կենդանի... բ) Նեստոր Նասրեանի...	N 5328, 64ա-65ա N 5328, 242բ-243բ	

¹ Տե՛ս է. Հատարյունյան, Մխիթար Այրիվանեցու «Գանձարանը» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1975, N 3, էջ 108-109):

² Գանձը թերի է թերթ ընկած լինելու պատճառով:

³ ՎՍ՝ ծայրակապային տառը վրիպակի արդյունք է: Գրելը «Տէրն Լրանելի» փոխարեն ընդգրկական է «Մուրն Լրանելի»:

⁴ Մայրակապի երկու մասերը աղավաղված են սխալ տեսողմանցի Զեռ. N 4844-ում ունի «Հինգ» (թ. 31բ-32բ) և «տասան» (թ. 32բ-34ա) ծայրակապային բառերը:

⁵ Այս գանձը N 4844 ձեռագրում տրոհված է «Այրիվ» (թ. 64ա-65ա), «Անեցի» (սկզբ. «Արմատ անեցեալ», թերթ 65ա-66բ.) մասերի:

№	1	2	3	4
7	Երևանցիներ	ա) Երև բ) Անեցիներ	ա) Երգս խանրական... բ) Աստուածն ամենի...	№ 4844, 67ա—68բ № 4844, 68բ—69բ
8	Հայտնի սիրով	ա) [Հայ] ցեղ ¹ բ) Իրով	ա) (Համադրական...) բ) Ի տաճրու տանից...	№ 4011, 131ա—131բ № 4011, 131բ—133բ
9	Զգականորոք	ա) Զգական բ) Որդ ²	ա) Զահեղ զանքներին... բ) Որք որ փափաքին...	№ 4011, 146ա—148բ № 4011, 149բ—151բ
10	Տերունական	ա) Տերուն բ) Ական	ա) Տէր տերունական... բ) Արդ լուսաւորեալ...	№ 4011, 170բ—173բ № 4011, 174բ—176բ
11	Վկայականաց	ա) Վկոյա ³ բ) Կանաց	ա) Վկայականաց... բ) Կայ խորհուրդ խորին...	№ 424, 170ա—171բ № 424, 171բ—172բ
12	Տառնից անկ	Տ[ոն]թ ⁴	Տառարգ կրկնային...	№ 4011, 233բ—234բ
13	Խորհրդոցն	—	—	—
14	Ի փառս տեսան	ա) Ի փառս ⁵ բ) Տեսաշն ⁶	ա) Ի սկզբան կիգ... բ) Տինա տոսել...	№ 4011, 287ա—290ա № 4011, 290բ—292բ

¹ Զեռագրից թերթ ընկած լինելու պատճառով պակասում են «Հայ» ծայրակալը առաջացնող տները: «Տ» ծայրակալային տառը վերկալի հետևանք է: «սիր» բառի փոխարեն ընդգրկնակված է «տեր»:
² № 424 ձևադրում գանձի առաջին մասը հորում է «Զգական» բառը (114ա—115բ): Վկային «բ» ծայրակալային տառը սխալ տեսանման արդյունք է:

³ «Ո» ծայրակալային տառը «Արեն» բառի փոխարեն սխալմամբ «Որեն» ընդգրկնակելու հետևանք է:

⁴ Զեռագրից պակասում են գանձի առաջին մասի «ոնի» տները և երկրորդ մասը: № 4844 ձևադրում այն ունի «Տառարգ» (149ա—150ա) և «Երգանի» (160ա—161բ) ծայրակալներ՝ առաջացած սխալ տեսանմանից:

⁵ «Բնտին» բառի փոխարեն ընդգրկնակված է «Պետին», որտեղից էլ առաջացել է «Պ» ծայրակալային բառը:

⁶ «Զ» ծայրակալային տառը առաջացել է «Թա» բառի փոխարեն «Զա»-ը ընդգրկնակելու հետևանքով:

1	2	3	4
15 Վէշտամանք է	ա) Վէշտա բ) Սանք է	ա) Վալիլ է քալին... բ) Սոքալ են ընտրեալ...	№ 4944, 35ա—36ա № 4944, 36ա—37բ
16 Զգնաւորք	—	—	—
17 Մեղզան	—	—	—
18 Սարգիս գրիչ	ա) Սարգ բ) Իսկ ¹ գրիչ	ա) Սուրբ երրորդութիւն... բ) Ի սպարապետին...	№ 4844, 222ա—223ա № 4844, 316ա—317ա
19 Կիրակէ	—	—	—
20 Տէր Միսիթար վ	—	—	—
21 Տէր Միսիթարա	—	—	—

1 «Թ» ծալմակապային տառը առաջացել է «Սաւորոս» բառի փոխարէն «Պաւլոս» բնօրինակիւ հետեանքով:

ՅԱՆԿ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

Ա. ԶԵՌԱԳԻՐ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

84	2220	4011	6520
423	2271	4068	6529
424	2292	4139	7097
425	2293	4207	7452
426	2588	4243	7783
427	2607	4844	7785
428	2736	4976	8030
429	2817	5328	8251
582	3006	5452	8366
680	3070	5521	8794
953	3540	5619	8894
1138	3555	5785	9178
1320	3595	5951	10050
1500	3710	6261	10182
1723	3987	6416	10827*

Անթիլիաս, Կաթողիկոսարանի գրադարան, ձեռագիր N 119:

Ղենինգրադ, արևելագիտության ինստիտուտ C—13: Արտասահմանյան տարբեր երկրներում պահվող հայերեն ձեռագրերից օգտվել ենք համապատասխան ձեռագրացուցակների միջոցով: Տե՛ս տպագրի աղբյուրները:

Բ. ՏՊԱԳԻՐ

Արքադյան Գ., Բանասիրական հետախուզումներ («Բանբեր Մատենադարանի», Երևան, 1958, № 4):

Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890:

Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ, 1901:

Ալիշան Ղ., Յուշիկը հայրենեաց հայոց, հ. 2, Վենետիկ, 1921:

Ալիշան Ղ., Շնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873:

* Օգտագործված են նաև Մատենադարանի Անտիպ ձեռագրացուցակների հավաքածուի № 29, 133 նյութերը:

- Ալիշան Ղ., Միսուան, Վենետիկ, 1855:
- Ալիքյան Ն., Մատենագրական հետազոտություններ, Դ. Ա, Վիեննա, 1922:
- Ալիքյան Ն., Մխիթար Այրիվանեցույ Հաղորդարի նորագիտ լիշատակարանը («Ազատ», Բելյուս, 1946, № 13):
- Ալիքյան Ն., Վիմի քաղաքի Մխիթար Այրիվանեցույ ժամանակագրության մեջ («Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1907):
- Անատյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, Դ. Ա, Երևան, 1942:
- Անատյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, Դ. Գ, Երևան, 1946:
- Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, Կ—ժԼ զդ., Դ. Ա, Երևան, 1959:
- «Աստվածաշունչ մատեն Հին և նոր կտակարանաց», Վենետիկ, 1805:
- Ավագյան Ս., Անիի մայր տաճարի շինարարական արձանագրության տարեթվերը, (Վրարեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1979, № 11):
- Ավետիսյան Ա., Հայկական մանրանկարչության Գլաձորի դպրոցը, Երևան, 1971:
- Բաբխուդաբյան Ս., Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 3, Երևան, 1967:
- Գալստիսյան Գ., Մխիթար Այրիվանեցին և իւր նորագիտ գրութիւնը («Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1891):
- Գաւազանյան Ա., Քննական պատմութիւն հայոց, մասն Գ., Թիֆլիս, 1895:
- «Դրբուկս, որ կոչի Տաղարան», Կ. Պոլիս, 1740:
- Եղանյան Օ., Կարսպիտ արեւս. Բաղրատունու հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն («Էջմիածին», 1971, № 9):
- Եղանյան Օ., Ուղեցույց ցուցակ Մաշտոցի անվան Մատենագրանի Աստվածաշունչ գրքերի (անտիպ):
- Եղանյան Օ., Սուփասյան Կ., Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց արեւելագետ քեր Հարութ Ուղտեր Բելի («Բանբեր Մատենագրանի», Երևան, 1973, № 11):
- Զարեմանյան Գ., Հայկական թարգմանութիւնք նախնեաց, Վենետիկ, 1889:
- «Թանգարան հին և նոր նախնեաց», Ա. Անկանոն գիրք Հին կտակարանաց, Վենետիկ, 1896:
- «Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Ս. Պետերբուրգ, 1887:
- Թումանյան Թ., Հայկական ճարտարապետություն, Երևան, 1948:
- Թովինյան Հ., Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Վենետիկ, 1962:
- Թումանյան Բ., Առձեռն տոմարացույց, Երևան, 1965:
- «Ժամանակագրութիւն տեառն Միխայէլի Ասորւոց պատրիարղի», Երուսաղեմ, 1871:
- «Ժամանակագրութիւնք շարագրեալ պարոն Հեթմոյ տեառն Կոռիկոսոյ» (տե՛ս Հեթմոյ պատմիչ Թաթարաց, Վենետիկ, 1842):
- Իշխանյան Բ., Հայ մատենագիտության պատմություն, պրակ Ա, Երևան, 1964:
- Խալաբյանց Գր., Գիրք Մնացորդաց ըստ հնագույն հայ թարգմանութեան, Մոսկվա, 1890:
- Խաչատրյան Պ., Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր, Երևան, 1969:
- Խաչերյան Լ., Միջնադարի հայ մատենագիտության մի քանի հարցերի շուրջը («Բանբեր Մատենագրանի», Երևան, 1971, № 10):
- Խաչիկյան Լ., Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Դ. 1, Երևան, 1955:
- Խաչիկյան Լ., Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Դ. 2, Երևան, 1967:
- Խաչիկյան Լ., Հայ բնագիտական միտքը XIV—XVIII դարերում («Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1971, № 2):
- Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխ. Կ. Մեխր-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:
- Կյուրսեւյան Բ., Ցուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր-վանոց և շրջակայից, Անթիպիս, 1957:

- Հակոբյան Վ., Կանոնագիրք հայոց, հ. Ա, Երևան, 1964, հատ. Բ, Երևան, 1971:
- «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, Երևան, 1976:
- «Հավաքումն պատմության Վարդանայ վարդապետի լուսաբանելը», Վենետիկ, 1862:
- Հարությունյան Է., Բանասիրական դիտողություններ Մխիթար Այրիվանեցու «Պատմութիւն ժամանակագրական» աշխատության մասին («Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1979, № 5):
- Հարությունյան Է., Մխիթար Այրիվանեցու «Գանձարանը» («Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1975, № 3):
- Հարությունյան Է., Մխիթար Այրիվանեցու գանձերը Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրած Գանձարաններում («Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 1977, № 2):
- Հարությունյան Է., Մխիթար Այրիվանեցու «Ճառերտիր» ժողովածուի առնչությունը «Մարկավադյան» ցուցակի հետ («Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևվան, 1976, № 12):
- «Հեթում պատմիչ Թաթարաց», Վենետիկ, 1842:
- «Հերմեյա Եռամսթի առ Ասկղեպիոս Սահմանք» («Բանբեր Մատենադարանի», Երևվան, 1956, № 3):
- Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 1, Երևան, 1957:
- Հովսեփյան Գ., Գրչության արուեստը հին հայոց մէջ, մասն Գ, Քարտեզ հայ հնագրութեան, Վաղարշապատ, 1913:
- Հովսեփյան Գ., Խաղրակեանք կամ Պոռչեանք հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս—Լիբանան, 1969:
- Հովսեփյան Գ., Խաղրակեանք կամ Պոռչեանք հայոց պատմութեան մէջ, հ. Գ., Նիւ-Յորք, 1942:
- Հովսեփյան Գ., Մխիթար Այրիվանեցի, Նորագիտ արձանագրութիւն և երկեր, Երուսաղեմ, 1931:
- Հովսեփյան Գ., Նոր աղբիւր Մխիթար Այրիվանեցու մասին («Էջմիածին», 1945, № 5):
- «Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից զրադարանի սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի», Թիֆլիս, 1863:
- «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի», կազմ.՝ Օ. Եղանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, Ա. Քյոշկերյան, հ. Բ, (անտիպ):
- Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1977:
- Մառ Ն., Ամառնային ուղևորութիւնից դեպի ի Հայս, Վիեննա, 1892:
- Մատենադարանի Անտիպ ձեռագրացցականների ֆոնդ, № 29բ, 126:
- Մատթեոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973:
- Մարաթյան Ս., Գրիգոր Խլաթեցու պատմագիտական երկերը («Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1977, № 2):
- Մեխիսեք-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա., Երևվան, 1934:
- «Մխիթարայ Այրիվանեցույ Պատմութիւն ժամանակագրական», հրատ. Ք. Պատկանյանի, Ս. Պետերբուրգ, 1867:
- «Մխիթարայ Այրիվանեցույ Պատմութիւն հայոց», հրատ. Մ. Էմինի, Մոսկվա, 1860:
- «Մխիթարայ Անեցույ Պատմութիւն», 1879, Ս. Պետերբուրգ:
- Մնացականյան Ա., Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Երևան, 1966:
- Մովսէս Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, աշխ. Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1969:

- «Մովսեսի Կաղանկատուացույ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Թիֆլիս, 1912:
- «Մովսեսի Խորենացույ մատենագրութիւնք», Վննետիկ, 1965:
- Մուրադյան Կ., Գրիգոր Նաղիսնազարին Հայ մատենագրութեան մէջ, Երևան, 1963:
- Մուրադյան Պ., Վրաց ժամանակագրութիւն (1207—1318), Երևան, 1971:
- Մուրատ Յ., Յայտնութեանն Յովհաննու, Երուսաղէմ, 1911:
- «Յայտնաւորք», Հ. Ա, Կ. Պոլիս, 1834:
- «Յովհաննու Դարգելի ժամանակագրութիւն Հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1891:
- «Յովհաննու կաթողիկոսի Գրախանակիրտցույ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912:
- «Նոր բաղդիրք Հայկազեան լեզուի», Հ. Ա, Վննետիկ, 1836:
- «Նոր բաղդիրք Հայկազեան լեզուի», Հ. Բ, Վննետիկ, 1837:
- Ոսկյան Հ., Մատենագրական քննութիւններ, Վիեննա, 1926:
- Ոսկյան Հ., Յովհաննէս Սարկավազի գրութիւնները («Հանգէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1925, մարտ-ապրիլ):
- Ոսկյան Հ., Յուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա, Հ. Բ., Վիեննա, 1963:
- «Պատմութիւն Ղեռնգայ միջի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1887:
- Պողարյան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Հ. 1, Երուսաղէմ, 1966:
- Պողարյան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Հ. 4, Երուսաղէմ, 1969:
- Պողարյան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Հ. 5, Երուսաղէմ, 1971:
- Պողարյան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Հ. 6, Երուսաղէմ, 1972:
- Պողոսյան Ս., Գլուղացիների ճորտացումը և զլուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դարերում, Երևան, 1956:
- «Պատմելի բահանայի Անեցույ Հաւաքմունք ի զրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893:
- Սարգիսեան Բ., Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վննետիկ, Հ. Բ, Վննետիկ, 1924:
- Սարգիսեան Բ., Սարգիսեան Գ., Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց մատենադարանի Մխիթարեանց ի Վննետիկ, Հ. Գ, Վննետիկ, 1966:
- Սարգիսյան Բ., Սրբոյն Հօրն եւագրի Պոնտացույ Վարք և մատենագրութիւնք, Վննետիկ, 1907:
- Սարգիսյան Բ., Ուսումնասիրութիւնք Հին կտակարանի անվավեր գրոց վերայ, Վննետիկ, 1898:
- Սեփուլյան Օ., Նոր կտակարանի գրքերու կարգը Հայոց բով, Վիեննա, 1949:
- «Սմբատայ Սպարապետի Տարեկիրք», Վննետիկ, 1856:
- Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910:
- «Ստեփանոսի Տարօնեցույ Առողկան Պատմութիւն տիեզերական», Պետերբուրգ, 1865:
- «Վահրամայ Բարունայ Ուսանաւոր պատմութիւն Ռուբինեանց», Փարիզ, 1859:
- Վարդանյան Ա., Մատենագրութիւնք Եւթաղի, Վիեննա, 1930:
- Տաշյան Հ., Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, 1895:
- Տաշյան Հ., Քանի մը նոր հրատարակութիւնք («Հանգէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1895):
- Տեր-Մկրտչյան Կ., Առ կորեթացիս երրորդ պարականոն թղթի մասին («Արարատ», Վաղարշապատ, 1895, հոկտեմբեր):
- Տեր-Մկրտչյան Կ., Երեմիա մարգարէ («Արարատ», Վաղարշապատ, 1895, մարտ), Յակոբած «Արարատի», մարտ, հոկտեմբեր:
- Տեր-Մկրտչյան Կ., Ընմարան Մ. Աթոռոյ («Արարատ», 1902, մայիս-հունիս):

- Տեր-Մկրտչյան Կ., Տեսիլ Ենովքայ արդարո՞ւ («Արարատ», 1894, դեկտեմբեր):
- Տեր-Մովսիսյան Մ., Հեղհանուր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց (Մ. Մ. Անտիպ ձեռագրաց ցուցակների հավաքածու, N 133):
- Տեկանց Ա., Հայերգ, Թիֆլիս, 1882:
- Շուցակ հայերեն ձեռագրաց Զմամուրի վանքի մատենադարանին, հ. Բ., կազմ.՝ Ալինյան Ն., Ոսկյան Հ., Վիեննա, 1971:
- Շուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա., կազմ.՝ Եզանյան Ս., Զեյնունյան Ա., Անիսաբյան Ա., Երևան, 1965:
- Շուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ., կազմ.՝ Եզանյան Ս., Զեյնունյան Ա., Անիսաբյան Ա., Երևան, 1970:
- Ուլտրաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X—XVI դարերում, Երևան, 1975:
- «Փոքրիկ գանձարան», Կ. Պոլիս, 1739:
- «Քարբիս Յիսուքերայի կամ Վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը», լույս ընծ. Ի. Աբովաձեն, Թբիլիսի, 1953:
- Քասունի Ե., Ռուբեն Ա և Ռուբինյան իշխանության հիմնադրությունը, Բելյուրի, 1972:
- Քեչիշյան Մ., Շուցակ հայերեն ձեռագրաց Զմամուրի վանքի մատենադարանին, Վիեննա, 1964:
- Քյոչկերյան Ա., Գրիգոր Նարեկացու գանձերն ու Գանձարանների սկզբնավորումը («Բանբեր Մատենադարանի», Երևան, 1971, N 10):
- Քյուրդյան Հ., Մխիթար Այրիվանցի («Բազմավէպ», Վենետիկ, 1933):
- Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, Կ. Պոլիս, 1912:
- Յեքքեր Պ., Առ Կորնթացիս երրորդ անվավերական թուղթը («Հանդես ամսօրեակ», Վիեննա, 1894):
- «Анонимное толкование «Категорий» Аристотеля, перевод с древнеармянского С. С. Аревшатяна, Ереван, 1961.
- Арутюнян Э. О., Сборник составленный Мхитаром Айриванеци (1283 г.), («Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник, 1979). Историко-литературное наследие Мхитара Айриванеци (XIII в.), диссертация на правах рукописи, Ереван, 1981.
- Бартольд В. В., Общие работы по истории Средней Азии. Сочинения, т. II, Москва, 1963.
- Иоаннисян А. Г., Движение тондракидов в Армении (IX—XI вв.), («Вопросы истории», Москва, 1954).
- Кириакос Гандзакеци, История Армении, перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии Л. А. Ханларян, Москва, 1976.
- Микаелян Г. Г., История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952.
- Тер-Давтян К. С., Памятники армянской агнографии, Ереван, 1973.
- Тер-Мовсисян М., История перевода Библии, С. Петербург, 1902.
- «Философская энциклопедия», т. 3, Москва, 1964.
- «Хронографическая история, составленная отцом Мехитаром вардапетом Айриванским» («Труды Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества», ч. XIV, С. Петербург, 1869.
- «Энциклопедический словарь», т. XI, С. Петербург, 1893.
- Юзбащян К. Н., Армянские рукописи в собраниях Ленинграда, 1970 (в рукописи).

- Carrière A.*, Une version arménienne de l'Histoire d'Assinethe, Paris, 1886.
- Conybeare Fr.*, A Catalogue of the Armenian Manuscripts of the British Museum, London, 1913, p. 119.
- „Etudes sur l'historien arménien Mkhithar d'Aïrivank, XIIIe s.“, par M. Brosset, „Mélanges asiatiques“, T. IV, S. Pétersbourg, 1865, p. 315—350.
- „Histoire chronologique par Mkhithar d'Aïrivank, XIIIe s.“ trad. de l'arménien... par M. Brosset, St. Pétersbourg, 1869.
- Macler Fr.*, Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1908, p. 122—123, MS on 230.
- Stone M.*, Armenian Canon Lists III—the Lists of Mechitar of Ayrivank, Jerusalem, 1976.
- Zahn Th.*, Forschungen zur Geschichte des neutestamentlichen Kanons, V. Erlangen, Leipzig: Deichert, 1893, S. 109—117.
- «لی اکبر نفیسی، فرنود ساریا فرهنگ نفیسی، جلد نخست، تهران ۱۹۵۶»
«لی اکبر دهخدا، لغت نامه، جلد ۹، ۱۹۸۰ تهران»

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ*

Աբաս Բագրատունի, Հայոց թագավոր
84, 85

Աբգալլահ, արար ռստիկան 98

Աբդլմելիք, արար խալիֆա 82

Աբխսղոմ սարկավազ 150, 154, 162, 1

Աբրահամ (աստվ.) 59

Աբու Տալիթ Տուղրիլ-բեկ տե՛ս Տուղրիլ
բեկ

Աբուլաձե Ի. 18, 53, 79

Աբու-լ-Ֆարաշ 72, 88

Աբու Սալիս Դավուդ Չաղր-բեկ տե՛ս
Չաղր բեկ

Ագաթանգեղոս 67, 186

Ադամ (աստվ.) 25, 27, 59, 65, 1

Ադնեբ (աստվ.) 27

Ադոնց Ն. 87

Աթանաս կրոնավոր 143

Աթանաս Տարոնեցի, տոմարագետ 60,
94, 95

Ալեքսանդր Մակեդոնացի 97

Ալեքսիանոս (կամավոր աղքատ) 16,
39, 44

Ալի արմնի Ասլան 98

Ալիշան Ղ. 10, 11, 22, 53, 87, 88, 90,
97, 108, 136, 200

Ալպոյաճյան Ա. 88

Ալփաւյան, սելջուկ սուլթան 69, 74

Ակիեյան Ն. 15, 18, 22, 36, 37, 103,
108—110, 121, 135

Աճառյան Հ. 18, 88, 90, 165, 183

Անանիա Դամասկացի 15, 131, 132

Անանիա Շիրակացի 44, 80, 94, 119

Անանիա վարդապետ պատմիչ տե՛ս
Անանիա Շիրակացի

Անասյան Հ. 18, 109, 110, 116, 221

Անդրեաս Եվդոկացի, տոմարագետ 94,
95

Անդրոնիկոս Կոմնենոս, զորավար 78

Անտոն Անապատական 154

Աշոտ Ա Բագրատունի, Հայոց թագա-
վոր 75—77

Աշոտ Բ Երկաթ, Հայոց թագավոր 76—
78, 84

Աշոտ Շապուհյան 77

Ապիրատ իշխան 85, 86

Ապուհիճթ, ռստիկան 77

Առաքել Բաղիշեցի 196

Ասանելթ (աստվ.) 113, 115, 126—128,
138, 139

Աստվածատուր քահանա 178

Աստուրյան Հ. 88, 91

Ավետիսյան Ա. 121

Ատրենբեհհ. Աղվանքի թագավոր 93

Արիստակես, ողբասաց 164, 165

Արիստոտել 63, 97, 101, 105, 109, 111,
113—117, 139, 141, 144

Արծրունիներ 76, 86, 87, 92

Արկադիա, արեւելյան հռոմեական կայսր.
կայսր 143

Արշակ Բ, Հայոց թագավոր 187

Արսլան, Սելջուկի որդի 70

Արեշատյան Ս. 140

Աբիա մարգարե (աստվ.) 83

Բարան (Նույնը Բարեկ) 98

Բագրատունի Կարապետ 9

Բագրատունիներ 20, 75—77, 84—87,
97, 98

Բառնարա (աստվ.) 133

* Ցանկում չենք նշել Մխիթար Այրիվանեցու և հավելվածի № 2, 3, 4 տախտակ-
ների մեջ հիշատակված անունները:

Բարթողոմէոս (նույնը Բարթողիմէ
աստվ.) 133
Բարսեղ Երաժիշտ, գրիչ 58
Բարսեղ Կեսարացի 103, 111, 112, 115,
142, 144
Բարուր (աստվ.) 130, 138
Բեր, արխաղ իշխան 84, 85
Բրոսս Բ. 8, 9, 11, 13, 22, 52, 59, 60,
61, 64, 66, 123, 143
Բուզա, արար ռստիկան 98
Գարրիկյան Բ. 16, 19, 109, 110
Գաղիկ Ա Բագրատունի, Հայոց թագա-
վոր 76, 86—88, 90
Գալմբյարյան Գ. 14, 22, 52, 101,
123, 128
Գայանէ 155
Դեորդի-Լաշա, Վրաց թագավոր 93
Դյուտ Արահեղացի, կաթողիկոս 55
Դոդ Վասիլ 78, 89—91
Դրիգոր, Արամի որդի 15, 22, 121, 135
Դրիգոր Անավարզեցի, կաթողիկոս 11,
36, 42, 48, 53—56, 200
Դրիգոր Դոդիկ, Երաժիշտ 34
Դրիգոր Երեց, գրիչ 49
Դրիգոր Լուսավորիչ 25, 33, 133, 163,
166, 175, 176, 182, 183, 187, 192
Դրիգոր Խլաթեցի 6, 39, 41, 147, 148,
152, 153, 156, 157, 159—161, 163,
170, 171, 174, 176—182, 185, 196
Դրիգոր Մագիստրոս 21
Դրիգոր Նաղիանդացի 111, 113, 142
Դրիգոր Նարեկացի 6, 94, 171
Դրիգոր Նյուսացի 111, 112, 142, 143
Դրիգոր Տաթևացի 132
Դեորդ, դանձառաց 152
Դեորդ Կաղ 123, 124, 125
Դեորդ Սկեռացի 21

Դադյան Խաչիկ 46
Դանիել, ասորի Լալիս. 190
Դանիել (աստվ.) 30, 31
Դավիթ, թագավոր Հրեից 136
Դավիթ Հյուսիստոս 143
Դավիթ Անհաղի 11, 113, 117, 119, 126,
136, 141

Դավիթ, գրիչ 47
Դավիթ Սարեցի 92
Դավիթ Կաղաղեցի, կաթողիկոս 68
Դավիթ Ճնճղուկ 49
Դավիթ մարգարե (աստվ.) 63, 97, 98
Դավիթ Սասունցի 87
Դավիթ Տարոնեցի 144
Դեմետրի Բ, Վրաց թագավոր 57
Դիոնիսիոս Արխաղացի 141, 143
Դիոնիսիոս Թևմաշարեցի 9
Դիոնիսիոս Թրակացի 109, 112, 141
Դյուլորիկ Է. 49
Դողլա-բար տե՛ս Տողրիլ Բնիկ
Դոփյաններ 20

Երեր (աստվ.) 63
Եղյանց Ե. 86, 87
Եզր (աստվ.) 112, 126, 139
Եղատ (աստվ.) 132
Եղիա (աստվ.) 132
Եղիազար (աստվ.) 83
Ենովս (աստվ.) 63, 132
Ենովբ (աստվ.) 14, 27, 126, 139
Եսթեր (աստվ.) 114
Եվազր Պոնտացի 7, 30, 108, 109, 113,
114, 117, 131, 134, 135, 140,
142, 144
Եվթաղ Ալեքսանդրացի 113, 124, 126,
143
Եվսեբիոս Կեսարացի 9, 66, 95
Երեմիա (աստվ.) 126, 130, 131, 139,
140
Եփրեմ Ասորի 124

Ջարրհանալյան Գ. 12, 13, 131
Ջաբարիա ամիրսպասալար 124
Ջաբարյաններ 20, 34, 37
Ջոհրապյան Զ. 122
Ջորարաբել (աստվ.) 59
Էաս Ալեքսանդրացի 94
Էմին Բ. 8, 49, 59, 64

Թամար (աստվ.) 83
Թեոդորոս 154, 182
Թեոփիլոս Լալիսկոպոս 143
Թերմոփիլ 87

Թնատաս տե՛ս Բեր իշխան
 Թովմա Արժրունի 96
 Թովմա Մնծոփեցի 7
 Թովմա պալլ 79
 Թորամանյան Թ. 34
 Թորոս աբեղա 29
 Թորոս, Հեթում Ա-ի որդի 81
 Թորոս Բ, Կիլիկիայի իշխան 78, 79
 Թումա (աստվ.) 133

Իբն-ալ-Ասիր 70
 Իշխանյան Ռ. 18, 109
 Իսիդորոս իմաստասեր (նույնը Սիդոս)
 83
 Իսրայել (աստվ.) 59
 Իվանն Զաքարյան 37

Լևոն Ա, Կիլիկիայի իշխան 78
 Լևոն Բ, Կիլիկիայի թագավոր 58, 81,
 168, 190

Խալաթյանց Գ. 129
 Խաղբակյաններ 20, 22, 33, 93
 Խաչատուր զանձասաց (Կեչառեցի) 152,
 156
 Խաչատրյան Գ. 18
 Խաչերյան Լ. 18, 109
 Խաչիկյան Լ. 157

Կասմ (Կասիմ), արաբ ամիրա 82, 83
 Կարապետ Բաղիշեցի 149
 Կարապետ զրիշ 129
 Կարապետ Սասնեցի 191
 Կարպոկրատես (հերձվածող) 143
 Կարիեր Ա 13, 127, 131
 Կեռան (Մխիթար վարդապետի մայրը)
 Կիրակոս Բանասեր, զրիշ 47
 Կիրակոս Գանձակեցի 7, 10, 17, 22, 30,
 67, 68, 71—75, 77—80, 81, 86,
 88, 89, 92, 94, 96, 119, 136
 Կղեմես Ալեքսանդրացի 66
 Կղեմես Հոռմեացի 112, 115, 123—125,
 127, 131, 132, 134, 135
 Կղեորոս (հերձվածող) 143
 Կղզիա, կայսր 63
 Կյուրեղ Երուսաղեմացի 131, 138, 140

Կոստանդին 143
 Կոստանդին Ա, Կիլիկիայի իշխան 78
 Կոստանդին Ա Բարձրաբերդցի, կաթո-
 ղիկոս 169
 Կոստանդին, զրիշ 129
 Կոստանդին Լամբրոնացի, կաթողիկոս
 11, 200
 Կոստանդին Կատուկեցի, կաթողիկոս 17,
 53—56, 169, 190, 200
 Կոստանդին Կեսարացի, կաթողիկոս 11,
 55, 200
 Կոստանդին է-րդ, Բյուզանդիայի կայսր
 (նույնը Լեոն կայսրն Նունաց) 77
 Կորզանով Թ. 10, 48, 64
 Կորյուն 191

Հակոբ Ա Կլայեցի, կաթողիկոս 56, 169,
 190, 200
 Հակոբ Անարզավեցի, կաթողիկոս 11,
 135, 200
 Հակոբ կրոնավոր, զրիշ 138
 Համազասպ Մամիկոնյան 144
 Համամ Բագրատունի (նույնը Հովհան-
 նես Բագրատունի) 93
 Հայկ Նահապետ 66
 Հայկազունիներ 86
 Հեթում Ա, Կիլիկիայի թագավոր 81
 Հեթում Բ, Կիլիկիայի թագավոր 11, 17,
 57, 58, 79
 Հեթումյաններ 78
 Հեթում պատմիչ 86
 Հերթ, արաբ ոստիկան 98
 Հերմես Նոամեծ 109, 112, 139, 140
 Հոմերոս իմաստասեր 83
 Հովհան Դարդել 86
 Հովհան Մանդակունի, կաթողիկոս 11
 Հովհան Ոսկերեբան 124, 125
 Հովհաննես, Աղվանքի կաթողիկոս 96
 Հովհաննես ավետարանիչ 15, 43, 47,
 97, 113, 114, 119, 121, 122, 125,
 126, 134, 138, 139
 Հովհաննես զանձասաց 152, 196
 Հովհաննես Գառնեցի 136
 Հովհաննես զրիշ 30
 Հովհաննես Դրասխանակերտցի 33, 55
 Հովհաննես Երզնկացի 22

Հովհաննէս Կողոն 26, 44
 Հովհաննէս Սարկազավ 11—13, 15, 21,
 25, 44, 61, 64, 69, 71—75, 80,
 88, 94, 96, 108, 109, 113, 115,
 117—128, 130, 134—136
 Հովհաննէս-Սմբատ, Հայրոց թագավոր ?
 Հովհաննէս Վանական 21, 22, 30, 39,
 67, 79, 80, 92, 94, 132, 137, 138,
 181
 Հովհաննէս Վարդեցի, կազմող 101
 Հովհաննէս վարդապետ, գրիչ 156, 165
 Հովհաննէս Տարոնացի 67, 85
 Հովհաննէս Օվաչիցի 33
 Հովհաննէս Օրբելյան, գրիչ 121
 Հովհաննիսյան Աշ. 18, 92
 Հովսեփ, Աղվանքի կաթողիկոս, 96
 Հովսեփ (աստվ.) 127, 128, 132
 Հովսեփ Հոգոցմեցի, կաթողիկոս 55
 Հովսեփյան Գ. 16, 17, 22, 25, 27, 28,
 30, 35—38, 52, 57, 101—103, 110,
 132, 147, 157, 170, 175, 191
 Հովսեպոս (նույնը Կախափա) 113—116,
 127, 128, 139
 Հովսիսիմ 115, 163, 186
 Հուդա (աստվ.) 133
 Հուդիթ (աստվ.) 112
 Հուստինիանոս 63
 Կաղար Փարպեցի 80
 Կամեր (աստվ.) 63
 Կուկաս ավետարանիչ 47, 48, 101, 114
 Կոնդ 67, 82, 83
 Մաթուսաղա (աստվ.) 27
 Մահմետ Բ (նույնը Մուհամադ իբն
 Մուսան) փոխարքա 82
 Մահմուդ 69, 74
 Մալքաթիա արեղա 30
 Մանանդյան Հ. 18, 53, 140
 Մանասե (աստվ.) 126, 127
 Մաշտոց տոհմ Մկրտուկ Մաշտոց
 Մատ Ն. 127, 128
 Մատաթեա արեղա, գրիչ 47, 49
 Մատթեոս ավետարանիչ 48, 114, 121
 Մատթեոս ՈւռՀայեցի 7, 66, 67, 78, 80,
 87, 96

Մարգարե վարդապետ 135
 Մարկոս, Աղվանքի կաթողիկոս 96
 Մարկոս ավետարանիչ 139
 Մարենացիների ուխտ 96
 Մելիտե Մանազկերտացի, կաթողիկոս 55
 Մելիքշահ, սելջուկ սուլթան 69, 74
 Մելիքսեթ-Բեկ Լ. 18
 Մկրտուկ Մաշտոց (նույնը Մկրտիկ) 10,
 11, 25, 81, 95, 154, 162, 179, 186,
 188, 190, 191
 Մկրտուկ Վայոցձորեցի 67
 Միքայիլ Ասորի 9, 10, 65—67, 70, 72,
 73, 78, 79, 81, 83, 86, 88, 96
 Միքայիլ Ա Սեբաստացի, կաթողիկոս 4
 Միքայիլ, Սելջուկի որդի 70
 Միքայիլյան Գ. 87
 Մլեհ. Կրիկիայի իշխան 78, 79
 Մխիթար Անեցի (նույնը Մխիթար Էրեց)
 22, 55, 65, 67, 69—71, 75—77,
 79, 80, 83—85, 94, 96
 Մխիթար, գանձասաց (նույնը Մխիթար
 Այրիվանեցի) 152
 Մխիթար Գոշ 21, 80, 94, 173
 Մխիթար, գրիչ 132
 Մխիթար կրոնավոր, գրիչ 138
 Մխիթար Մեղրեցի 173, 174
 Մխիթար Սասնեցի 36, 49
 Մխիթար բանաւ տեհ Մխիթար Անեցի
 Մկրտիչ, գանձասաց 152
 Մնացականյան Ա. 93
 Մոմիկ, մանրանկարիչ 121
 Մովսէս (աստվ.) 132
 Մովսէս, Աղվանքի կաթողիկոս 96
 Մովսէս, գրիչ 138
 Մովսէս Դասխուրանցի 94
 Մովսէս հորենացի 10, 65, 75, 96
 Մովսէս եղվարդեցի, կաթողիկոս 95
 Մովսէս Կաղանկատվացի 10, 17, 65,
 67, 79, 82, 83, 94, 96
 Մովսէս Մանազկերտացի, կաթողիկոս 55
 Մովսէս մարգարե 97, 129, 132
 Մովսէս, Սյունիքի եպիսկ. 143
 Մսերյանց Մ. 6, 52
 Մուսե, Սելջուկի որդի 69, 70, 71, 90
 Մուսեփայղու տեհ Մուսե

Մուրադյան Պ. 18
 Մուրատ Յ. 13, 15, 18, 108, 119, 123, 127
 Յուսուֆ, ոստիկան 76, 77
 Նաբովը (աստվ.) 63
 Նեմեսիոս Ծմեսացի 111
 Ներսես, հոր Վիրապից 31
 Ներսես Լամբրոնացի 15, 99, 125
 Ներսես Մեծ, կաթողիկոս 67, 187
 Ներսես Շնորհալի 6, 193
 Նոյ (աստվ.) 63
 Շահ Աբբաս (նույնը Շահաբադ) 101
 Շապուհ Բագրատունի 96
 Ոսկյան Հ. 108, 136, 173
 Ջաղը բեկ, սելջուկ սուլթան 69, 70
 Պամփիլեա 143
 Պապ, Հայոց թագավոր 99
 Պապաք հաղբակյան 168
 Պատկանյան Գ. 7
 Պատկանյաններ 7, 142
 Պատկանյան Ք. 7—11, 22, 52, 59, 64, 71, 90, 110, 113, 116, 120, 131, 143
 Պարույր Սկայորդի, Հայոց թագավոր 96
 Պետրոս առաքյալ (աստվ.) 32, 133, 151, 155, 164, 166
 Պետրոս Գետաղարծ, կաթողիկոս 85, 98
 Պետրոս, Հռոմի հայրապետ 150, 154, 162, 181
 Պետրոսյան Պ. 7, 14, 39, 100, 101, 14
 Պետրոսյան Ս. 7, 142
 Պերճ 96
 Պլատոն 66
 Պողոս առաքյալ (աստվ.) 14, 32, 111—115, 122—125, 127, 133, 143, 151, 155, 164, 166
 Պողոսյան Ս. 92
 Պորփյուր 113, 117, 141
 Պող խաղբակյան 23, 25, 34, 37, 93, 99, 168

Պողոսյաններ 22, 34—36, 137, 168
 Պաղոմեսոս 97
 Պրոկլ 108, 115, 135, 140, 141, 144
 Զափր 69
 Ռուբեն Ա Սասնեցի, Կիլիկիայի իշխան 78, 86—91
 Ռուբեն Բ, Կիլիկիայի իշխան 79
 Ռուբեն Գ, Կիլիկիայի իշխան 79
 Ռուբենեն 87
 Ռուբինյաններ 73, 78, 86, 88—91, 98
 Սաղովկ մարգարե (աստվ.) 83
 Սաղովկ քահանայապետ (աստվ.) 83
 Սալանթյանց Մ. 8, 49, 51, 59
 Սելջուկ (նույնը Սալջուկ, Սարջուկ) 69, 70, 74
 Սահակ Արծրունի 75
 Սահակ, պատմիչ 80
 Սահակ Պարթև 10, 11, 25, 95, 138, 154, 162, 179, 186, 188, 190
 Սամա մարգարե (աստվ.) 83
 Սամվել Անեցի 7, 9, 10, 22, 58, 67, 68, 71—76, 78—81, 84, 86, 95, 96
 Սամվել Կամբջաձորեցի 67
 Սամուել քահանա տե՛ս Սամվել Անեցի
 Սարգիս գրիչ 31, 32, 102, 148—151, 164, 179, 194
 Սարգիս գրիչ (Նորբեցի) 29
 Սարգիս (սուրբ) 152
 Սարգիս բարունակետ 159
 Սարգիսյան Բ. 38, 52, 130, 175
 Սարկավազ վարդապետ տե՛ս Հովհաննես Սարկավազ
 Սերեոս 96
 Սերերիանոս Ծմեսացի 112, 142
 Սեդիլ, ժամանակագիր 10
 Սևթյան Վ. 11, 51, 52
 Սենեբերիմյան տուն 86
 Սետրենոս, ժամանակագիր 87
 Սերուլյան Օ. 18, 109, 123, 127
 Սթոուն Մ. 13, 18
 Սիրիլա (աստվ.) 132
 Սիդոս, իմաստասեր 83

Սիմեոն Պղնձաճանկի 135
 Սիմոն, ձևադիր նորոգող 101
 Սիսե Բավոնացի, կաթողիկոս 119
 Սմբատ Ա Բագրատունի, Հայոց թագա-
 վոր 76, 77
 Սմբատ Բագրատունի, կուրապաղատ
 82, 83
 Սմբատ Բագրատունի, սպարապետ 68,
 75, 92
 Սմբատ սպարապետ (Դոնդուտար) 22,
 86, 87
 Սմբատ Օրբելյան 33, 170, 190
 Սողոմոն Իմաստուն (աստվ.) 59, 93,
 97, 112, 113, 126, 129, 130, 132
 Ստեփանն Ռուբինյան, Կիլիկյան իշխան
 78, 79
 Ստեփանոս, Աղվանքի կաթողիկոս 96
 Ստեփանոս գրիչ 58
 Ստեփանոս Հոռմկլայեցի, կաթողիկոս
 53—56, 200
 Ստեփանոս Սյունեցի 16—18, 34, 35,
 39, 40, 41, 44, 67, 68, 143
 Ստեփանոս Տարոնեցի 76, 80, 84, 95
 Ստեփանոս քահանա 102
 Ստեփանոս Օրբելյան 7, 17, 22, 33, 17
 Սրիկ Կոստանդին, տաղասաց 172
 Սուլեյման տե՛ս Չաղր բեկ

 Վախթանգ, Վրաց թագավոր 9, 56
 Վաչրամ, որդի Տիգրանա տե՛ս Վաչրամ
 Տիգրանակերտցի
 Վաչրամ Պաշլավունի 85
 Վաչրամ Տիգրանակերտցի 67, 69, 71,
 80, 89, 96
 Վաչրամ Բարունի 21, 86
 Վաչրիճ, պալատական 190
 Վանական վարդապետ տե՛ս Հովհաննես
 Վանական
 Վաչուտյաններ 20
 Վարդան (Մխիթար վարդապետի հայրը)
 29
 Վարդան Արեւելի (նույնը Վարդան վար-
 դապետ) 9, 10, 21, 22, 30—32,
 66, 67, 69—71, 75, 77, 79—86,
 96, 123, 132, 133, 135, 144, 186,
 191

Վարդան Բաղիշեցի, գրիչ 49
 Վարդանանք 96
 Վարդանյան Ա. 143
 Վեստ Սարգիս 98
 Վիլիս, արար խալիֆա (նույնը Վալիդ Ա.)
 82, 83
 Վոսմաշպուհ, Հայոց թագավոր 190
 Վրդանես արեղա 165

 Տաշյան Հ. 18, 131, 181
 Տեր-Դավթյան Ք. 18
 Տեր-Մկրտչյան Կ. 14, 15, 127, 130, 1
 Տեր-Մովսիսյան Մ. 14, 15, 101, 108,
 128, 129, 132, 143
 Տեր-Ներսիսյան Ս. 91
 Տերտեր երեսնցի 166
 Տիմոթեոս (աստվ.) 114, 123
 Տիտոս Կրետացի (աստվ.) 123
 Տիրանուն, Աղվանքի կաթողիկոս (նույնը
 Տիրան վարդ.) 93, 96
 Տիրացու, գրիչ 25, 26
 Տրդատ, Հայոց թագավոր 154
 Տրդատ Ունսեցի, կաթողիկոս 55
 Տուրիթ (աստվ.) 112
 Տուրքիլ բեկ, սելջուկ սուլթան (նույնը
 Տուլուպկ) 69—72, 74, 89—91
 Տեկանց Ա. 10

Յան Թ. 13, 131

Ուխտանես 67, 68, 79, 94

Փարսման քահանա 67, 68

Փիլարտոս Վարաճունի 73, 78, 88—91

Փիլիմոն (աստվ.) 123

Փիլոն երբայեցի 101, 111, 115, 140

Փիպե, Աղվանքի թագավոր 93

Փիսիկ, Բյուզանդական կայսր 80, 99

Քասունի Ե. 72, 87, 91

Քասունի Ե. Կոմմազենացի 88, 99

Քյուրդյան Հ. 17

Քսիսարի, սելջուկ զորապետ 71, 72

Քրիստոս 23, 25, 26, 31, 32, 43, 47,

59, 63, 65, 97, 101, 102, 111,

121, 122, 133, 143, 151, 154—
156, 163, 171, 172, 174

Շնորհա, արևմտյան հռոմեական կայսր.
կայսր 143

Օրբելյաններ 20, 33
Օրմանյան Մ. 55

Ֆետտեր Պ. 13

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ադրիանոս (Այաս) 72
Աղբերց վանք տե՛ս Գլաձոր
Աղթամար բաղաբ 77
Աղջոց Ս. Ստեփաննոսի վանք 30
Աղվանք 79, 93, 94, 96, 186
Այրիվանք 6, 21, 22, 29, 30, 33—38,
40, 42, 44, 52, 100, 101, 105,
137, 139, 147, 157, 159, 160, 167,
168, 170, 172, 177, 180
Անավարզա (Անազարբա) 55
Անթիլիաս 110, 111, 112
Անի 21, 76, 98
Անկյուրիա 110, 111, 112
Անտիոք 79
Ասորիք 72
Աստղարլուր 81
Արարատյան գավառ 31
Արծրունյաց գավառ 165
Արմաշ 164, 172

Բարեղուն 112, 130, 131, 140
Բարերդ 8
Բայու 191
Բարձրաբերդ 88, 126
Բեհնեհի բերդ 89
Բղեն 33
Բյուզանդական կայսրություն (Բյուզան-
դիա) 14, 20, 68, 78, 89, 98, 130
Բորոտնա 33
Բջնի 21, 139, 181
Բրիտանական թանգարան (Լոնդոն) 161,
164, 165

Գառնի 37
Գառնու ձոր 33
Գեղարդաձոր 34
Գեղարդունիք 33
Գետիկ 132, 133, 139
Գլադի վանք 95

Գլաձոր 21, 40, 121, 139
Գողթն գավառ 191
Դադիվանք 92
Դամշխա (Դամասկոս) 71, 72, 144
Դպրիվանք 84
Դվին 75, 77
Դրազարկ 58
Եգիպտոս 59, 63
Եղեգիս 33
Երերուք 33
Երզնկա 126, 135, 137, 138
Երևան 28, 29, 85, 86, 101
Երուսաղեմ 28, 79, 105, 107, 129, 134
Եփեսոս 186
Եփրատ 72

Զմամա 171—173

Էջմիածին 6—8, 10, 14, 48, 49, 52,
101, 129, 142, 155
Էրիվանք տե՛ս Այրիվանք
Թանհատ 22, 35, 39, 40, 139
Թեոդոպոլիս տե՛ս Կարին
Թետալիա 69

Իսպանիա 186
Իտալիա 186

Լենինգրադ 46, 59
Լոռի 92

Խառարաստավանք 159
Խավատանեք, բաղաբ-ամրոց 89
Խլաթ 129
Խորանաշատ 21
Խորասան 69
Խորվիրապ 21, 30—32, 139
Խրամ, ափան Նախիջևանում 82

Շար, Վերին հաշների գաղառ 92

Կաթողիկէ եկեղեցի, Կարսում 84, 85

Կամրջաձոր 67, 84

Կապուտբար 84

Կարին 58, 98

Կարս 84, 85

Կաֆա 166

Կեչառիսի կամ Կեչառույքի վանք 21, 85, 86, 139

Կիրիկիա 17, 21, 46, 57, 63, 72, 73, 78, 79, 81, 84, 86, 88—91, 94, 97

Կիրիկյան Հայաստան տե՛ս Կիրիկիա

Վոճերի վանք 165

Կոնդ, Բաղամաս Երևանում 86

Կոսիտառա 90

Կոստանդնուպոլիս 6, 7, 77, 79, 186

Կոտայք 33

Կուր գետ 84, 85

Հալպա (Հալեպ) 71, 72

Հաղրատ 21, 30, 34, 92, 136

Հայաստան (Հայոց, Հայս) 15, 17, 20, 21, 46, 53, 54, 63, 66, 68, 73—78, 81—83, 89, 91, 94—96, 98, 118, 137, 144, 186—188

Հայոց Արեւից կողմանք (նաև Հայոց Աղ վանք) 46, 79, 84, 93, 94

Հափուց Թառի վանք 37, 139

Հեսուի վանք 93

Հնդկաստան 186

Հոռոմ տե՛ս Բյուզանդիա

Հոռոմոսի վանք 34, 84

Հոռոմ 79

Հոռոմկա 21, 53, 54

Հրազդան գետ (նույնը Զանգու) 86

Մաձնարերդ 76

Մարաշ 73, 88, 89

Մարմաշեն 85

Մարբ 74

Մաքենացոց վանք 98

Միլադետք 72

Մոսկովա 8, 49, 51

Նախիչևան (նույնը Նախճավան) 82, 83

Նիկիա 186

Նոր Գետիկ 21

Նորք 29

Որոտան 33

Պարսբ 69, 74

Պետերբուրգ 8—10, 46, 48, 49

Պոնտոս 72

Ջահան գետ 69

Ռաբան 89

Սանահին 21, 34

Սևրաստիա 68

Սիս 21, 135

Սկեռա 21

Սյունիք 33, 92

Սրկղոնիք 22, 35

Սուրբ Հակոբ եկեղեցի, Սրկղոնիքում 35

Վաղարշապատ 187

Վալոց ձոր 33

Վան 49, 51

Վասպուրական 6, 76, 177

Վարադա վանք 31

Վեդի 33

Վենետիկ 46, 51, 52, 130

Վերին հաշեն 92

Վիեննա 167

Վրաստան 17, 46, 56, 63, 68, 78, 79, 84, 94, 186

Տաթև 33

Տալրոսյան լեռներ 86

Տրապիզոն 71

Տիֆլիս 28

Ցիպնա վանք 156, 178

Ուրծ 33

Փայղու 70

Փարիզ 46, 49

Փողահան 33

Փորթ Ասիա 90

Փոռուկիա 90

Քաղկեդոն 71

Քեսոն 88, 89

Քուտաթ (Ատանայում) 129

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	5
Գլուխ առաջին	
Մխիթար Այրիվանեցու կյանքն ու գրական ժառանգությունը	20
Գլուխ երկրորդ	
Մխիթար Այրիվանեցու «Նոր պատմություն» երկը	46
Գլուխ երրորդ	
Մխիթար Այրիվանեցու մատենագրական ժողովածուն («Ճառերտիրը»)	100
Գլուխ չորրորդ	
Մխիթար Այրիվանեցու բանաստեղծությունները և նրանց պատմագրական արժեքը	146
Հավելված	199
Ցանկեր	232

ԷԼԵՈՆՈՐԱ ՀՈՎՍԵՓԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ
(Կյանքն ու ստեղծագործությունը)

Հրատ. խմբագիր՝ Զ. Խ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ
Կազմը՝ Օ. Ա. ԱՍՍՏՐՅԱՆԻ
Գեղ. խմբագիր՝ Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱՆՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր՝ Հ. Մ. ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ
Սրբագրիչ՝ Ա. Ա. ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ

ИБ № 1084

Հանձնված է շարվածքի 22.01.1985թ.: Ստորագրված է տպագրության 22.10.1985թ.:
ՎՅ 05247: Չափը 60×90¹/₁₆, թուղթ № 1, Տառատեսակ «գրքի սովորական»,
15,25 ներկ մամուլ, բարձր տպագրություն: Պայմ. 15,0 մամ., տպագր.
15,0 մամուլ+2 ներդիր: Հրատ.-հաշվարկ 15,05 մամուլ: Տպաքանակ 1000:
Հրատ. № 6397: Պատվեր 52, Գինը 2 ռ. 60 կ.:
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:
Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 г.
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 378310, ք. Էջմիածին:
Типография Издательства АН АрмССР, 378310, г. Эчмиадзин.

ԳՍՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0276473

Гуль

535